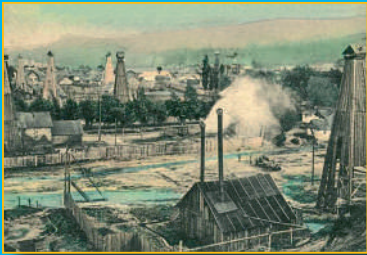

О. К. СТРУКЕВИЧ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ 9

ВІХИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ПРОТЯГОМ «ДОВГОГО» XIX ст.

Останні десятиліття XVIII ст. — 1835 р.	Рух за визнання прав на дворянство за нащадками козацьких старшин
70–90-і роки XVIII ст.	Діяльність патріотичного Новгород-Сіверського гуртка автономістів
1774–1784, 1803–1893 рр.	Функціонування греко-католицької духовної семінарії «Барбареум»
1781–1809 рр.	«Studium rutenum» — Руський науковий інститут при Львівському університеті
1798 р.	Вихід у світ «Енеїди» І. Котляревського
кінець XVIII — 80-і роки XIX ст.	Просвітницька діяльність «будителів» Закарпаття
перші десятиліття XIX ст.	Національне відродження на Слобожанщині, Харківський гурток романтиків
1816 р. — середина XIX ст.	Просвітницька діяльність товариства галицьких греко-католицьких священиків
1818–1819 рр.	Полтавська масонська ложа «Любов до істини»
30–40-і роки XIX ст.	«Руська трійця» — громадсько-культурне об'єднання
кінець 1836 р. (датований 1837 р.)	«Русалка Дністровая» — перший український літературно-науковий альманах
1840 р.	Вихід у світ «Кобзаря» Т. Шевченка
40–50-і роки XIX ст.	Активність старорусинів
кінець 1845 р. — березень 1847 р.	Діяльність Офіцію Митрофанівського братства

травень 1848 р. — червень 1851 р.	Діяльність Головної руської ради
15 травня 1848 р. — 9 квітня 1857 р.	«Зоря Галицька» — перша українська щотижнева газета
16 липня 1848 р. — кінець 50-х років XIX ст.	Галицько-Руська матиця — культурно-освітнє товариство
1858 р.	Заснування українського товариства «Громада» у Петербурзі
кінець 50-х років XIX ст.	Хлопомани — народницько-культурницька течія
друга половина XIX ст.	«Буковинська трійця»
1859 р.	Заснування київської «Громади», початок громадського руху в Наддніпрянській Україні
1859 р. — початок XX ст.	Недільні школи
60–90-і роки XIX ст.	Діяльність народовців
1862 р.	«Запорожець за Дунаєм» — перша українська опера, створена С. Гулаком-Артемовським
1868–1939 рр.	«Просвіта» — громадська організація народовців
70–90-і роки XIX ст.	«Стара громада», відродження громадського руху
1875–1876 рр.	«Київський телеграф» — газета «Старої громади»

О. К. Струкевич

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Грамота»
2017

УДК 94(477)(075.3)

С87

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

(наказ МОН України від 20.03.2017 р. № 417)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Експерти, які здійснили експертизу цього підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Кузьменко Ю. В. — учитель історії Розваської ЗОШ І—ІІІ ступенів;

Шейчук М. П. — методист комунальної установи «Володимир-Волинський методичний кабінет»;

Кузовова Н. М. — доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету.

Умовні позначення:

— «золотий» запас знань;

— словник;

— працюємо з історичними поняттями, датами та мапами;

— історичне джерело;

— поміркуємо разом;

— історичний факт;

— працюємо творчо;

— на думку вченого.

Струкевич О. К.

С87 Історія України : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. К. Струкевич. — К. : Грамота, 2017. — 240 с. : іл.

ISBN 978-966-349-624-5

Навчальний матеріал підручника відповідає чинній програмі з історії України. Підручник доповнений рубриками «Історичний факт», «Історичне джерело», «На думку вченого», у яких наведена додаткова інформація з відповідних тем. Глибше осягнути матеріал допоможуть також уривки з історичних документів, численні ілюстрації та мапи.

Запитання та завдання сприятимуть ґрунтовному засвоєнню навчального матеріалу.

Для учнів, учителів, методистів, батьків.

УДК 94(477)(075.3)

ISBN 978-966-349-624-5

© Струкевич О. К., 2017

© Видавництво «Грамота», 2017

Шановні дев'ятикласники!

У цьому навчальному році ви вивчатимете історію «довгого» XIX ст. Таку назву воно отримало тому, що визначальні історичні явища й процеси, характерні для 1801–1900 рр. — власне XIX ст., — сформувалися ще наприкінці XVIII ст. внаслідок змін, викликаних початком Французької революції (1789), і тривали аж до вибуху Першої світової війни (1914).

Для українців XIX ст. виявилось довгим випробуванням на життєздатність. Зазнавши історичної катастрофи, утративши державу, провідні верстви, народну школу, автономну церкву й особисту свободу, український народ вистояв. Як за свідчує історія, не всі народи витримували таке випробування.

Колоніальне становище України в Російській імперії принципово відрізнялося від становища, наприклад, Польщі, Фінляндії, балтійських земель. Проводячи на всіх загарбаних окраїнах політику національного гноблення, імперський уряд усе ж таки визнавав існування польського, фінського й балтійських народів. Однак щодо українців царат проводив політику повної русифікації, не визнавав за ними навіть права називати себе українцями, а свою землю — Україною.

Вистояти на історичній арені нашому народові допомогла багатогранна народна культура. Дотримуючись своєї культурної самобутності, звичаїв і традицій, повстаючи проти кріпацтва, наш народ домогся особистої свободи. Він викохав нову еліту, яка перетворила його на націю культурну. На межі XIX і XX ст. його кращі сини й дочки розпочали боротьбу за політичні права й свободи народу, зокрема й за право на державну самостійність. Відтоді Україна стала на шлях перетворення української нації культурної на націю політичну.

«Як для лікаря немає нічого приємнішого за спостереження, як до хворого повертається здоров'я, так і для історика немає нічого приємнішого, як слідкувати за процесом відновлення нації, що з важкого духовного й політичного пригноблення звільня, але постійно рухається до нормального життя». Ці слова І. Франка якнайкраще передають зміст українського національного відродження протягом XIX ст.

Щоб усвідомити, як це відбувалося, треба досягнути економічні, соціальні, духовно-культурні й національно-політичні процеси, які визначали зміст історичного поступу нашого народу протягом XIX ст.

У спільній роботі з учителем підручник допоможе вам характеризувати історичні події, процеси, явища; виявляти їх духовно-культурний, державно-політичний, економічний чи соціальний характер; визначати їх значення в історичній долі України XIX ст.; пояснювати причини й наслідки суспільних змін; визначати роль і місце народу, суспільних угруповань і видатних особистостей; висловлювати власне ставлення до них.

Усі ці завдання підпорядковані головному — добре засвоїти матеріал, щоб за допомогою міцних історичних знань захистити власну патріотичну, громадянську або моральну позицію.

Сподіваємося, що підручник стане основою вашого успіху у вивченні історії нашої Батьківщини.

Автор

ПОВТОРЕННЯ

РАННІЙ НОВИЙ ЧАС В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Життя та боротьба українців упродовж раннього Нового часу засвідчили, що Україна є частиною європейського історичного процесу й спроможна суттєво на нього впливати.

З Новим часом у Європі історики пов'язують формування націй, виникнення національних держав. Вивчаючи історію України минулого року, ви мали можливість переконатися, що український народ здійснив героїчну спробу вирватися зі становища пригнобленого бездержавного народу й повернути собі статус народу вільного, державного. Керований Б. Хмельницьким, народ піднявся до рівня європейської нації й створив власну національну Українську козацьку державу — Гетьманщину. Оскільки ніхто із сусідів не був зацікавлений у її існуванні, Українська держава змушена була вести тривалу боротьбу за утвердження на історичній мапі. Проте атакована з трьох боків — Річчю Посполитою, Московією й Османською імперією — козацька держава загинула й була розділена між Російською та Австрійською імперіями. Через недалекоглядність своїх політиків щодо України незабаром зникли й Польсько-Литовська та Кримська держави.

У боротьбі за незалежність український народ продемонстрував, що він здатний перемагати в грандіозних битвах, відстоювати свою справу до останнього подиху, як це робили видатні сини українського народу І. Богун, І. Мазепа, П. Орлик, П. Полуботок, члени Новгород-Сіверського гуртка та багато інших.

На думку вченого

Європейські мислителі розуміли велике історичне значення боротьби українського народу. Так, **Ж. -Б. Шерер** писав: «Рим залишив нам свої закони та свої руїни, Греція — своїх поетів і статуї, але за що мусимо оцінювати козаків, яких нам представляють тільки як зрадників і які нам зі свого минулого нічого не залишили. ...Українські козаки були спокійним народом, який спочатку терпів тиск польської шляхти й духовенства. Коли ж він зрозумів, що його прагнуть винищити, то взявся за шаблю. Але коли він однією рукою відстоював власну свободу, чи не прикривав він другою рукою весь цивілізований світ від татар і варварського Сходу?»

У боротьбі за державність український народ уславився не лише зброєю та звитягою, а й глибоким розумом і творчим пером. Він подарував світові першу писану Конституцію, розвинувши й суттєво доповнивши традицію конституціоналізму, започатковану Великою Британією. І в реальному політичному житті, і в конституційних нормах український народ продемонстрував, що він прихильник демократії, республіканізму, парламентаризму, поділу влади на три гілки, що для нього неприйнятні деспотизм і рабство.

Український народ як частина європейської цивілізації зазнав сприятливого впливу Відродження та Реформації. Наслідком цього стали використання в бого-

служинні живої мови народу: Пересопницького Євангелія, Острозької Біблії, а в протистоянні з Контрреформацією — полемічної літератури.

Українська освіта розвивалася на основі наукового мислення, яке було взято за основу європейської науки, культури та філософії Нового часу.

Українська наука досягла небувалих європейських висот у дослідженні спадкових хвороб, нирок, мікроорганізмів, у лікуванні чуми. Учений-медик Д. Самойлович за свої успіхи став почесним членом 12 європейських академій.

Українські митці перейняли ряд європейських традицій і водночас збагатили їх партесним співом на 12 голосів. М. Березовський став академіком Болонської музичної академії, українські живописці Д. Левицький та В. Боровиковський стали академіками Петербурзької академії мистецтв.

На думку вченого

Розмірковуючи над причинами виняткових мистецьких досягнень Д. Левицького, дослідник історії російського живопису **О. Бенуа** писав: «Дещо в житті самого Левицького сприяло розвитку його таланту, зокрема, його походження з місцевості й середовища набагато культурнішого, аніж тодішній Петербург і навіть вищі верстви петербурзького суспільства. Левицький був родом з Малоросії».

Багатократно зрадивши Переяславсько-Московський договір, деспотичні володарі з Півночі ніколи не могли змиритися з європейськими цінностями та нормами України. Але їм знадобилося більше ніж століття, щоб зламати й уключити до складу Російської імперії Лівобережну Гетьманщину (**1764**), Слобідську Україну (**1765**), Запорозьку Січ (**1775**), ліквідувати залишки державності на Лівобережжі (**1782**), позбавити українські міста магдебурзького права (**1835**).

На думку вченого

Саме в роки занепаду української державності «під московським чоботом і петербурзьким багнетом» відомий німецький учений-просвітник **Й.-Г. Гердер** 1769 р. написав про наше майбутнє такі слова: «Україна стане колись новою Грецією: прекрасне підсоння цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля колись прокинеться; з таких малих племен, якими були колись і греки, постане велика культурна нація, і її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля ген у далекий світ».

У роки закріпачення слова вченого патріоти сприймали як зле блазнювання. Проте історія довела щирість передбачень. Що ж порятувало Україну й дало їй сили для національного відродження?

У кривавій боротьбі за національне звільнення та державність, у праці, укладеній у повторне освоєння Правобережжя, український народ викував таку залізну волю до життя, сформував такі міцні традиції й високу культуру, що їх уже не вдалося подолати жодним імперіям. Як розгорталось національне відродження в XIX ст., дізнається з підручника.

- Підтвердьте наведені твердження конкретними історичними фактами з курсу історії України XVI–XVIII ст.

ХІХ ст. в ІСТОРІЇ ЄВРОПИ й УКРАЇНИ

- Які явища ви вважаєте сучасними? Що є критерієм сучасності чи несучасності проявів нашого життя?

1. ХІХ ст.: доба модернізації в Європі й Україні

Людська цивілізація перебуває в постійному русі. Сучасного, або модерного, вигляду вона поступово набула завдяки історичному процесу **модернізації**.

Розпочавшись у період раннього Нового часу, модернізація набрала сили в добу індустріальної революції в Англії, а на початку ХІХ ст. охопила всю Європу. Ознаки модернізації — будівництво заводів і фабрик, розвиток техніки й транспорту, поява індустріальних районів і країн, швидке зростання ролі науки й освіти, поширення надбань культури серед суспільних верств і, як підсумок, утвердження демократії.

Протягом перших десятиліть ХІХ ст. в Західній Європі сформувалися країни, які визначали зміст модернізаційних процесів у всьому світі. Тут виробляли найсучаснішу техніку, поліпшували побут, розвивали нові напрями в культурі, формували моду на одяг і меблі, дивували світ яскравими видовищами та якісними виробами. Модернізація охопила також країни Центрально-Східної Європи, зокрема й українські землі в складі Австрійської імперії. Прагнучи подолати відставання в цивілізаційному розвитку (господарюванні, культурі, політиці), ці країни здійснювали **модернізацію навздогін**.

Модернізаційні процеси поширилися й на Наддніпрянську Україну — складову Російської імперії. Тут теж відбувалася модернізація навздогін, хоча насамперед вона була підпорядкована військовим потребам. І якщо в Європі модернізація сприяла зміцненню позицій підприємців, фінансистів, торговців та інших буржуазних верств, то в Росії — зміцненню становища віджилих феодальних станів та оснащення армії.

Модернізація (від фр. *moderne* — новітній, сучасний) — історичний процес переходу від традиційного (аграрного) суспільства до сучасного індустріального й постіндустріального суспільства, удосконалення технологічних процесів, розробки з впровадження нового обладнання, способів і методів виробництва, оптимізація всіх виробничих процесів згідно із сучасними потребами.

Насильницьке утримання українських земель у складі імперій згубно позначилося на модернізації в Україні, бо вона не враховувала потреб українського народу. Зате всі перетворення передбачали використання українських ресурсів (людських, природних, господарських, освітніх) для зміцнення обох імперій.

2. Національне відродження в Європі й Україні.

Формування української національної самосвідомості

Колонізаторське ставлення до України викликало природний спротив українського народу. Однак його справедливе обурення, яке виливалось у некеровані соціальні вибухи, щоразу придушували імперські збройні сили. Здавалося, що український народ ніколи не підніметься з колін і зникне під культурним, освітнім, господарським і політичним тиском імперій.

У цій ситуації український народ урятували процеси **національного відродження**, які охопили Європу й ішли пліч-о-пліч з процесами модернізації.

Найбільше національному відродженню посприяла європейська буржуазія, яка потребувала захисту своїх інтересів на внутрішніх і зовнішніх ринках. Буржуазія великих європейських держав через державні органи, освітні заклади й пресу почала поширювати ідеї національної єдності та братерства всіх суспільних верств. До національного відродження долучилася й інтелігенція, яка вивчала народну культуру, створювала самобутні художні твори, поширювала національні ідеї серед широких народних верств. Завдяки цілеспрямованим зусиллям буржуазії та інтелігенції в людей пробуджувалися гідність і самоповага, а пригноблені народи поступово позбулися комплексу меншовартості, зросла повага до власної культури, традицій, мови.

Ідеї національного відродження поширювались в Європі поступово. Спочатку вони охопили буржуазну Велику Британію, з революції 1789–1794 рр. продовжили розвиток у Франції, а після славнозвісної «весни народів» (революцій 1848–1849 рр.) — усю Європу, уключаючи й Україну.

Український народ, як і інші народи Європи, які перебували в імперській залежності, пройшов три етапи національного відродження: академічний, культурницький і політичний.

На думку вченого

Відомий український і американський учений **Р. Шпорлюк** вважає, що на всіх етапах розвитку національна самосвідомість підпорядковується одній меті, навіть якщо учасники національного відродження й заперечують «будь-які політичні наміри або задуми, наполягаючи на тому, що вони піклуються тільки про народну культуру, фольклор або місцеву історію. Однак насправді значення цієї діяльності рівнозначне заявам: "Ми — відмінний від інших народ", "Ми маємо свою землю", "У нас є власне минуле, власна історія". І ми заслуговуємо права користуватися всіма прерогативами батьківщини».

Національне відродження — історичний процес пробудження й зміцнення самосвідомості народу, зумовлений процесом модернізації, формування на цій основі руху за розвиток національної культури, захист національних прав, уключаючи й право на створення національної держави.

Завдяки процесу національного відродження в українському суспільстві сформувалися наукові, культурно-освітні, політичні сили, які відроджували історичну пам'ять, прищеплювали національну самосвідомість, засновували громадські й політичні організації. Українські вчені й митці, громадські діячі та політики спрямовували стихійну енергію народу в русло організованого національно-визвольного руху.

У ході розгортання визвольного руху сформувалися основи української національної самосвідомості: захист української культурної самобутності; боротьба за право на вільний розвиток — свободу; відродження Української держави як захисника політичних, культурних і господарських прав народу.

3. Українські землі в складі Російської та Австрійської імперій

Адміністративно-територіальний устрій підросійської України. Поділи Речі Посполитої, перемоги над Оттоманською Портою, наполеонівською Францією та її союзниками, зафіксовані рішеннями Віденського конгресу, призвели до поділу українських земель між Російською та Австрійською імперіями, який зберігався до Першої світової війни. Імперія Романових сконцентрувала у своїх руках понад 85 % українських етнічних земель. На початку XIX ст. їх було розділено на **9 губерній**. Колишні козацькі полки Слобожанщини перетворилися на Слобідсько-Українську губернію. На території колишньої Гетьманщини були створені Чернігівська й Полтавська губернії. Правобережжя поділили на Волинську, Київську та Подільську губернії, а південні землі Запорозжя — на Катеринославську, Херсонську й Таврійську губернії.

Історичний факт

Імперський уряд не враховував географію розселення українського народу. Тому частина українських етнічних земель була приєднана до сусідніх російських губерній (Воронезької, Курської, Гродненської, Могильовської, Бессарабської, Війська Донського) і Царства Польського (Холмщина й Підляшшя). Поза межами українських губерній залишилися й землі Чорноморського кубанського війська.

Адміністративну владу в губерніях уособлювали призначені царем губернатори, які вирішували питання громадського порядку, освіти й податків.

Водночас Петербург пильно стежив за політичними настроями в українських губерніях і зовнішньополітичною ситуацією щодо них. З огляду на це, українські губернії входили до складу Київського, Малоросійського та Новоросійсько-Бессарабського **генерал-губернаторств**. Генерал-губернатор зосереджував у своїх руках майже необмежену владу й займався насамперед військовими справами. Також він пильно стежив за будь-якими проявами опозиційності, за «состоянием умов» (*рос.*), як зазначалося в царській інструкції.

Губернія (від латин. *gubernare* — керувати) — вища адміністративно-територіальна одиниця державного, місцевого (повітового, волосного), поліцейського і фінансового управління українськими землями в Російській імперії.

ПОДІЛИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Кордони до 1795 р.:	
	Австрійської імперії
	Російської імперії
	Пруссії
	Міжнародні кордони
	Сучасні кордони України
1795 Рік приєднання територій	

Губернії поділяли на повіти, якими керували капітани-ісправники, а повіти — на стани, підпорядковані поліцейським приставам. Стани ж склалися

Генерал-губернаторство — адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії, створена з метою боротьби з національно-визвольним рухом пригноблених народів або для вирішення воєнних завдань у протистоянні із сусідніми державами. До складу генерал-губернаторства входила одна або кілька губерній.

з окремих сіл. Лише в селах і козацьких станицях за громадами залишилися право обирати своїх старост, війтів та отаманів. У містах і містечках з магідебурзьким самоврядуванням замість магістратів було запроваджено міські думи, які працювали за російськими законами. 1835 р. магідебурзького права було позбавлено останнє самоврядне місто України — Київ. Отже, у генерал-губернаторствах фактично запроваджувався стан військової диктатури.

Регіональний поділ підросійської України. Протягом XIX ст. в Україні чітко простежувався поділ на *регіони*, тобто землі з певним комплексом притаманних їм ознак. У складі Російської імперії виокремлювалися такі регіони: Правобережна Україна, Слобожанщина, Лівобережна та Південна (Степова) Україна. Заселення українцями Північного Кавказу зумовило формування Кубанської України.

Адміністративно-територіальний устрій і регіональний поділ підавстрійської України. Наприкінці XVIII ст. до складу Австрійської імперії входило майже 15 % українських земель. Це була територія площею 70 тис. км² з населенням 3,5 млн осіб, яка поділялася на три регіони: Галичину, Буковину та Закарпаття.

З отриманих унаслідок поділу Польщі земель Австрійська імперія утворила *Королівство Галиції і Лодомерії* (Галичини й Володимирщини) із центром у Львові. Однак за пишною назвою приховувалася звичайна імперська провінція.

Усю повноту адміністративно-політичної влади зосереджував у своїх руках призначений австрійським імператором губернатор. Королівство поділялося на округи (дистрикти), їх очолювали окружні старости — австрійські чиновники. На місцях адміністративну й судово-поліційну владу здійснювали поміщики або їхні управителі (посесори) чи наглядачі (мандатори).

Містами керували магістрати в складі бургомистра, віце-бургомістрів і радників, призначених австрійським урядом. Отже, управління українськими землями здійснювало дисципліноване й підпорядковане Відню австрійське чиновництво.

Окремим округом до королівства в 1786 р. була включена Буковина з центром у Чернівцях. Після революції 1848–1849 рр. вона стала окремою провінцією — Коронним краєм.

Відокремлено від решти українських земель жило Закарпаття під безпосередньою владою Угорського королівства, яким управляли з Будапешта. Землі Закарпаття були включені до складу Братиславського (Пожонського) намісництва й поділялися на 4 жупи (комітати), які очолювали призначені угорським королем управлінці — жупани з майже необмеженою владою.

4. Село. Міста і містечка

Більшість українців проживала в селах. Село об'єднувало мешканців у сільську громаду, за якою закріплювалася певна територія, податки, обов'язки тощо. У XIX — на початку XX ст. в українському селі визначалося кілька складових. Основною складовою було сільбище: територія села, зайнята селянськими дворами, що розміщувалися вздовж сільських вулиць. У найкращому місці села, поблизу дороги чи проїзду, формувався центр. Тут знаходилися церква або будинок громадського управління. На майдані, біля церкви, вирішувалися всі громадські

*І. Соколов.
Біля шинку. 1864 р.*

справи: питання сільської громади, оголошували толоки, читали монарші укази, повідомляли про скоєні злочини. Сюди приходили, щоб заявити свою вину, покаятися, заплатити штраф. Тут збиралися, щоб послухати розповіді мандрівників, пісні й думи лірників, кобзарів і бандуристів.

До складу українського села XIX — початку XX ст. належали й виробничі та побутові об'єкти: кузня, млин, корчма, крамниця, подекуди громадська комора. Значну роль відігравала корчма. Тут радилася сільська старшина, зупинялися подорожні, вели торги, укладали угоди, обмінювалися інформацією. У холодну пору саме тут співали кобзарі та бандуристи, збиралася на вечорниці молодь.

Культурно-освітню складову села представляли початкові школи (церковно-парафіяльні чи державні). Наприкінці XIX ст. в західних землях завдяки товариству «Просвіта» значного поширення набули хати-читальні. Їх споруджували на кошти сільської громади й використовували клуби як осередки народного дозвілля.

Навколо сіл часто формувалися присілки, що складалися з невеликої кількості дворів. Іноді присілки виникали поблизу дрібних промислових підприємств, що з'являлися на території певного села. Нерідко вони мали назву підприємства («Гута», «Майдан», «Тартак» та ін.).

Різновидом сільських поселень українців були хутори. Вони складалися з одного чи кількох дворів, виникали в часи освоєння нових земель. Насамперед це були козацькі хутори-зимівники.

За сприятливих обставин (наявності торговельних шляхів, розвитку промислів, торгівлі, промислового виробництва тощо) деякі села перетворювалися на містечка.

Колишні полкові центри, чорноморські й річкові порти, поселення поблизу релігійних центрів, промислових підприємств, ярмарків тощо перетворювалися на міста. У містах і містечках селилися росіяни, поляки, австрійці, німці, євреї, греки, волохи (румуні й молдовани), болгари та ін. Колоніальне становище України призвело до того, що міста стали зосередженням іноетнічних державних чиновників та офіцерів, підприємців, купців і ремісників, які поступово витісняли українців з управління, підприємництва, торгівлі та ремесла. Як наслідок, українські міста поступово ставали багатоетнічними й російсько-, польсько- чи угорськомовними.

5. Населення Наддніпрянської України

Лівобережжя. Основну частину населення становили селяни. 1783 р. царським указом їх було закріпачено (40–45 % від загальної кількості населення). Тоді ж козацтво було перетворено на державних селян (до 33 %). Вони сплачували державі податок — чверть прибутків, проживали на хуторах, які визнавалися їхньою приватною власністю. 1785 р. імперський уряд надав козацькій старшині Лівобережжя привілеї російських дворян. Нащадки старшин ще ціле сторіччя зберігали національні риси, проте поступово зросійщувалися.

Національний склад Лівобережжя був найодноріднішим. Українці становили понад 98 % мешканців. Росіяни переважали серед державних чиновників та офіцерів. Російські та єврейські купці й ремісники поступово витісняли українців з торгівлі та ремесла. Нечисленні етнічні меншини утворювали греки, волохи (румуни й молдовани) і болгари. Міста Лівобережжя поступово ставали багатоетнічними й російськомовними.

Правобережна Україна. Її населення було представлене насамперед двома станами й двома народами. На межі століть 88 % мешканців Правобережжя становили українці, 7,8 % — польська шляхта. Майже всі українці належали до закріпаченого селянства.

Російська влада погоджувалася на панування польської шляхти в краї за визнання імперського панування Росії. Після польського повстання 1830–1831 рр. до губернських міст Правобережжя й насамперед до Києва російський уряд цілеспрямовано переселяв професорів, студентів, військових, купців і ремісників. Вони й представляли на Правобережжі російське населення.

«Смуга осілости» єврейського народу. Протягом першої половини XIX ст. на Правобережжі істотно зросла кількість євреїв (від 3,5 до 10 % у різних губерніях). Вони стали другою за чисельністю етнічною групою краю. Оскільки російська влада не бажала бачити євреїв на власне російських територіях, 23 грудня 1791 р. уряд визначив **«смугу осілости»**, що окреслила територію проживання євреїв. Східна межа «смуги» пролягла кордоном Речі Посполитої 1648 р. «Смуга» включала території Польщі, Литви, Білорусі й України. На території України вона охоплювала право-

М. Пимоненко.
Жнива в Україні. 1896 р.

Смуга осілости, смуга постійної єврейської осілости — обмеження Російською імперією права вільного мешкання євреїв на територіях, які раніше належали Речі Посполитій, а також у південних губерніях України.

І. Аскназій.
Єврейське весілля. 1893 р.

бережні губернії, Чернігівську й Полтавську на Лівобережжі та південні губернії. У Києві, Херсоні, Севастополі та Ялті євреї могли поселятися лише за спеціальним дозволом. На Слобожанщині, яка знаходилася поза «смугою осілості», євреї могли проживати лише в Харкові. Їм заборонялося виїздити за межі «смуги осілості» і переселятися в глиб Російської імперії.

Слобідська Україна. Наприкінці XVIII ст. українці становили тут 85,9 % населення. Це були переважно державні селяни — нащадки козаків. Поміщицтво краю походило зі слобідської козацької старшини, що легко піддавалася зросійщенню. Більшість росіян проживала на сході Слобожанщини та в її губернському центрі — Харкові, утворюючи адміністративну й землевласницьку верхівку.

Південна (Степова) Україна. На її соціальному й національному складі позначилася політика російського уряду, який дозволяв селитися тут вільним селянам, учорашнім козакам, відставним солдатам. Водночас землі півдня роздавали царським улюбленцям, високопосадовцям, військовим. 1796 р. на Південну Україну було поширено дію царського указу про закріпачення селян, проте більшість населення тут становили вільні селяни. До 1820-х років російський уряд активно заохочував заселення півдня України іноземними колоністами. Так, на забраних у Запорозжя землях було засновано дві великі колонії сербів: Новосербію та Слов'яносербію. Між Південним Бугом і Дністром дозволили поселятися

М. Кузнецов.
На заробітки. 1882 р.

молдованам. Уздовж берегової лінії Чорного моря осідали болгарські й грецькі переселенці. Найчисленнішою групою іноземних колоністів стали німці, які засновували села в степовій місцевості.

У національному складі півдня України наприкінці XVIII ст. переважали українці. Вони становили 71,5 %. Решта населення Степової України — це росіяни й молдовани — по 9 %, вірмени й цигани — по 3–4 %, серби, поляки, болгари, німці, грузини, євреї, угорці — менше ніж по 1 %. Чисельність населення тут швидко зростала за рахунок переселенців. За приростом населення Степова Україна набагато випереджала всі інші губернії Російської імперії.

Українське населення в складі Австрійській імперії. Східна Галичина була заселена переважно українцями. Вони становили 66 % від загальної чисельності населення, до 20 % — поляки й майже 10 % — євреї. У містах Східної Галичини з давніх часів проживали також вірмени й німці.

У Північній Буковині (включена до складу Австрії в 1774 р.) частка українців сягала 75 %. Національними меншинами були румуни, євреї та німці. У всіх провінціях українці були представлені насамперед селянством.

На початку XIX ст. 90 % мешканців Закарпаття становили селяни, приблизно 5 % — шляхта, решта — ремісники, купці й міщани. У середині XIX ст. національний склад угорська влада визначала так: українці — понад 50 % населення, майже 25 % — угорці, решта — румуни, євреї, словаки й німці.

Запитання та завдання

1. Опишіть за допомогою мапи (с. 9) територіально-адміністративний і регіональний поділ українських земель, що перебували під владою Російської та Австрійської імперій.
2. Покажіть на мапі «смугу осілости» євреїв у Російській імперії. Яку особливість російської імперської політики характеризує цей факт?
3. Назвіть етапи національного відродження.

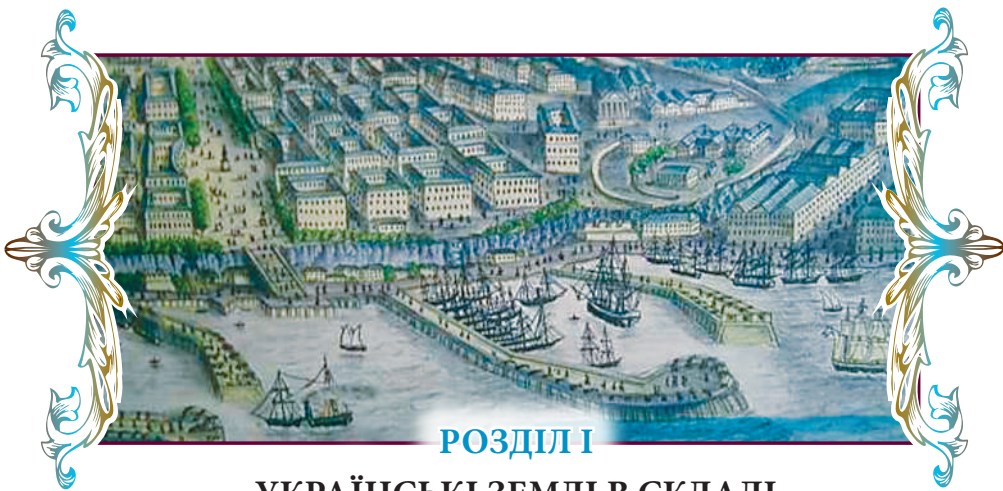
4. Дайте визначення понять «модернізація», «національне відродження», «губернія», «генерал-губернаторство».
5. Порівняйте процес модернізації в західноєвропейських країнах, у Західній та Наддніпрянській Україні. Що в них спільного й відмінного?

6. Поясніть, як пов'язані між собою особливості модернізації та розгортання національного відродження в Україні.
7. Визначте основні цінності української національної свідомості. Пригадайте ті історичні чинники, які зумовили формування нашої національної свідомості.

8. Охарактеризуйте соціальний і національний склад регіонів України в XIX ст.
9. Поясніть причини (з урахуванням внутрішньо- й зовнішньополітичних обставин) створення на теренах України генерал-губернаторств.
10. Використовуючи матеріал із всесвітньої історії, поясніть, як поширення національної ідеї допомагало буржуазії західноєвропейських держав захищати свої внутрішньо- та зовнішньополітичні інтереси.

РОЗДІЛ І

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

§ 1. НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

- *Наведіть приклади взаємозв'язку міжнародних подій з боротьбою України за незалежність.*

1. Українські землі в системі міжнародних відносин

Оскільки в XIX ст. Наддніпрянщина ввійшла до складу Російської імперії, великі держави розглядали її територію лише як вигідний стратегічний плацдарм для імперських наступів, а український народ — як військовий чи трудовий ресурс.

На початку XIX ст. Наддніпрянська Україна була задіяна в протистоянні Російської та Османської імперій. Використовуючи гасло захисту православної віри, Росія заповзялася завоювати Подунав'я, Балкани, Кавказ і Закавказзя. Це й стало причиною російсько-турецької війни 1806–1812 рр. Оскільки основні бойові дії розгорталися на Балканах, Україна відіграла роль близького тилу й бази постачання російської армії.

У шести українських губерніях було проведено набір земського ополчення: по кілька тисяч «ополченців» з кожної губернії. Селян зобов'язали постачати для армії фураж і провіант, волів, коней, вози. Їх же відмобілізували в район бойових дій як погоничів.

Історичний факт

Про масштаби використання українських ресурсів свідчать такі дані: лише дві губернії Лівобережжя змушені були надати армії 14 тис. волів, 1 тис. коней, 6 тис. возів і мобілізувати 4 тис. погоничів.

Одним із районів активних бойових дій стала Південна Бессарабія, заселена переважно українцями. Особливо жорстокі бої тут відбулися за відому фортецю Ізмаїл. Зрештою російські війська здобули ряд перемог на Дунаї. За умовами Бухарестського мирного договору 1812 р. Росія отримала лівий берег гирла Дунаю

Ж.-Л. Давид. Імператор Наполеон у своєму кабінеті в Тюльєрі. 1812 р.

та Бессарабію в межиріччі Дністра й Пруту. До імперії відійшли й землі, заселені українцями: Хотинський, Ізмаїльський та Акерманський повіти.

Україна в планах Наполеона. Плануючи війну проти Росії, радники Наполеона зібрали детальну інформацію з історії «козацької нації» про її сучасне становище, російських політиків — вихідців з України. На ранніх етапах планування війни з Росією наполеонівські дипломати обіцяли, наприклад, старшинам Задунайської Січі відродження «стародавніх вольностей» і відновлення козацької республіки.

За півроку до початку війни з Росією французький імператор наказав скласти для нього список документів і наукових праць про Україну. Однак ці знання знадобилися французькому імператору не для відродження незалежної й соборної України. Її землі були потрібні

завойовнику, щоб розрахуватися із союзниками за участь у воєнних діях проти Москви. Так, Правобережжя Наполеон планував віддати Австрії та відновленій Речі Посполитій, а Північне Причорномор'я та Крим — Туреччині.

Лише на Лівобережжі Наполеон надумав заснувати під французьким протекторатом автономне утворення, поділене на провінції, — «наполеоніди», які мали постачати армії матеріальні ресурси.

Суспільно-політичні настрої напередодні й на початку французо-російської війни. З початком війни серед широких народних верств поширювалась інформація про те, що на завойованих у Європі землях французи скасували кріпацтво, поширили на них дію наполеонівського кодексу, який утверджував справедливі господарські відносини. Однак на території Литви, Білорусі й України Наполеон цього не зробив, аби не відштовхнути від себе польську шляхту, яка забезпечила 25 % складу його армії.

Природно, що українські й білоруські селяни та міщани, у яких наполеонівська армія реквізувала продовольство й фураж, швидко змінили доброзичливість на ворожнечу. Їхнє ставлення до французів чітко передає приказка: «Щоб француз побив москаля, та й сам не повернувся».

Погляди вищих станів українського суспільства розділилися. Автономісти розглядали Наполеона як руйнівника деспотизму. З його іменем пов'язували поширення в Україні європейського законодавства, повернення державної автономії.

Історичний факт

Поліцейські документи зафіксували лише окремі прояви настроїв автономістів. Так, дворянин Могучовський із Південної Полтавщини радів з приводу успіхів Наполеона й бажав, щоб «Бонапарт зруйнував Росію»; у Переяславському повіті дворянин Лукашевич на бенкеті підняв келих «за здоров'я Наполеона»; у Пирятинському повіті прилюдно виголошували тости «за республіку».

*В. Бакало. Майор
І. Котляревський формує
5-й козачий полк у містечку
Горошині на Полтавщині.
1950 р.*

Таке ставлення автономістів мало глибоку економічну основу, адже митна політика російського уряду завжди суперечила інтересам землевласників, гальмувала розвиток їхніх господарств, а надмірні імперські податки призводили до зубожіння селян.

Проте більшість українських дворян, керуючись поміщицькими інтересами, стала на позиції імперського патріотизму. Вони побоювалися, що Наполеон може ліквідувати дворянство, позбавити маєтків, щоб догодити черні й, спираючись на її підтримку, утвердити на завойованій території свою необмежену владу. Число імперських патріотів росло й завдяки чуткам про плани Наполеона включити Правобережжя до складу відновленої Речі Посполитої.

Україна у французько-російській війні 1812 р. Російський імперський уряд вирішив скористатися тим, що українці не забули про часи Гетьманщини. Він уміло посіяв ілюзії, що, узявши участь у діях козацького війська та народного ополчення, українці заслужать право на відновлення автономної козацької держави — Гетьманщини, відродження козацтва, наділеного землею, на ліквідацію кріпацтва, рекрутчини й податків.

Українці масово записувалися до війська. Стурбований масштабами народного руху, царський уряд обмежив набір ополченців територією колишньої Гетьманщини — Чернігівською й Полтавською губерніями. На Лівобережжі було сформовано 15 козацьких полків, на Правобережжі — 4, чисельністю по 1200 козаків у кожному. Разом із земським ополченням Україна виставила майже 70 тис. осіб.

Історичний факт

Для озброєння та забезпечення війська й ополчення всім необхідним українці добровільно зібрали майже 10 млн карбованців. Імперській скарбниці українські збройні формування не коштували нічого.

Козацькі полки брали участь у всіх генеральних битвах 1812 р., включаючи й Бородинську, визволяли Варшаву, Краків, Дрезден, Гамбург. Вісім українських полків узяли участь у відомій «битві народів» під Лейпцигом 1813 р. У березні 1814 р. шість українських полків у складі російської армії ввійшли до столиці Франції.

Українські ополченці прагнули боронити рідну землю й відверто виявляли неохоту йти захищати Москву. Тому їх було використано в боях на Волині проти австрійського та польсько-саксонського корпусів. Отже, українське ополчення прикривало південний фланг російської армії по лінії Житомир–Новоград-Волинський–Острог–Замостя й успішно захищало свою Батьківщину від рейдів наполеонівської кінноти на Чернігівщину й Київщину.

Історичне джерело

Російський генерал **Л. Рот**, доповідаючи про участь українського ополчення в сіневих боях 1813 р. за фортецю Замостя, писав: «Усе малоросійське ополчення показало під стінами Замостя мужність і безстрашність. Чотири тижні перед цим вони відбивали щоденні ворожі напади найкращих полків польських військ, з яких складався гарнізон фортеці Замостя. Святим обов'язком вважаю віддати щиру похвалу, заслужену всіма офіцерами, а особливо начальниками полків».

- Чим можна пояснити звитягу ополченців?

Проте жертви й сподівання українців виявилися марними. Наприкінці 1814 р. полки земських ополченців розформували, не надавши їм ніяких пільг. Кріпаків повернули старим власникам. Єдиною винагородою вцілілих стали жалюгідні 2 карбованці за більш ніж дворічну добровільну службу. Невдячно царський уряд повівся й із козацькими полками. 1816 р. у них відібрали всі привілеї та повернули до стану державних селян. Використавши козаків, російський уряд навіть не потурбувався відшкодувати їхні витрати на озброєння, амуніцію, провіант і харчування. Як визнавали згодом російські міністри, своєю політикою вони остаточно «зруйнували козаків».

2. Українське козацтво після ліквідації Запорозької Січі

Після зруйнування Січі вся територія Вольностей Війська Запорозького ввійшла до складу південних губерній імперії. Більшість запорозької старшини, одержавши офіцерські звання та земельні наділи, поступово влилася в нове південне дворянство. Більша частина козаків, утративши зимівники, змушена була переселитися до слобід на правах державних селян.

Не стерпіли плондрування «козацьких прав та вольностей» і втекли на турецькі землі 5 тис. січовиків. Вони отримали дозвіл оселитися в гирлі Дунаю й створити **Задунайську Січ**. Вільне життя й господарювання без кріпацтва ніби магніт притягували до нового осередка свободи дедалі більшу кількість українців. З часом настрої в Задунайській Січі погіршилися, бо задунайців використовували для придушення національно-визвольних рухів балканських народів православного віросповідання.

Задунайська Січ — автономна організація колишніх запорозьких козаків, що існувала з останньої чверті XVIII ст. до 1828 р. в гирлі річки Дунаю, на території, підвладній Османській імперії.

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ

Це спонукало 8 тис. козаків у 1785 р. просити в австрійського імператора дозволу оселитися на берегах Тиси й Дунаю в провінції Банат (нині територія Сербії). Так виникла *Банатська Січ* (1785–1812). Того ж 1785 р. на протигагу «турецьким запорожцям» російський уряд створив Бузьке козацьке військо (проіснувало до 1817 р.), переселивши рештки колишніх запорожців на землі вздовж нижньої течії Південного Бугу з центром у м. Вознесенську.

З початком російсько-турецької війни 1787–1791 рр. офіційний Петербург усвідомив, що не зможе досягнути успіху без допомоги козацтва. Тому в 1788 р. на землях між Південним Бугом і Дністром у районі м. Слободзея (нині територія Молдови) почалося формування Війська вірних козаків (згодом — Чорноморське військо). Чорноморці відзначилися під час штурму міст Акермана (нині Білгород-Дністровський), Бендер, Очакова, Кінбурна, неприступних фортець Ізмаїл, Хаджибей, фортеці на о. Березані.

Після завершення війни козаки почали селитися на визволених ними ж територіях. Не бажаючи появи нового осередку боротьби українського народу за волю, який може налагодити зв'язки з близькою Задунайською Січчю, російський уряд у 1792 р. вирішив переселити козаків

С. Васильківський.
Задунайський козак.
1890 р.

на Північний Кавказ для охорони кордону. Чорноморському козацькому війську на чолі з Антоном Головатим у повне володіння були надані Таманський півострів і землі східного узбережжя Азовського моря до річки Єї та Єйського лиману на півночі, до річки Кубані на півдні, до впадіння в неї річки Лаби. Центром Чорноморського козацького війська на Кубані стало м. Нова Січ (нині Краснодар).

Чорноморське військо було підпорядковане імперським адміністративним і військовим органам влади. Водночас чорноморці зберегли самоврядування на рівні куренів (з 1840 р. — станиць). Козаки продовжували обирати курінних/станичних отаманів, старшин і суддів. Головним завданням війська була охорона кордону по річці Кубань та участь у Кавказьких війнах.

1860 р. Чорноморське козацьке військо (майже 200 тис. осіб) було об'єднане зі східною частиною т. зв. Лінійного козацького війська (майже 100 тис. осіб), що складалося з різноетнічних козаків і розміщувалося далі на схід від чорноморців, уздовж лінії кордону між Російською імперією та кавказькими народами. Нове утворення отримало назву **Кубанське козацьке військо**. Провідну роль у ньому відігравали чорноморські козаки, які зуміли зберегти давнє козацьке самоврядування на рівні станичних і хутірських громад і завжди залишалися україномовною національно свідомою частиною населення Кубані. Скасоване в 1920 р. російськими більшовиками.

Ліквідація Задунайської Січі. З початком російсько-турецької війни 1828–1829 рр. 1500 козаків на чолі з тодішнім кошовим отаманом Задунайської Січі Йосипом Гладким перейшли на бік російської армії, захопивши із собою військову канцелярію та скарбницю. Заможна верхівка задунайців піддалася на обіцянки царського уряду надати просторі маєтки, аби вкласти в них накопичені скарби й хазайнувати. За ними пішли й кілька сотень старих козаків-бурлаків і «голоколінної сіроми». Козаки не бажали брати участі на боці турків у придушенні національно-визвольної боротьби православних греків.

Хоча більшість козаків залишилася на турецькій стороні, задунайське козацтво не уникнуло жорстокої розправи. Січові укріплення були зруйновані, частину козаків винищено, січову церкву спалено. Задунайці, які підкорилися долі, оселилися в різних містах і селах Добруджі. Згодом 2 тис. несправедливо заарештованих задунайців було звільнено з в'язниць і навіть дозволено знову селитися в дельті Дунаю, але про відновлення Січі вже не йшлося.

Азовське козацьке військо. У 1828 р. було сформано **Азовське козацьке військо** з колишніх задунайців на чолі з Й. Гладким. Вони отримали землі на північному узбережжі Азовського моря між Бердянськом і Маріуполем у 1831 р. До обов'язків війська входила охорона річкових переправ і патрульна морська

Кубанське козацьке військо (1860–1920) — організація переважно українського козацтва, що зберігала залишки автономії, утворена шляхом об'єднання Чорноморського козацького війська із східною частиною різноетнічного Лінійного козацького війська, військовим обов'язком якої була служба на всіх теренах Російської імперії.

Азовське козацьке військо (1832–1866) — автономна організація українського козацтва, заснована колишніми задунайцями в приазовських степах між містами Бердянськ і Маріуполь, завданням якої було морське патрулювання північно-східних берегів Азовського та східних берегів Чорного моря.

ТЕРИТОРІЯ АЗОВСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА 1832–1866 рр.

служба вздовж північно-східного узбережжя Азовського моря та східних берегів Чорного моря, від Керченської протоки до м. Поті (нині місто в Грузії).

Історичний факт

Азовське козацьке військо досягло успіхів і в хліборобстві, про що свідчать нагороди, одержані кубанськими хліборобами в 1851 р. на Лондонській все-світній виставці.

Російський уряд завжди ставив на перше місце імперські інтереси. Протягом 1862–1864 рр. азовців силоміць переселили та включили до складу Кубанського козацького війська. Так імперія зміцнювала тили окупаційної армії, що вела криваву війну з вільнолюбними горцями Кавказу.

Незважаючи на обмеження, установлені на Кубані (заборона носити запорозький одяг, відкривати українські школи, організовувати церковну епархію), колишні запорозьці й українські селяни плекали рідну мову та культуру. Назви всіх 38 запорозьких куренів вони перенесли на назви кубанських станиць: Брюховецька, Канівська, Корсунська, Полтавська та ін.

Історичне джерело

Історик чорноморського козацтва **І. Попка** писав про Кубанщину середини XIX ст.: «...спів у крилосі, веснянка на вулиці, щедрювання під вікном, женихання

на вечорницях, побілені хати й гребля із зеленими вербами, віл у ярмі й кінь під сідлом — усе це нагадує нам у тій далекій кавказькій Україні гетьманську Україну Наливайка, Хмельницького».

Запитання та завдання

1. Назвіть держави чи монархів на початку XIX ст., які використовували чи розглядали Україну як стратегічний плацдарм у своїх військових планах.
2. Знайдіть на карті (с. 21) території, які українські переселенці називали «*Малиновим клином*».
3. Поясніть, чому І. Репін шукав типажі для картини «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (1880) на Кубані.

4. З'ясуйте причини різного сприйняття Наполеона українськими автономістами й імперськими патріотами.
5. Поясніть причини непослідовності планів Наполеона щодо України.

6. Знайдіть у тексті докази обрудності політики Російської імперії щодо українського суспільства.
7. Створіть схему заснування й знищення, розгалуження й об'єднання козацьких республік із часу ліквідації Запорозької Січі до часу влиття азовського козацтва до Кубанського козацького війська.

8. Визначте причини активної участі українських станів у війні проти наполеонівської армії.
9. Поміркуйте над причинами повернення задубайських козаків на терени України. Звідки походило означення *малиновий* у назві «Малиновий клин»?

§ 2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ в першій половині XIX ст.

- Чому свобода є головною цінністю для людини? З якою метою свободу використовують громадяни? Як їхня свобода позначається на економічному розвитку країни?

1. Соціально-економічний розвиток

Втрата держави дорого обійшлась українському народові. Відсталала кріпосницька Російська імперія загальмувала розвиток України, Білорусі та Балтії, запровадивши суспільні відносини й способи господарювання, які були для Західної Європи застарілими.

На українських землях запанували російські й польські поміщики. Вони володіли величезними земельними багатствами, однак не вміли й не бажали організувати прибуткове господарство. Водночас життя вимагало від них щоразу більших витрат, насамперед на навчання дітей в університетах, нерідко за кордоном. Поміщиків спокушало європейське життя, вони хизувалися один перед одним подорожами до європейських столиць і курортів, їх захопила мода на комфорт: розкішні будинки й меблі, дорогі картини, великі бібліотеки, європейський одяг.

Щоб отримати на все це гроші, поміщики намагалися збільшити прибутковість маєтків — інтенсивним або екстенсивним шляхом. Інтенсивний, або західноєвропейський, шлях потребував використання техніки, добрив, добірного насіння, наукових правил сівозміни, а найбільше — вивільнення селянина й гідної оплати його праці, аби сформувати в нього зацікавленість.

Вітальня поміщика XIX ст. Музей у м. Переяславі-Хмельницькому.
Сучасне фото

Історичний факт

Прихильниками інтенсивного способу господарювання були окремі високоосвічені поміщики, яких об'єднав у «Філотехнічне товариство» Василь Каразін. Товариство проіснувало лише 7 років, його членами були приблизно 100 землевласників з різних губерній.

2. Кріпацтво

Більшість поміщиків обрала екстенсивний спосіб господарювання. Використовуючи особисту залежність прикріплених до землі селян, поміщики активно розширювали панські землі й посилювали експлуатацію, збільшуючи панщину.

Хоча законом 1797 р. панщина обмежувалася трьома днями на тиждень від одного селянського господарства, поміщики вигадали «уроки» — завдання, установлений обсяг роботи на день панщини. Ці обсяги були такими, що, відробляючи «три уроки», селяни мусили працювати 4–6 або й більше днів.

Історичне джерело

Молотив я в понеділок,
Молотив я і в вівторок,
Обмолотив я у вівторок,

Лишилося снопів сорок,
А в середу докінчив —
День панщини одробив.
Народна пісня

С. Васильківський.
Сінокіс. 1900 р.

Селяни нерідко мусили працювати в неділю та в релігійні свята. Дві третини поміщиків Правобережжя в 1840-х роках зобов'язували кожного дорослого члена селянської родини відробляти 3–4 дні.

Крім панщини, селянам установлювали й інші відробітки: гвалти, шарварки, даремщини, повозовщину. Вони обробляли сади й городи поміщиків, копали ставки, ремонтували дороги, насипали греблі, будували різноманітні приміщення, пряли, ткали та вибілювали полотно, заготовляли й возили своїми кіньми дрова, поміщицькі товари тощо.

Також поміщики не цуралися натуральної данини: медом, птицею, яйцями, горіхами тощо. Вони почали частіше вимагати від кріпаків дедалі більшої грошової данини.

Щоб збільшити прибутковість своїх екстенсивних господарств, поміщики забирали в селян кращі землі, а їм натомість віддавали неродючі, менші за розміром і віддалені ділянки.

Історичний факт

Напередодні реформи 1861 р. селянські земельні наділи вже не могли задовольнити й мінімальні життєві потреби кріпаків. Замість необхідних для прожиття 5 десятин, селяни Чернігівської губернії мали 3,6 десятин, а Подільської — 1,2 десятини землі на ревізку душу.

В Україні поширювалася така форма експлуатації селян, як *місячина*. Поміщик відбирав у кріпака весь земельний наділ і примушував його сім'ю працювати щоденно на панщині. За це видавалася місячна норма харчів.

Наслідком такого поміщицького свавілля стало швидке зростання кількості безземельних селян. «Городники» користувалися лише присадибною ділянкою, а «халупники» були позбавлені й городу. Значну частину обезземелених селян поміщики перетворювали на дворових людей. Дворові втрачали навіть свою «халупу», адже постійно жили й працювали в панському маєтку. За 10 передреформених років їхнє число зросло більше ніж утричі. Очікуючи на реформу, поміщики намагалися зосередити у своїх руках якнайбільше землі.

Історичне джерело

Етнограф **О. Афанасьєв-Чужбинський** наголошував, що дворове кріпачтво було найпотворнішим явищем. Він писав: «Здебільшого в подібних двірнях виникають мізми розпусти й розносяться повільною отрутою по селу. ...Ремісник, який засуджується на життя двірського, змушений сидіти де-небудь у барлозі, він працює день у день на пана без усякої винагороди. Відщепенець від свого сімейства топить своє горе в чарці. ...У дурного поміщика двірня — вертеп розпусти, багатий розсадник аморальності для всього сільського населення, тому що в селі мимоволі прищеплюються пияцтво, злочинство, картярська гра».

Окрім у край нужденного становища, селянин-кріпак був і цілковито беззахисним як особистість, член суспільства. Поміщик повністю розпоряджався ним, зокрема, він міг кріпака продати, подарувати, програти в карти, віддати в рекрути, жорстоко катувати, знущатися.

Історичне джерело

Державний чиновник з Рівного **А. Солтановський** у 1840-х роках писав: «Кріпак був особою поза законом. Жінок сікли нарівні з чоловіками. Сікли кріпаків пани й пані, сікли їхні управителі, сікли економи, сікли поліцейські й усілякі інші власті... за судом і без всякого суду...»

Будь-яка спроба кріпака захистити свою людську гідність закінчувалася засланням у Сибір чи відданням на 25 років у солдати, де на нього очікувала тяжка муштра, знущання, побіи офіцерів і загибель чи каліцтво в імперських війнах.

3. Початок індустріальної революції

Індустріальна революція — це історичний процес переходу від переважно аграрного виробництва до індустріального. Завдяки індустріальній революції відбувся швидкий перехід від використання ручної ремісничої техніки до застосування машин, які виконували виробничі операції (дії) швидше й точніше за ремісників; від мануфактур до оснащених машинами фабрик і заводів — великих підприємств з вільнонайманими робітниками.

В Україні, яка була складовою відсталої Російської імперії, індустріальна революція суттєво затягнулася. Протягом 1820–1850-х років можна говорити лише про перші її прояви. Основною причиною такого сповільнення було кріпосництво. Кріпаки не могли покинути маєток, тому промислові підприємства не отримували вільних найманих робітників, які працювали б не з примусу, а за домовлену платню. Кріпаки не отримували платні за свою працю, а тому не мали грошей, щоб купувати промислові товари. Підприємці, не маючи змоги продати вироблену продукцію, не отримували коштів на розширення виробництва.

Історичний факт

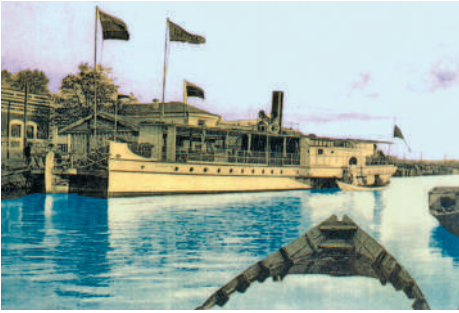
Для порівняння: в Англії індустріальна революція відбулася протягом останньої третини XVIII — першої половини XIX ст.; у Франції вона тривала з початку XIX до кінця 60-х років XIX ст.; у Німеччині здійснювалася протягом 30–70-х років XIX ст.; у США (у північних штатах) — протягом 90-х років XVIII — до середини XIX ст.

Перші ознаки індустріальної революції в Україні проявилися в харчовій промисловості. Зокрема, для виробництва цукру почали дедалі ширше використовувати робочі машини для подрібнення буряків, вичавлювання соку тощо. Машини застосовували й у суконній промисловості.

Яскравою ознакою індустріальної революції стало застосування парових машин, які приводили в рух робочі машини. 1823 р. у містечку Мошнах на Черкащині українські майстри-кріпаки збудували перший на Дніпрі пароплав «Бджілка».

Індустріальна революція — історичний процес переходу від аграрного виробництва до індустріального, що супроводжувався заміною ручної техніки на мануфактурах системою машин на заводах і фабриках, примусової праці кріпаків працею вільнонайманих робітників, формуванням трьох нових суспільних верств: підприємців, інтелігенції та промислових робітників.

Пароплавна пристань.
м. Кременчук. Фото. Початок XX ст.

Майстер Вернигора встановив на ньому паровий двигун потужністю 6,5 кінських сил. Пароплав успішно буксирував вантажні барки. Українські підприємці К. Яхненко та Ф. Симиренко збудували три перші парові цукрові заводи. На них застосовували потужні парові двигуни, які приводили в рух водяні насоси, відцентрові преси й інші робочі машини. Як наслідок, уже в середині XIX ст. цукровики з України зайняли панівне становище в Російській імперії.

У 1830-х роках зародилось українське машинобудування. Перше машинобудівне підприємство в Україні в 1835 р. заснував у Катеринославі купець А. Заславський. Заводи виробляли парові котли, гідравлічні преси й інше устаткування для цукрових заводів і гуралень. Водночас українські заводи почали виготовляти «паровики» — парові двигуни, які приводили в дію машини й механічні пристрої. Надзвичайно швидко почало розвиватися сільськогосподарське машинобудування.

Напередодні реформи 1861 р. в Україні вже діяло 20 машинобудівних заводів і майстерень. Однак цього було замало, а тому більшість машин завозили з-за кордону.

Індустріальна революція супроводжувалася формуванням трьох суспільних верств: *підприємців* — організаторів виробництва, *інтелігенції* — техніків, технологів, інженерів, бухгалтерів, обліковців, діловодів та ін., а також найчисельнішої верстви — *найманих промислових робітників*.

4. Чумакування

На початок XIX ст. чумацтво з козацького та селянського промислу виросло до вагомій торговельної й транспортної складової українського національного ринку. Цьому посприяли розвиток товарно-грошових відносин, приєднання Правобережжя та ліквідація воєнної загрози з Півдня. Чумаки купували випарну й кам'яну сіль у Криму, Бессарабії, Бахмутському та Слов'яносербському повітах, сушену, в'ялену й солону рибу, кав'яр з Дону, Азовського й Чорноморського узбережжя та звідти на возах-мажах розвозили й продавали по всій Україні та багатьох місцевостях Росії. Повертаючись назад, вони завантажувалися зерном і везли його до чорноморських портів. Окрім традиційних товарів, чумаки почали торгувати різними сільськогосподарськими продуктами, промисловими виробами й будівельними матеріалами: цукром, медом, крупою, тютюном, вовною, сухофруктами, горіхами, воском, дьогтем, смолою, прядивом, колесами, горілкою, кам'яним вугіллям, крейдою, алебастром, каменем та ін.

Чумаки також займалися і візниками. Протягом 1840–1850-х років чумаки щорічно транспортували по 60–80 млн пудів вантажів, використовуючи для цього 600–800 тис. маж або возів. Торгівлею й перевезеннями чумаки охоплювали величезну територію від Азовських і Чорноморських портів до кордонів Польщі на Заході, Москви, Нижнього Новгорода, Уралу й Середньої Азії на Сході. Чумацький промисел допоміг невеликій групі чумаків накопичити значні

Я. Левицький.
Чумак у дорозі. 1841 р.

І. Айвазовський. Чумаки в Україні.
1870–1880 рр.

капітали й стати власниками цілих чумацьких валок — справжніх транспортних підприємств, у яких працювали за наймом власники однієї-двох пар волів.

Історичний факт

За підрахунками вчених, чумацька мажа, запряжена парою волів, давала власнику до 30 рублів сріблом на рік. Власники чумацьких валок отримували за рік від 4 до 10 тис. рублів сріблом.

З розвитком пароплавного й залізничного сполучення чумацький промисел поступово занепадав і згодом був повністю витіснений новими перевізниками.

5. Нова модель соціально-економічного розвитку Південної України

Незважаючи на кріпосницькі порядки, які панували в Російській імперії, на півдні України сформувалася нова модель соціально-економічних відносин, заснованих не на примусовій, а на вільнонайманій праці. Кріпосництво тут було розвинуте набагато слабше, ніж у Лівобережній чи Правобережній Україні. Напередодні селянської реформи 1861 р. лише 1/10 поміщицьких земель обробляли кріпаки, а 9/10 — наймані робітники.

Утвердження нової — капіталістичної — моделі соціально-економічного розвитку зумовлене сприятливими для хліборобства природними умовами, родючим ґрунтом, близькістю чорноморсько-азовських портів, які з'єднували Україну з Європою та світом. Це створювало умови для швидкого збагачення виробників збіжжя й вовни. Тому поміщики півдня України в умовах нестачі робочої сили все ширше користувалися вільнонайманою працею, а примітивну сільськогосподарську техніку замінювали машинами: кінними сіялками, жатками, косарками, граблями, паровими молотарками й віялками.

Вирощену на південноукраїнських землях товарну пшеницю поміщики експортували до Туреччини, Франції, Іспанії, Англії, країн Північної Європи.

6. Порто-франко м. Одеси

Головним портом зовнішньої торгівлі стала Одеса. Протягом 1819–1859 рр. місто користувалося правом порто-франко, тобто правом вільної безмитної

Автор невідомий.
Мапа м. Одеси. 1850 р.

торгівлі. Таке право прискорювало розвиток закордонної торгівлі України, сприяло господарському розвитку й збільшенню чисельності міщан. Протягом першої половини ХІХ ст. місто збільшилося приблизно в 30 разів. Одеса розвивалася як багатоетнічне місто. Поряд з українцями в місті та навколо нього селилися росіяни, євреї, болгари, греки, французи, італійці, німці, поляки, кримські татари, молдовани та ін.

Водночас право безмитної торгівлі гальмувало розвиток машинобудування, а отже, індустріальної революції на півдні України, перетворило його на сільськогосподарську територію, ринок збуту російської та європейської промисловості.

Запитання та завдання

1. За допомогою історичних словників з'ясуйте зміст понять «гвалти», «шарварок», «даремщина», «повозовщина», «місячина».
2. Складіть хронологію перших проявів індустріальної революції в Україні.

3. Розкрийте сутність екстенсивного й інтенсивного способів господарювання українських поміщиків. Як ви вважаєте, який із них був сприятливішим для селян?
4. Знайдіть у тексті опис ознак екстенсивного й інтенсивного способів підвищення прибутковості поміщицьких маєтків.

5. Охарактеризуйте чумацький промисел.
6. Поясніть, чому господарювання в Південній Україні історики вважають утвердженням нової моделі соціально-економічного розвитку.
7. Визначте переваги й недоліки статусу порто-франко м. Одеси.

8. Доведіть, що кріпацтво знищувало українських селян не тільки фізично, а й морально.
9. Доведіть, що кріпацтво було основним гальмом індустріальної революції.
10. Поміщик В. Каразін писав: «Час порушити нашу солодку дрімоту. Уже стає очевидним, що доходи, які ґрунтуються на господарстві наших предків, недостатні для задоволення наших зростаючих витрат». Яка суперечність суспільного розвитку виявляється в цих словах? Які шляхи обрали поміщики для виходу з описаного становища?

§ 3. УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В НАДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

- *У чому, на вашу думку, полягає різниця між народом і нацією?*

1. Початок українського національного відродження в Надніпрянській Україні

Імперія знищила державну автономію, політичну еліту, народну школу, скасувала козацьке військо, закріпачила селянство. Усе це — ознаки національної катастрофи. Однак український народ зберіг достатньо сил для захисту власної сутності. Завдяки чому?

Державні селяни — нащадки козаків — залишилися вільним станом, завдяки чому третина мешканців Лівобережжя не зазнала кріпацтва й пов'язаного з ним духовного спустошення. Хоча на Лівобережжя прийшли суди загальноімперського зразка, проте закони, за якими вони судили, залишилися українськими. Майже всі посади в новій адміністративній структурі, починаючи з губернатора й закінчуючи канцеляристами, заміщали місцеві чиновники, які походили з колишньої козацької старшини. Частина з них швидко уподібнювалася російським дворянам, а частина зберігала пам'ять про Україну-Гетьманщину. Національні почуття живила утверджена за часів державної автономії національна культура й багата усна народна творчість. Як наслідок, пробудження національних почуттів розпочалося насамперед на Лівобережжі.

Поштовхом до національного відродження в Україні стала боротьба за визнання прав на дворянство за нащадками української козацької старшини. Одразу після скасування Гетьманщини російський уряд визнав, що колишня українська військова й цивільна служба дають право на російське дворянство. Однак із часом «Герольдія» (імперська установа, що вирішувала питання про надання дворянства) почала активно скорочувати списки українських претендентів на дворянство за рахунок нащадків колишніх старшин і канцеляристів нижчих рангів.

Це викликало глибоке обурення серед усієї української шляхти. На території колишньої Гетьманщини розпочався рух невдоволених. Дворянські збори Чернігівської та Полтавської губерній звернулися до царя з петиціями, підкріпивши свої претензії історичними доказами. Посилаючись на грамоти польських королів, договори українських гетьманів з Річчю Посполитою, Османською Портою та Московією, вони доводили, що козацькі старшини ще наприкінці XVI ст. здобули всі права шляхтичів.

Серед нащадків старшин виокремилися постаті Адріяна Чепи, Василя Чарниша, Василя Полетики, Тимофія Калинського та ін., які особисто мали «безсумнівні права на дворянство». Свою діяльність вони розглядали як патріотичний обов'язок перед Батьківщиною. На свої заняття дворянським питанням вони дивилися як на подвиг, розпочатий задля слави Батьківщини. Боротьба за визнання за нащадками козацьких старшин прав на дворянство тривала десятки років і завершилась успішно в 1835 р.

Історичне джерело

Почуття учасників цього руху розкриває лист **В. Полетики** до свого однодумця А. Чепи: «Як приємно працювати для слави й добра Батьківщини! Наші власні почування, свідомість, що ми були небайдужі до справ Батьківщини, слугують нам нагородою... Щасливі будемо, як побачимо нових людей, що з таким самим запалом будуть захищати права, вольності та свободи своєї Батьківщини. І навпаки, ми повинні відвернути з огидою свій погляд від погубоносних зрадників Батьківщини, шкідливих егоїстів».

Учасники національного відродження, вивчаючи історичні діяння своїх предків, поступово проймалися ідеєю народності — шанобливим ставленням до власного народу, готовністю захищати його культурні права. Його мова, життя, побут і творчість уже не видавалися українському дворянству «занадто простими й грубими». Такий злам у свідомості відбувся під впливом німецьких та англійських романтиків, яким належить велике суспільне відкриття: *основним багатством народу й умовою його життя є рідна мова*. Під впливом романтизму провідні верстви усвідомили, що народ — це також і простий люд, якого вони мало не зреклися. Вони подивилися на себе з гідністю, як на самобутній народ із героїчним минулим, багатою культурою, високими гуманістичними ідеалами.

Коли ж Європою поширилися ідеї Французької революції, зокрема ідея культурних і політичних «прав народу», українські патріоти дуже швидко усвідомили, що ці права нероздільні й народ зможе скористатися всією повнотою культурних прав тоді, як здобуде політичні права.

Усвідомивши потребу доповнення культурних прав українського народу політичними, тодішнє громадянство перейшло від ідеї народності до **національної ідеї**. Її центральною складовою стало питання відродження власної держави як головного політичного права кожного народу та водночас основного політичного знаряддя захисту всіх своїх прав та інтересів.

Найвизначнішим документом, пройнятим українською національною ідеєю, став історичний твір «Історія русів» (друга половина XVIII — початок XIX ст.). Усі події від часів Русі-України до скасування Гетьманщини невідомий автор оцінював з погляду державної самостійності. Він наголошував, що Україна протягом усієї своєї історії була незалежною державою та підтримувала відносини з іншими країнами на засадах рівності. За часів правління давньоруських князів Київська держава була могутньою, але, щоб протистояти монгольському наступу, вона об'єдналася з Литвою, а потім — з Польщею. Однак це в жодному разі не зумовлювало її залежності. Наш народ об'єднувався із сусідами добровільно, як вільний і рівноправний. Коли ж Польща порушила ці права, Б. Хмельницький, обороняючи вольності, розірвав з нею союз та об'єднався з Москвою знову ж таки на засадах рівності й свободи. Коли ж і царі почали гнобити Україну, вона піднялася на свій захист, очолена І. Мазепою. Цей твір поширювався лише в рукописах і здобув популярність, засіваючи в широких колах українства зерно національної ідеї.

Національна ідея — духовна основа життя нації, яка дає можливість українцям усвідомлювати себе окремим та єдиним народом або нацією й спонукає до захисту власної культури, мови, історії, господарства, природи, відродження власної держави як головного захисника українських інтересів і свободи.

2. Формування сучасної української національної самосвідомості

Завдяки процесу національного відродження в українському суспільстві сформувалися наукові, культурно-освітні, політичні сили, які відроджували історичну пам'ять, формували національну гідність, засновували громадські й політичні організації. Українські вчені й митці, громадські діячі та політики спрямовували стихійну енергію народу в русло організованого національно-визвольного руху. У ході його розгортання сформувалися основи української національної свідомості: усвідомлення власної неповторності й відмінності від інших народів; захист власної гідності, повага до культури й історії; готовність захищати українську самобутність; боротися за право на вільний розвиток — на свободу; прагнення відновити на рідній землі власну державу як захисника політичних, культурних і господарських прав народу.

На думку вченого

Відомий український та американський учений **Р. Шпорлюк** вважає, що на всіх етапах національного відродження та українського визвольного руху національна самосвідомість підпорядкована одній меті, навіть якщо учасники національного відродження й заперечують «будь-які політичні наміри або задуми, наполягаючи на тому, що вони піклуються тільки про народну культуру, фольклор або місцеву історію. Однак насправді значення цієї діяльності рівнозначне заявам: "Ми — відмінний від інших народ", "Ми маємо свою землю", "У нас є власне минуле, власна історія". І ми заслуговуємо права користуватися всіма prerogativami батьківщини».

Національна самосвідомість формується як у широких суспільних верств — селянства, міщанства, робітництва, так і в освічених верствах — національній інтелігенції, громадських і політичних діячів, учених і мислителів. Саме вони здатні визначити зміст національної ідеї.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. більшість українських дворян лише мріяла про відновлення української автономії. Проте на активні дії вони так і не наважилися. Утілення своїх скромних прагнень дворяни пов'язували насамперед зі своєю вірогідною поведінкою щодо імперії. Саме таким способом вони намагалися відновити козацьку армію. З огляду на воєнні загрози, що постали перед Російською імперією, українське дворянство кілька разів допомагало організовувати козацьке ополчення, обіймало в ньому офіцерські посади, витрачало на цю справу значні кошти, сподіваючись, що цар дозволить після завершення війни перетворити ополчення на постійну українську армію. Так, під час походу Наполеона на Москву українське дворянство організувало 23-тисячне козацьке охоче військо. Під час польського повстання 1830–1831 рр. дворянство знову взяло участь в організації 8-тисячного війська, забезпечило його кінними й іншим спорядженням. 1855 р., під час Східної (Кримської) війни, українське дворянство знову організувало ополчення. Проте російський уряд так і не пішов ні на які поступки щодо відновлення хоча б окремих проявів української автономії.

Окрім лояльно налаштованих до царського трону дворян-асиміляторів, історики виокремлюють опозиційний рух. Його учасники не бажали відмовлятися від широкої державної автономії України. Вони неприязно ставилися до

Новгород-Сіверський Свято-Преображенський монастир. Надбрамна башта.
Кінець XVI — початок XVII ст.

суспільно-політичних змін, які проводила в Україні Російська імперія протягом останньої чверті XVIII ст. Опозиціонери ще плекали сподівання на відновлення повноцінної автономії, права вчорашніх українських старшин чи новоспечених українських дворян на самостійне вирішення всіх без винятку внутрішньополітичних питань, а отже, усунення від управління українськими справами російських урядовців та імперських установ.

Представники таких настроїв отримали в історії назви *автономісти*, *традиціоналісти*. Такі політичні погляди

найяскравіше проявилися в діяльності патріотичного *Новгород-Сіверського автономістського гуртка*, до якого входили або активно його підтримували представники кількох десятків освічених старшинських родин. Найвідомішими серед них були єпископ В. Шишацький, родини Полетик, Капністів, Туманських та ін. Більшість із них — випускники Києво-Могилянської академії.

Настрої членів гуртка яскраво передав талановитий поет В. Капніст (1758–1823) у саркастичній «Оді на рабство», яку він присвятив Катерині II. За радянських часів у ній шукали засудження заново запровадженого в Україні кріпацтва. Проте сам автор розглядав покріпачення лише як наслідок ліквідації української державності.

Історичне джерело

Саме темі знищення української державності й установлення колоніального гноблення присвячені рядки **В. Капніста**: «Куда ни обращу зеницу, / Омытую потоком слёз, / Везде, как скорбную вдовицу, / Я зрю мою отчизну днесь: / ...Везде, где кущи, сёла, грады / Хранил от бед свободы щит, / Там тверды зиждет власть огады / И вольность узами теснит. / Где благо, счастье народно / Со всех сторон текли свободно, / Там рабство их отгонит прочь...» (рос.). З особливою виразністю поет зображує ставлення українського населення до російського панування: «Насилия властей страшатся; / Потупя взор, должны стенать; / Подняв главу, воззреть бояться / На жезл, готовый их карать. ... От страха казни цепенеют / И мыслию насили смеют / Роптать против оков своих» (рос.).

Василь Капніст

Місія В. Капніста в Берліні. 1787 р. В. Капніст очолив групу автономістів, яка підготувала проект відновлення козацького війська. Проте російський уряд відмовився від його втілення. Петербурзькі урядовці розуміли, що цей проект є лише першим кроком у відродженні української автономії. У відновленні автономного козацького війська вони побачили готовність автономістів опертися на збройну силу при втіленні своїх планів.

Історичне джерело

Аналізуючи проект В. Капніста, канцлер імперії **О. Безбородько** зауважив, що втілювати в життя подібні проекти означає «збурити свій власний народ, що пам'ятає часи Хмельницького та схильний до козацтва. Тут витворилася б воєнна нація... Від чого пішла б революція нового роду, у якій, щонайменше, будемо змушені відновити гетьманство, дозволити багато недолугих свобод і, зрештою, утратити те, чим сумирно й тихо навіки володіли б».

Не отримавши дозволу, українські автономісти зважилися на більш рішучий крок. Захоплені перемогою американської революції, вони сподівалися, що здобудуть українське визволення тим же шляхом — збройним повстанням проти російської влади, підтриманим міжнародною спільнотою. Саме тоді Росія перебувала в стані воєнного конфлікту з Туреччиною. До того ж загострилися її відносини з Пруссією.

У квітні 1791 р. В. Капніст, разом із своїм братом Петром, приїхав до Берліна. Там він мав зустріч із пруським міністром закордонних справ Е. Герцбергом. У розмові з ним В. Капніст повідомив, що він делегований своїми земляками, які доведені до розпачу тиранією російського уряду й хотіли б знати, чи зможуть вони в разі війни Пруссії з Росією розраховувати на протекцію пруського короля, якщо спробують скинути російське ярмо. Е. Герцберг ухилився від прямої відповіді, пославшись на те, що справа війни ще не вирішена й у разі війни від самих українців залежатиме, яку позицію щодо них займе Пруссія. Однак невдовзі прусько-російські відносини нормалізувалися. Автономісти ж отримали політичний урок: справа визволення — це насамперед справа українського народу, а не зовнішніх сил.

3. Відродження на Слобожанщині

На початку XIX ст. новим центром культурного життя України став Харків. За ініціативою місцевого культурного діяча В. Каразіна на кошти слобідського дворянства й купецтва тут було засновано Харківський університет. Майже відразу навколо університету згуртувалися найкращі культурні сили українського громадянства: мовознавці, літератори, історики й етнографи.

Ректором університету тривалий час був відомий український поет П. Гулак-Артемівський. Завдяки професору філософії І. Кроненбергу поширювалися ідеї німецьких філософів-романтиків — провідників ідеї народності, яку охоче підхопили українські патріоти. У Харкові почали виходити друком журнали «Український вісник», «Український журнал», «Запорозька старовина» та ін., самі назви яких визначали наукове й громадянське спрямування видань, роботу щодо збереження перлин українського фольклору.

У Харкові працював творець української повісті Г. Квітка-Основ'яненко, розпочали наукову діяльність мовознавець І. Срезневський, історик М. Костомаров і багато інших учених. Найбільшим авторитетом серед молодих учених і студентів користувався І. Срезневський. Навколо нього в 1820–1840-х роках утворився літературний гурток харківських романтиків, який об'єднав таких відомих літераторів, як А. Метлинський, Л. Боровиковський, О. Корсун.

Харківський університет.
Фото. XIX ст.

У своїх поезіях вони оспівували подвиги запорожців, козацький суспільний лад, убачаючи в ньому зразок соціальної справедливості.

Харківський університет став не лише новим центром української культури, а й новим осередком дослідження культури слов'ян. Вони розпочали вивчення сербської, польської, чеської мов і літератур, налагодили зв'язок із Празьким університетом — потужним осередком слов'янського руху.

Історичне джерело

Після подорожі слов'янськими землями Європи **І. Срезневський** запровадив лекційний курс зі слов'янознавства. За спогадами сучасників, цей курс мав гучний успіх: «Студенти всіх факультетів... юрбами йшли слухати красномовного професора; найбільша університетська аудиторія... не вміщала всіх охочих. Новизна предмета, жвавість викладу, то захопленого й приправленого цитатами з Коллара, Пушкіна та Міцкевича, то критичного, не позбавленого гумору й іронії, — усе це збуджувало студентську молодь, усе це було таким незвичайним і ще ні разу до того часу не траплялося».

Запитання та завдання

1. Які дві суспільно-політичні течії існували в середовищі українського дворянства на початку XIX ст.?
2. Назвіть складові, з яких утворюється національна ідея.

3. Охарактеризуйте соціальні й культурні підвалини, які зумовили процес національного відродження на Лівобережжі.
4. Опишіть конфлікт між українською соціальною верхівкою та Російською імперією, який спонукав українських патріотів до захисту національних інтересів.

5. Розкрийте механізм переходу від ідеї народності до національної ідеї, від народу до нації.
6. Визначте напрями діяльності й історичні уроки Новгород-Сіверського гуртка.
7. Охарактеризуйте особливості національного відродження на Слобожанщині щодо народницької та національної ідеї.

8. Прочитайте повторно характеристику «Історії русів». Назвіть прояви національної ідеї.
9. Визначте світоглядну ідею автора «Історії русів», яку висловлює у своїй промові І. Мазепа перед козацьким військом у день переходу на сторону Швеції: «Та й що ж то за народ, коли за свою користь не дбає й очевидній небезпеці не запобігає?» Наскільки ця ідея вагома для сучасних українців?

§ 4. КИРИЛО-МЕФОДІЙСЬКЕ БРАТСТВО

- Пригадайте, які суспільні верстви відігравали провідну роль у громадському житті України на різних етапах історії.

1. Утворення Кирило-Мефодіївського братства

Розгортання процесів українського національного відродження та протистояння йому з боку імперських сил зумовило створення таємної організації **Кирило-Мефодіївського братства**.

Ядро організації утворилося в Києві **наприкінці 1845 — на початку 1846 р.** з групи українських студентів, викладачів і чиновників. Його засновниками стали професор Київського університету *М. Костомаров*, молодий службовець губернської канцелярії *М. Гулак* і студент останнього курсу Київського університету *В. Білозерський*.

Разом із засновниками в засіданнях братства брали постійну участь *Т. Шевченко*; письменник і педагог *П. Куліш*; полтавський поміщик, педагог і журналіст *М. Савич*, який здобув вищу освіту в Парижі, де й перейнявся ідеями Французької революції; поет-перекладач *О. Навроцький*; етнограф-фольклорист *П. Маркович*, поет і публіцист *Г. Андрузький*, автор правознавчого трактату «Ідеали держави», педагоги *О. Тулуб*, *Д. Пильчиков*, *І. Посяда*.

Братство обрало своїм символом перших слов'янських релігійних просвітителів — святих Кирила та Мефодія. До організації приймали представників слов'янства незалежно від станового походження. Усі кириломефодіївці були рівноправними. Кожний член товариства складав присягу. За ескізами засновників братства було виготовлено кілька символів. Металеві персні з вигравіюваними іменами Кирила та Мефодія свідчили про належність їхніх власників до таємної організації. Першими власниками таких пернів стали М. Костомаров і М. Гулак. Організація мала й власну печатку з євангельським висловом: «І пізнаєте істину, й істина визволить вас». Її зберігав М. Костомаров.

Центральними фігурами братства стали М. Костомаров, П. Куліш і Т. Шевченко. Кожен з них мав тверді переконання й по-своєму трактував першочергові завдання національного відродження. П. Куліш на перше місце ставив захист національної самобутності, М. Костомаров наголошував на загальнолюдських цінностях, а Т. Шевченко першочерговими завданнями вважав національне й соціальне визволення українського народу. Поеднання їхніх поглядів було взято за основу ідеології братства.

Микола Костомаров (1817–1885) був сином російського поміщика й української кріпачки. Він здобув освіту в Харківському університеті. Деякий час працював

Святі Кирило та Мефодій

учителем на Волині, а 1845 р. отримав призначення до Київського університету. У своїх лекціях і книжці «Две русские народности» М. Костомаров аргументовано довів, що українці й росіяни — це два відмінні народи. В Україні в ході історичного поступу розвивалася козацька, демократична традиція, а в Росії зміцнювалося самодержавство. Водночас М. Костомаров розумів, що обидва народи страждають від соціального, а український ще й від національного гноблення. Порятунку усіх слов'янських народів він убачав у створенні федерації (союзу) слов'янських народів. Саме ця ідея й була взята за мету діяльності Кирило-Мефодіївського братства.

Пантелеймон Куліш (1819–1897) походив із сім'ї заможного, але не знатного землевласника й доньки козацького сотника. Навчався в Новгород-Сіверській гімназії та Київському університеті. Усе життя наполегливо працював як письменник, засновник історичного роману, учений і літературний критик, етнограф і фольклорист. Як громадський діяч, він закликав українську інтелігенцію до просвітництва народу всупереч усім несприятливим обставинам. П. Куліш розробив українську абетку — «кулішівку» (якою й донині друкують книжки), написав та опублікував підручник з історії України для старшокласників.

Т. Шевченко.
Автопортрет.
1845 р.

Тарас Шевченко (1814–1861) був найвизначнішою постаттю серед лідерів братства. 1840 р. він видав збірку поезій «Кобзар». Матеріалів про його членство в братстві не збереглося, проте його вплив на товариство був безперечним. Твори поета найрадикальніше відображали погляди братства, зокрема заперечення самодержавства та скасування кріпацтва. Ці ідеї Т. Шевченка зафіксовані в поезіях «Кавказ», «Сон (У всякого своя доля...)», «Великий льох», «І мертвим, і живим...», «Заповіт». Митець заклав підвалини сучасної української мови. Створені ним художні образи не тільки відображали, а й творили українську національну свідомість.

Історичне джерело

М. Костомаров писав: «Тарасова муза розбила якийсь підземний льох, що протягом кількох віків був замкнений на багато замків, запечатаний багатьма печатами. Вона відкрила шлях і сонячному промінню, і свіжому повітрю, і людській цікавості».

Пристрасна поезія Т. Шевченка збуджувала національні почуття, підводила до всіх зрозумілої думки: якщо в недавньому минулому Україна була самостійною державою, то український народ спроможний здобути державну незалежність у майбутньому.

Поет відкинув пристосованську ідеологію «малоросійства», яка ґрунтувалася на ідеї нероздільності Малої та Великої Русі, визнанні й схиланні перед владою імператора. Вину за поневолення України Т. Шевченко покладав на Росію та російських імператорів. Саме йому належить визначення національної ідеї, зміст якої залишається актуальним донині: одночасне національне та соціальне визволення українського народу. Саме в такому вигляді вона стала дороговказом для українства другої половини XIX–XX ст.

Історичний факт

З арсеналу Шевченкової пропаганди. За народними переказами, у розмовах із селянами поет брав одну насініну. Це, мовляв, цар. А ось невеличка купка — поміщицтво. Потім він діставав жменю насіння з кишені та висипав зверху — а це народ.

2. Програмні документи Кирило-Мефодіївського братства

Програмні засади Кирило-Мефодіївського братства викладені насамперед у «Книзі буття українського народу». Інша назва — «Закон Божий», бо зміст твору пронизаний заповідями Євангелія. Братчики писали програму під загальним керівництвом М. Костомарова.

Основну мету діяльності члени братства вбачали у звільненні України від імперського гноблення, розбудові незалежної держави з демократичним ладом.

Члени братства усвідомлювали, які майже непереборні перепони стоять на шляху визволення України. М. Костомаров із цього приводу казав: «Трудна справа... Так воно є: ми, українці, самі нічого не вдіємо — сили не маємо: Москва тягне до себе, поляки Москви бояться й не довіряють їй, як і з ким тут починати?»

За таких історичних умов кириломефодіївці вважали, що існує один шлях утвердження державної незалежності України — створення федерації незалежних слов'янських держав. Центром Всеслов'янського федеративного союзу мав стати Київ. У ньому раз на чотири роки збирався б найвищий орган федерації — Слов'янський собор з консультативними й регулятивними повноваженнями.

Програмою передбачалося втілення християнських ідеалів справедливості, свободи й рівності, їхнє поєднання з українським патріотизмом. На думку кириломефодіївців, Україна була провідною силою слов'янських народів, а тому в майбутній слов'янській федерації мала посісти чільне місце. Цей обов'язок і водночас право України обґрунтовувалися тим, що, на відміну від поляків (пройнятих ідеєю аристократизму) і росіян (переконаних монархістів), український народ не любив ні царів, ні панів-аристократів. Його ідеал — демократія.

Оскільки український народ у минулому зазнав найбільше лиха від своїх сусідів-слов'ян, був ними поділений, найбільш зневажений і пригноблений, то він найбільше прагне волі, рівності й демократії. У цьому прагненні українці зможуть звільнити росіян від монархізму та деспотизму, а поляків — від аристократизму й повести їх до національного відродження.

Програма містила й соціальні вимоги: скасування кріпацтва та поширення освіти серед народу. Утілення в життя цих вимог забезпечило б глибокі політичні перетворення, ґрунтовані на особистій свободі людини — одвічному прагненні українця, на демократичній козацькій раді — раді вільних людей.

Історичне джерело

Наприкінці програми зазначалося: «І встане Україна зі своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сиятельство, ні превосходительство, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні в хорутан, ні в сербів, ні в болгар. Й Україна буде не підлеглою Речі Посполитій у союзі слов'янським.

Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місце, де буде зображена Україна: «Ось камінь, який не берегли будівельники, то хай буде підвалиною всього»».

Братство мало також «Статут слов'янського братства св. Кирила і Мефодія», складений В. Білозерським. Документ містив два розділи: «Головні ідеї» і «Головні правила». У першому розділі визначалася політична мета братства — спрямовувати слов'ян до політичного об'єднання у федерацію, у якій кожен народ отримав би власну державність з республіканською формою правління.

У розділі «Головні правила» члени братства зобов'язувалися поширювати викладені ідеї через виховання юнацтва, літературну працю та «примноження членів братства». Статут зобов'язував братчиків також усувати релігійну ворожнечу між слов'янами-католиками та православними, а найголовніше — прагнути до «викорінення рабства й усілякого приниження бідних класів», а водночас і про повсюдне поширення грамотності.

Громадсько-політична діяльність братства. Кириломефодіївці взялися за втілення в життя своїх далекосяжних планів. Вони збиралися у квартирах членів братства, обговорювали програмні документи, нагальні питання політичного життя, залучали нових членів, налагоджували стосунки з прихильниками національного відродження інших слов'янських народів.

У сфері просвітництва кириломефодіївці насамперед опікувалися підняттям культурного й освітнього рівня народу, національної свідомості. Наслідком цього став проект шкільної реформи В. Білозерського, який дозволив би початкову ланку освіти зробити доступною для дітей сільських і міських «низів».

Історичний факт

У широкій мережі початкових навчальних закладів, — «народних училищ» — за задумом В. Білозерського, «виховувалися б діти, узяті із селищ з тією метою, щоб знову в ті ж села повернутися з більш ґрунтовними відомостями щодо потреб свого побуту й зі знаннями ремесел, необхідних у землеробському житті, при землеробських заняттях».

Однак царська влада не дала дозволу на відкриття бодай одного такого училища, хоча його фінансове утримання кириломефодіївці брали на себе.

Іншим важливим напрямом громадської роботи було визначення шляхів піднесення економіки України. З цією метою вони збирали кошти для видання популярних книжок економічного змісту. Зокрема, братчики випустили написану П. Кулішем «Кишенькову книжку для поміщиків і найкращий видобутий із досвіду спосіб керувати маєтком». Планували також видати практичний poradnik господарям — книжку князя В. Одоевського «Сільські читання» у перекладі з російської. Вони хотіли заснувати видавництва, які б налагодили випуск науково-популярних книжок із корисними порадами в найрізноманітніших сферах господарювання.

Члени братства шукали можливості поширювати свої програмні ідеї. З цією метою вони готували прокламації, дві з яких потрапили до рук жандармів: «До братів-українців» і «До братів — великоросіян і поляків». Прокламації закликали слов'янські народи до того, щоб кожний «творив окрему республіку (річ поспо-

литу) і правив собою не вкупі з другими, а тільки, щоби кожний з них мав мову, свою літературу та свій окремий громадсько-політичний лад».

Проте вже в березні 1847 р. за доносом студента університету О. Петрова (сина жандармського офіцера) братство було викрите. Протягом березня–квітня жандарми заарештували всіх його учасників і доставили в сумнозвісне третє відділення імператорської канцелярії до Петербурга. Більшість заарештованих було покарано. Найактивніших 12 братчиків було заслано в російські губернії під поліцейський нагляд. Окремі з них були також засуджені до різних термінів тюремного ув'язнення: П. Куліш — до чотирьох місяців, М. Костомаров — до одного року ув'язнення в Петропавлівській фортеці, М. Гулак — до трьох років у Шліссельбурзькій фортеці. Після заслання їм було заборонено повертатися в Україну й працювати в закладах освіти. Т. Шевченка забрали в солдати в Оренбурзький окремий корпус на 10 років. За розпорядженням царя за ним був установлений суворий нагляд із заборобою писати й малювати. Твори П. Куліша, М. Костомарова й Т. Шевченка були заборонені.

3. Історичне значення Кирило-Мефодіївського братства

Братство започаткувало перехід українського національного руху від періоду дворянсько-шляхетського за складом та академічного й культурницького за змістом до періоду різночинського (представленого насамперед українською інтелігенцією) і виразно політичного за змістом.

Кирило-Мефодіївське братство висунуло ідею створення української держави як складової слов'янської федерації. Воно поклало початок організаційному об'єднанню діячів українського національного руху.

Кириломефодіївці в сучасному розумінні сформулювали українську національну ідею. Саме від них веде свою історію новий український національний рух. Завдяки братству він остаточно вийшов зі стадії неясних прагнень і чітко визначився зі своєю метою та завданнями: державна самостійність, соціальне звільнення народу, народовладдя у внутрішньому житті, федералізм у міжнародних відносинах, насамперед зі слов'янами.

Запитання та завдання

1. Назвіть відомих вам членів Кирило-Мефодіївського братства.
2. Опишіть символічні атрибути таємного товариства.

3. Дайте коротку характеристику найвизначнішим постатям Кирило-Мефодіївського братства.
4. Сформулюйте головні ідеї братства.

5. Розкрийте логіку обґрунтування братчиками провідної ролі України в майбутній федерації слов'янських народів.
6. Визначте й охарактеризуйте напрями громадсько-політичної діяльності братства.

7. Визначте історичне значення братства в розвитку національно-визвольного руху України.

8. Прочитайте уривок із доповідної записки жандармського управління до царя, у якому міститься пропозиція зобов'язати царських адміністраторів в Україні, «щоб звертали увагу на тих, які особливо займаються малоросійськими древностями, історією й літературою, і старалися б припинити в цій сфері всіляке зловживання, але самим непомітним і обережним чином, без явних переслідувань і, скільки можливо, не дратуючи уродженців Малоросії».

Поясніть, чому з часу розгрому Кирило-Мефодіївського братства й аж до ліквідації СРСР люди, які займалися не політичними справами, а лише українською історією та літературою, опинялися під пильним наглядом спецслужб.

§ 5. ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКИЙ І ПОЛЬСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИ РУХИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

- Пригадайте зі світової історії найпоширеніші прояви протесту проти деспотизму. Чому всіх об'єднувало прагнення до свободи?

1. Масонство в Україні

Поступовий перехід від традиційного суспільства до модерного зумовив наростання незадоволення соціальної верхівки в Україні відсталими формами життя, які нав'язувала Російська імперія. Однією з форм дворянського протистояння російському самодержавству стало **масонство**.

Масонство виникло в Західній Європі в середовищі інтелектуалів-гуманістів, які з моральних позицій засуджували політику державної влади й байдужість церкви до соціальних проблем суспільства: бідності, жебрацтва, злочинності, казнокрадства, обкрадання сиротинців, лікарень, зневаги до ветеранів, обманутих жінок, нехтування прав позашлюбних дітей тощо. Вони гаряче закликали владу до вирішення соціальних проблем, але та залишалася глухою.

Головні символи
масонів

Шукаючи ефективних засобів утілення реформаторських ідей, інтелектуали-гуманісти у XVIII ст. створювали таємні товариства на кшталт середньовічних, оповитих таємничістю, цехів будівельників релігійних храмів.

Масони заперечували завойовницьку політику й насильство як засіб суспільних перетворень. Наполягали на втіленні своїх цінностей лише за допомогою самопізнання й морального самовдосконалення. Масонами ставали переважно представники привілейованої верхівки суспільства.

Масонство, франкмасонство (від фр. *franc masson* — вільний муляр) — етично-релігійний рух у багатьох країнах світу, що ставив за мету моральне самовдосконалення та об'єднання людства в морально-релігійному братерському союзі, заснованому на рівності й справедливості.

Історичний факт

Середньовічні муляри (масони) — майстри будівельної справи — за своє вміння споруджувати храми отримували добру платню та право безперешкодного пересування всіма християнськими країнами Європи. Щоб підкреслити свою винятковість і значущість, ремісничі громади «вільних мулярів» створювали навколо своїх зібрань ореол містики, супроводжували їх особливими ритуалами. Масони XVIII і наступних століть запозичили в середньовічних будівельників і назву, і форму організації — цехове об'єднання — ложу, яка мала свій статут, вирізнялася жорсткою дисципліною, захищала й підтримувала своїх членів.

Масонський рух поширився в Україні в середині XVIII ст. У Галичині та на Правобережжі він зазнав переважно польського впливу, на Лівобережжі та Слобожанщині — російського, куди поширився з Англії та Швеції. На півдні переважали іммігранти з Європи. Зокрема, *одеську ложу «Понт Евксинський»* (1817) заснував французький граф і генерал-губернатор О. Лонжерон, учасник Війни за незалежність Сполучених Штатів Америки. До ложі входили також українці, росіяни, поляки, греки, євреї, італійці та німці.

Оскільки масонами ставали представники соціальної верхівки: повітові й губернські урядовці, учителі, лікарі, військові, а в Одесі ще й «люди купецького звання», то масонський рух поширювався переважно в містах і містечках: Києві («Безсмертя», «Три колони»), Кременчуці («Мінерва»), Житомирі («Розсіяний морок», «Схід Житомирський»), Дубні («Цілковита таємниця»), Полтаві («Любов до істини»), Одесі («Понт Евксинський», «Три царства природи»), Острозі («Благочестивий поляк»), Рафалівці («Увіковічена краса»), Кам'янці-Подільському («Осіріс») та ін.

Ложі не мали чіткої програми щодо майбутнього облаштування суспільства, а «політичні дебати» не мали яскраво вираженого антиурядового характеру й обмежувалися гаслами про об'єднання всіх народів світу в «розумне суспільство, кожний член якого робить свій внесок, щоб воно було корисним і приємним для всіх».

Найбільш національно орієнтованою була заснована 1818 р. в м. Полтаві *масонська ложа «Любов до істини»*. До її складу ввійшли українські поміщики С. Кочубей, Г. Тарновський, переяславський маршалок дворянства В. Лукашевич, автор «Енеїди» І. Котляревський. Найбільший інтерес члени ложі виявляли до історичного минулого України. Чіткої програми щодо майбутнього України вони не розробляли й зосередилися на піднесенні загальної політичної свідомості українського дворянства. Великого поширення масонство в Україні не набуло. Уже 1819 р. царський уряд закрити полтавську ложу, а 1822 р. — усі інші ложі.

2. Декабристи в Україні

Похід російської армії в Європу показав російським офіцерам-дворянам відсталість Росії з її необмеженим самодержавством, свавіллям і хабарництвом чиновників, варварством поміщиків, повною безправністю, страшною злидненістю й неосвіченістю народів. Це спонукало їх об'єднуватися в таємні політичні товариства, які прагнули змінити суспільно-політичний лад Росії.

Існували таємні товариства декабристів і в Україні. Адже тут, поблизу російсько-австрійського кордону, дислокувалася 160-тисячна російська армія. На початку 1820-х років в Україні сформувалися дві декабристські організації:

Пам'ятник декабристам у м. Кам'янці (Черкаська обл.), 1975 р.

у Тульчині (нині Вінницька обл.) та Києві — **Південне товариство**, у Новограді-Волинському — **Товариство об'єднаних слов'ян**, яке в 1825 р. з'єдналося з Південним товариством. **Північне товариство** знаходилося в столиці Росії — Петербурзі. Засобом перетворень декабристи вважали захоплення влади в результаті збройного повстання, арешту й навіть знищення царської сім'ї.

Повстання Чернігівського полку. Декабристи планували збройне повстання навесні

1826 р. Саме тоді в Україну мав приїхати з інспекцією війська цар Олександр I. Проте його раптова смерть і викриття змови примусило декабристів до негайних дій.

Незважаючи на поразку повстання в Петербурзі (14 грудня 1825 р.) та арешт голови Південного товариства П. Пестеля, керівники Васильківської управи офіцери **С. Муравйов-Апостол** (онук гетьмана Д. Апостола) і **М. Бестужев-Рюмін** вирішили підняти Чернігівський полк. Повстання розпочалося **29 грудня 1825 р. в с. Трилісах**, де стояла одна з рот Чернігівського полку. Проїняті ненавистю до свого жорстокого командира, солдати охоче підтримали заклик декабристів до повстання й захопили Васильків. Проте повстанці діяли надто повільно. 5 січня 1826 р. під час походу до Білої Церкви Чернігівський полк було розбито. Його керівників С. Муравйова-Апостола та М. Бестужева-Рюміна було страчено, полк розформовано, офіцерів-повстанців позбавлено чинів і дворянства й заслано в Сибір на каторгу, солдатів покарано шпіцрутенами та відправлено на Кавказ воювати проти гірських народів.

3. Україна в програмних документах декабристів

Арештовані під час слідства декабристи розповідали, що їхні опозиційні погляди формувалися значною мірою під впливом жаклінського становища українців у царській «тюрмі народів». Однак у програмних документах декабристів, що керувалися великодержавницькими ідеями, не йшлося про вирішення власне українських питань. Товариство об'єднаних слов'ян своїм завданням ставило визволення й об'єднання всіх слов'янських народів у рівноправний федеративний

К. Кольман. Повстання 14 грудня 1825 р. в Петербурзі. 1830-і роки

союз, проте про долю України й українців навіть не йшлося. Українську тему ігнорував і головний документ Південного товариства «Руська правда». У ньому наголошувалося, що майбутня Російська республіка має бути централізованою державою. Усі неросійські «племена й народи», включаючи й українців, планувалося уподібнити росіянам. Українську територію пропонували поділити без урахування національного складу мешканців. Києву відводили роль обласного міста. Керівник Південного товариства П. Пестель узагалі планував очистити прикордонні землі імперії — Україну, Білорусь, Молдову, Закавказзя та ін. — від корінних народів, виселивши їх у глиб Росії та в Сибір, а звільнені від «іногородців» окраїни заселити «великоросами».

Отже, декабристський рух був загальноросійським. Живучи чи служачи в Україні, декабристи не планували вирішення жодного українського питання.

4. Польське повстання 1830–1831 рр. і його наслідки для України

Після перемоги над Наполеоном Росія посилила підпорядкування Польщі. За рішенням Віденського конгресу 1815 р. більша частина Польщі разом з Варшавою перейшла під владу Росії. Хоча її було проголошено Царством Польським і даровано конституцію з правом скликати сейм, намісник царя у Варшаві управляв Польщею одноосібно й самочинно.

Польська шляхта не бажала миритися з кучою автономією. **17 листопада 1830 р.** вона підняла у **Варшаві** повстання. Був створений Національний уряд (Жонд народовий) на чолі з магнатом А. Чарторийським. Повстанці звернулися до всіх пригноблених народів Російської імперії зі славнозвісним гаслом: «За нашу і вашу свободу». Боротьба поляків знайшла відгук у серцях солдатів та офіцерів імперської армії: кілька сотень українців, білорусів і росіян добровільно приєдналися до повстанців.

Прапор польських повстанців. 1830–1831 рр.

Однак повстання було приречене на поразку. І не тільки тому, що Російська імперія була тоді сильною державою. Головна причина поразки крилася у свідомості повстанців. Польські шляхтичі, звільнивши Польщу, не збиралися відмовлятися від своїх привілеїв, звільняти селян і наділяти їх землею. Це дуже швидко відвернуло від повстання його основну опору — польських селян. Розчаровані у своїх провідниках, вони відмовлялися від активної боротьби.

Польське повстання поширилось і на територію Литви, Білорусі та Правобережної України. Тут його підтримали польські шляхтичі, проте місцеве селянство залишилося байдужим. Адже повстанський уряд прагнув відновити Річ Посполиту в кордонах 1772 р. Для українських і білоруських селян це означало продовження національного гноблення, переслідування православних.

У квітні 1831 р. польський уряд надіслав на Волинь і Поділля для розгортання повстанського руху два загони чисельністю по 7–8 тис. бійців, проте вони зазнали поразки. Сконцентрувавши сили, 60-тисячна російська армія під командуванням генерала І. Паскевича у вересні 1831 р. захопила Варшаву й придушила повстання.

Незважаючи на поразку, повстання справило значний вплив на свідомість українців. Боротьба поляків стала символом боротьби проти абсолютизму, за свободу й демократію. Українські патріоти отримали наочний урок героїзму й жертви заради відновлення національної держави. Тим часом царат використав поразку для ослаблення на Правобережжі польських впливів і посилення русифікації краю, спрямувавши в міста російських військових, чиновників, містян та ін., закривши польські навчальні заклади, натомість відкривши російські. Одним із наслідків цієї політики стала ліквідація української греко-католицької церкви.

На думку вченого

Відомий український історик **Д. Дорошенко** писав: «До нового XIX ст. український народ перейшов позбавлений не тільки свого автономного устрою, своєї школи, а й своєї національної церкви. Над його духовним життям залягла темна ніч».

5. Соціальні протести

Гноблення, якого зазнавало українське селянство, неминуче призводило до соціальних протестів. Шукаючи захисту від поміщицького свавілля й гноблення, селяни писали скарги, відмовлялися виконувати повинності, відробляти панщину, платити оброк. На приниження гідності й катування селяни відповідали підпалами поміщицьких садиб. Іноді громади вдавалися до селянського звичаєвого суду й публічно страчували своїх мучителів, а потім утікали з насиджених місць, не сподіваючись на справедливе розслідування властей. Тікали поодиночці, сім'ями, великими групами, подекуди навіть цілими селами.

Нерідко селяни вдавалися й до відкритих виступів. За підрахунками вчених, протягом 1800–1860-х років відбулося до 2400 виступів. Траплялися випадки, коли селянські заворушення тривали по кілька років. Так виступ колишніх козаків с. Турбаї на Лівобережжі, яких хотіли зробити кріпаками, тривав з 1789 до 1793 р., а на Волині селяни поміщиці Закашевської відмовлялися виконувати панщину протягом 1811–1847 рр.

Державні селяни й козаки не хотіли ставати так званими військовими поселенцями. Зокрема, у 1817 р. повстало 6 тис. козаків Бузького війська, улітку 1819 р. виступили військові поселенці Чугуївського й Таганрозького полків,

Г. Гордієнко. Бунт селян
містечка Германівки 10 липня
1825 р.

у 1829 р. — поселенці слободи Шебелинки на Харківщині. Усі повстанці прагнули ліквідації військових поселень. Повстання придушили війська, озброєні артилерією. Засуджені до страти поводитися гідно й не просили помилування.

Історичне джерело

Доповідаючи цареві про приборкання військових поселенців Чугуївського полку, царський улюбленець **О. Аракчеєв** писав: «Лють злочинців була такою, що із 40 осіб лише троє розкаялися у своєму злочині й просили помилування, вони ж були на місці прощені, а решта 37 покарані, однак це покарання не подіяло на решту арештантів...»

У 1820 р. повстало 45 тис. селян Катеринославської губернії. Щоб придушити повстання, царський уряд кинув на розправу з ними цілу армію.

Селяни Подільської губернії під проводом селянина-кріпака **Устима Кармалюка** (родинне прізвище — Карманюк) застосували партизанські методи боротьби. Протягом 1813–1835 рр. вони здійснили понад 1000 нападів на поміщицькі маєтки, сільські й придорожні корчми, господарства заможних селян. До суду в справі Кармалюка було притягнуто 2700 учасників. Усього в справі фігурувало майже 20 тис. осіб. Кармалюк — це водночас і героїчна, і трагічна історична постать. Жертвами нападів його загонів ставали й ні в чому не винні заможні селяни. І нападники, і постраждали були жертвами кріпосницької політики царату.

Кульмінаційним моментом боротьби селянства проти кріпацтва стали Київська козащина (1855) і «Похід у Таврію за волею» (1856), про які йтиметься в наступних параграфах.

Запитання та завдання

1. Визначте причини виникнення осередків російського декабристського руху в Україні.
2. Назвіть форми опору, які застосовували українські селяни, захищаючи свої соціальні інтереси.
3. З'ясуйте походження й значення слів «декабристи», «іногородці».

4. Поясніть, чому масонські ложі на теренах України не мали національно спрямованої ідеології.
5. Прокоментуйте зміст вислову «Російська імперія — тюрма народів», повстанського гасла «За нашу й вашу свободу».

6. Устима Кармалюка одні дослідники називають месником, інші — злочинцем. А як би ви охарактеризували цю історичну постать?
7. Поміркуйте, як на українській свідомості й діях учасників національно-визвольного руху позначилися описані події російського та польського рухів.

8. Визначте причини переходу частини солдатів та офіцерів російської армії на сторону польських повстанців у 1830–1831 рр., а також причини байдужості абсолютної більшості українців до повстання.
9. Доведіть чи заперечте тезу: «Декабристський рух на теренах України не був українським».

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 1

ТАРАС ШЕВЧЕНКО Й УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ

1. Знання, необхідні для виконання практичних завдань

Національні погляди й переконання Т. Шевченка були сформовані завдяки надзвичайно творчості й спогадам свого діда-гайдамаки та його односельців; тодішній історичній літературі, насамперед «Історії русів», яка поширювалася серед читачів у рукописах; «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського, «Истории Малороссии» М. Маркевича. Важко встановити всі друковані джерела, з яких здобував знання Т. Шевченко. Бібліотека поета до часу його повернення із заслання не збереглася.

* * *

Читаючи твори Т. Шевченка на теми національного життя, потрібно пам'ятати, що Кобзар працював як поет, письменник, а не як науковець.

Уперше твори Т. Шевченка з погляду історичної науки було проаналізовано на засіданні Історичного товариства Нестора Літописця в Києві 1 березня 1881 р. Член товариства професор В. Антонович прочитав доповідь «Про відтворення історичних подій у поезії Т. Шевченка».

Учений наголосив, що художні твори Т. Шевченка більшість освічених читачів сприймала як достовірний історичний матеріал. «Я, наприклад, не маю сумніву, — казав історик, — що більшість читачів історичних поем Шевченка була переконана в тому, що Гонта справді порізав власних дітей, як це показано в «Гайдамаках», що Семен Палій помер у Межигір'ї, що Підкова й Гамалія ходили на Царград і Скутарі тощо. Такий погляд на історичні твори Т. Шевченка був властивий не лише читачам, які не займалися вивченням історії, а навіть фаховим історикам, котрі працювали в 1870-х роках».

В. Антонович був переконаний, що такі погляди на творчість митця є помилковими. Не можна ототожнювати поета з ученим. Поет відтворює живий образ доби, «оживляє» окремих історичних осіб, цілі покоління; у його творчості воскресають епохи й народи, з їхніми мріями та сподіваннями. Художник не прагне точності подробиць, для нього важливо, щоб історичні факти були можливі на тлі епохи, яку він зображує.

2. Практичні завдання

1. Пригадайте поему Т. Шевченка «Тарасова ніч» і дайте відповіді на запитання.
 - У поезії Тарас Трясило відповідає на плач «України» закликом «Віру рятувати». З тексту поеми з'ясуйте, які ще цілі, крім боротьби за віру, були в повстанців на початку XVII ст.
 - З якою метою в цьому та в багатьох інших творах Т. Шевченко прославляє героїчне минуле, розповідаючи затурканим кріпацькою неволею нащадкам козаків про повсталих Северина (Семерія) Наливайка, Павлюка (Павлюгу), Тараса Трясила (Федорівича)?
 - Т. Шевченко назвав свій твір «Тарасова ніч», хоча відомо, що Переяславська битва 1630 р. відбувалася вдень. Поміркуйте, чому для Шевченка-поета ця деталь стала неважливою, чому він романтизував події, додавши образ темної ночі.
2. Перечитайте вірш «Чигрине, Чигрине...» і дайте відповіді на запитання.
 - Чому Т. Шевченко прагне зберегти пам'ять співвітчизників про Чигирин? (*Де він стояв? Чого стояв?*).
 - Дайте відповіді на запитання Т. Шевченка: *За що боролись ми з ляхами? / За що ми різались з ордами? / За що скородили списками/ Московські ребра? / Що ж на ниві уродилось?!*
 - У чому Т. Шевченко вбачає свою роль як поета в історичному поступі України?

3. Перечитайте поему «Гамалія» і дайте відповіді на запитання.
 - Чи був козацький ватажок Гамалія історичною особою?
 - З якою метою ходили козаки в морські походи? За сріблом-злотом? Як на це запитання відповідає Т. Шевченко?
 - Чому Кобзар зображує Чорне море союзником козаків? Пригадайте ідею про природні права людини.
 - З матеріалу 8 класу пригадайте, яку роль відіграли в історії України та Європи морські походи козаків.
 - Про кого йдеться в афоризмі Т. Шевченка: *Огонь запеклих не пече?*
4. Перечитайте вірш «Іван Підкова» і дайте відповіді на запитання.
 - Чи відомі історикам документи про морські походи, які очолював І. Підкова?
 - Як розуміти Шевченкові слова: *Козацька могила — свідок слави дідівщини / З вітром розмовляє, / А внук кісу несе в рбсу, / За ними співає?*
 - Т. Шевченко стверджує: *Кругом хвилі, як ті гори. / Ні землі, ні неба. / Серце мліє, а козакам / Того тільки й треба.* Чи дійсно козакам було потрібне неспокійне море?
5. Перечитайте вірш «Розрита могила» і дайте відповіді на запитання.
 - Поміркуйте, чому Т. Шевченко звинувачує Б. Хмельницького в історичному поневоленні України Росією: *...Ой Богдане! / Нерозумний сину! Подивись тепер на матір, / На свою Вкраїну...* У своїх роздумах зважайте на те, які знання за часів поета поширювала російська імперська історична «наука», як вона зображала Б. Хмельницького.
6. Відновіть у пам'яті комедію «Сон» і дайте відповіді на запитання.
 - У творі є слова: *Це той первий, що розпинав / Нашу Україну, / А вторая доконала / Вдову сиротину. / Кати! кати! людоді! / Наїлись обоє, / Накралися, а що взяли / На той світ з собою?* Про кого веде мову Т. Шевченко, про які їхні справи?
 - Як поет пов'язує долю козаків з російською столицею?
 - Про якого наказного гетьмана йдеться в комедії «Сон»?
7. Перечитайте розділи «Інтродукція», «Титар» з поеми «Гайдамаки» і дайте відповіді на запитання.
 - Що спонукало гайдамаків «*освятити ножі*» і почати повстання?
 - Наскільки історично об'єктивно Т. Шевченко зображує причини повстання?
 - Реальний Іван Гонта не вбивав своїх дітей. Поміркуйте, чому Кобзар використовує цей вигаданий епізод у поемі. Чому літературний Гонта піддається на провокаційні слова ксьондза-єзуїта?
8. Перечитайте прозовий текст, яким Т. Шевченко закінчує поему «Гайдамаки» і дайте відповіді на запитання: *...Весело подивитися на сліпого Кобзаря, як він сидить собі з хлопцем, сліпий, під тином, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися ляхи з козаками; весело... а все-таки скажеш: «Слава Богу, що минуло», — а надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слов'яне. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову із своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться навіки од моря й до моря — слав'янська земля.*
 - Про які етнологічні дослідження щодо «братів-слов'ян» не міг у XIX ст. знати Т. Шевченко?
 - Які погляди Кирило-Мефодіївського братства відображені в процитованих словах поета?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ I

«УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в складі РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.»

Соціально-економічне становище України наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. характеризувалося відсталістю. Кріпосницька Російська імперія загальмувала розвиток України, запровадивши тут застарілі суспільні відносини й способи господарювання. Найбільшою шкоди завдавало відновлене кріпацтво. За допомогою екстенсивних способів господарювання поміщики-кріпосники посилювали експлуатацію та моральний розклад селянства. У відповідь селяни вдавалися до різноманітних стихійних і неорганізованих форм соціального спротиву. Спираючись на силу держави (бюрократії, поліції та армії) і тодішньої церкви, кріпосники успішно приборкували селянську стихію. Розвиток України погіршувався й унаслідок імперських воєн, у які був проти власної волі втягнутий і український народ.

Протягом 1820–1850-х років в Україні стали помітні перші прояви індустріальної революції. Однак феодально-кріпосницькі відносини гальмували як промисловий розвиток, так і формування суспільних верств. Найуспішніше нові соціально-економічні відносини розвивалися в Південній Україні. Швидко зростали й південні міста, зокрема Одеса, яка отримала статус міста портофранко. Однак це уповільнило розвиток українського машинобудування.

З одного боку, в Україні відбувалися модернізаційні процеси, а з іншого — господарський розвиток гальмувався відсталою Російською імперією, культурне й соціальне гноблення викликало природний опір. Усе це спонукало українське громадянство стати на шлях національного відродження. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. на Лівобережжі нащадки старшин і шляхти доби Гетьманщини розпочали боротьбу за визнання прав на дворянство за нащадками козацької старшини нижчих рангів. У процесі боротьби вони поступово пройнялися ідеєю народності (шанобливе ставлення до власного народу, готовність захищати його культурні права). Під впливом ідей романтизму нащадки старшин подивилися на себе, як на самобутній народ із героїчним минулим, багатими культурою й мовою, високими гуманістичними ідеалами.

Завдяки зусиллям культурних діячів і науковців Слобожанщини, які гуртувалися в Харківському університеті, ідея народності отримала подальший розвиток.

Під впливом ідей Французької революції українські патріоти усвідомили потребу доповнити культурні права народу політичними, що передбачає відродження власної держави — головного знаряддя захисту прав, потреб та інтересів народу.

Яскравими проявами усвідомлення національної ідеї став історичний твір «Історія русів» і діяльність Новгород-Сіверського патріотичного гуртка автономістів. Невдала спроба члена гуртка В. Капніста відродити українську державу за військової допомоги Пруссії показала майбутнім поколінням українців, що національне визволення — справа українського народу.

Новим етапом національного відродження стала діяльність Кирило-Мефодіївського братства, яке започаткувало перехід українського національного руху від

періоду дворянсько-шляхетського за складом та академічного й культурницького за змістом до періоду різночинного (представленого насамперед українською інтелігенцією) з яскраво вираженим політичним змістом. Братство організаційно об'єднало діячів українського національного руху. Кириломефодіївці вперше сформулювали українську національну ідею в сучасному її розумінні. Саме від них веде свою історію новий український національний рух, спрямований на здобуття державної самостійності, соціального звільнення народу, народовладдя у внутрішньому житті, федералізму в міжнародних стосунках зі слов'янами.

На окремих українських територіях і в містах наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. розгорнулися масонський, декабристський і польський повстанські рухи. Учасники цих рухів звертали увагу на український народ лише із загальнолюдських гуманітарних позицій (масонство) або й ігнорували його потреби (декабристи, польські повстанці), тому не знаходили підтримки українства.

Кінець XVIII — початок XIX ст. був украї несприятливим періодом в історії нашого народу. Україна фактично стала колонією Російської та Австрійської імперій. Проте й за таких обставин українці, використовуючи тисячолітню народну культуру, протистояли асиміляторському наступу й залишалися окремим народом, засновували перші організації, які намагалися відроджувати традиції української державності.

Відсталість Російської імперії породила опозиційний рух серед усіх соціальних верств населення. Дворянська опозиція режиму виявлялася в організованих формах: масонські ложі, таємні політичні організації, програмові документи, керівні центри, заздалегідь сплановані виступи. Народна опозиція вирізнялася стихійними формами протесту, відсутністю політичної ідеології.

Саме з остаточною ліквідацією української автономії наприкінці XVIII ст. розпочалося українське національне відродження. Своїм виникненням воно завдячує двом факторам: з одного — романтичним ідеям, які поширилися з Німеччини й характеризувалися інтересом до народності, національного минулого, фольклору; з іншого — природній реакції на посилення російського тиску, аби завадити відродженню старих історичних традицій. Новий український рух був зумовлений ідеалізацією козащини й утрачених проявів автономії, пов'язаних з ідеями політичної свободи. Як наслідок, на межі XVIII–XX ст. виникло нове явище — український національний рух.

Насамперед він проявився в написанні літературних творів народною мовою. Першим таким друкованим твором стала поема-травестія «Енеїда» (1798) І. Котляревського. Активізувалося збирання й оприлюднення народних пісень, історичних матеріалів, пам'яток давньої писемності. З'явилися цілісні курси національної історії. Цей рух охоплював найвищі, шляхетні верстви українського суспільства та використовував політичні й соціальні ідеї, поширені серед цих верств, незадоволених централістичною та асиміляційною політикою російського уряду.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

§ 6. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

- *Пригадайте факти з історії людства, коли знання чи благородні ідеї спонукали могутніх правителів до прогресивних змін.*

1. Політика Австрійської імперії щодо українських земель

М. ван Майтенс.
Марія-Терезія.
1759 р.

К. фон Залес.
Йосиф II. 1823 р.

У перші роки після приєднання Східної Галичини й у період наполеонівських воєн Австрія розглядала українські землі як тимчасове придбання та зону майбутніх воєнних дій. За таких обставин віденський уряд прагнув насамперед максимально скористатися людськими й сировинними ресурсами краю. Імперські кошти вкладали насамперед у дороги, які будували з урахуванням військових потреб. Навіть після послаблення міжнародного напруження політика щодо українських земель залишалася колоніальною: утримання в покорі поневолених українських регіонів, а в майбутньому, завдяки посиленому онімеченню, їхнє злиття з австрійською короною.

Потрібно зазначити, що такі монархи, як Марія-Терезія та її син, Йосиф II, прагнули досягнути мети не за допомогою виключно силового імперського тиску, а завдяки політиці освіченого абсолютизму. Під впливом ідей Просвітництва ці монархи гарантією могутності своєї імперії вважали суспільство свідомих громадян, які вчасно сплачують податки. Щоб перетворити своїх підданих на таких громадян, Марія-Терезія та Йосиф II провели ряд реформ, спрямованих на підвищення освітнього рівня та зрівняння всіх мешканців у правах.

Приєднані до імперії, українські землі зазнали значного реформаторського впливу. Реформи охопили сільське господарство, церкву й освіту. У 1766 р. Марія-Терезія чітко визначила перелік і розміри повинностей. Відтепер селяни мали право переселятися, а їхні діти більше не належали панам. Селянам передавали у власність хату й присадибну ділянку. Суд над селянами чинили пани, але в присутності місцевого урядовця як свідка. 1776 р. було скасовано судові катування.

У 1782 р. імператор Йосиф II ще більше обмежив свавілля землевласників. Він скасував особисту залежність селянина від пана, скоротив тривалість панщини до 3 днів на тиждень і 156 днів на рік із розрахунку на одне селянське господарство. Декретами наступних років поміщикам заборонялося встановлювати будь-які додаткові повинності, збільшувати свої маєтності за рахунок земельних наділів, переданих селянам у постійне користування, які вони утримували й обробляли. Проте ці землі не стали повною власністю селян, адже вони не мали права їх заповідати, дарувати чи продавати без дозволу пана.

Селянин і пан визнавалися рівними перед судом. Тепер суд над селянином мав здійснювати не пан, а суддя. Селяни здобули право оскаржувати рішення землевласників у судах. Закон надавав селянину елементарні громадянські права: самостійно одружуватися, переселятися, обирати професію, передавати своє майно в спадщину, навчати дітей грамоти в сільській школі або ремесла в місті. У 1789 р. імператор проголосив скасування панщини й замінив її чиншем. Якщо раніше поміщику належало 80 % прибутків від селянського господарства, то тепер селянинові мало залишатися 70 % від його прибутку. Сільським громадам поверталось право самоврядування й обрання сільських старост. Був також виданий декрет про вільне право сільських громад користуватися громадськими землями: лісами й пасовиськами, річками й ставками.

Протягом 1774–1776 рр. Марія-Терезія принципово змінила становище уніатської церкви, ухваливши новий офіційний термін «греко-католики», що мав підкреслювати рівність між «грецьким» і «римським» віросповіданнями. Імператриця заборонила римо-католицькій церкві примушувати греко-католиків до переходу на латинський обряд. 1781 р. Йосиф II зрівняв усі церкви імперії в правах. Відтоді всі віруючі отримали рівний доступ до господарювання, державної служби, освітніх закладів. 1808 р. після 400-літньої перерви було відновлено Галицьку митрополію.

У 1774 р. розпочалися освітні реформи. Було введено закон про обов'язкову шкільну освіту для дітей від 5 до 12 років. Нова система шкільної освіти передбачала існування трьох типів шкіл. В однокласних парафіяльних школах сільські діти навчалися рахувати, читати й писати. Учні цих шкіл отримали право навчатися рідною мовою. У трикласних школах навчання велося німецькою й польською мовами. Чотирикласні школи забезпечували підготовку учнів до продовження освіти в гімназіях, створених на основі колишніх монастирських шкіл, та університеті.

Тоді ж у Відні при церкві Святої Варвари було засновано греко-католицький колегіум для навчання руського духовенства — *«Барбареум»*. На місці закритої єзуїтської академії 1784 р. було відкрито Львівський університет. При ньому протягом 1787–1809 рр. діяв Руський інститут (*«Штудіум рутенум»*). Філософські й богословські дисципліни тут викладали церковно-слов'янською мовою.

Королівська греко-католицька Генеральна семінарія при церкві Святої Варвари, де функціонував «Барбареум». м. Відень (Австрія). Сучасне фото

Реформи Габсбургів значно покращили соціальне та національне становище селян, греко-католицького духовенства й усіх українців загалом. Надзвичайно вагомим стало юридичне зрівняння селян з поміщиками. І хоча соціальний конфлікт зберігався, однак селяни дедалі рідше вдавалися до бунтів. Замість вил і сокир відтепер вони частіше зверталися до суду. Як наслідок, до середини XIX ст. в Східній Галичині практично не залишилося села, яке б не судилося зі своїм поміщиком.

Реформи сильно вплинули на становище українства й спричинили появу настроїв наївного монархізму, які зберігалися до кінця існування Австрійської імперії. Незважаючи на відмову наступників Йосифа II від курсу реформ, їхні наслідки впливали на національний розвиток українців протягом усього XIX ст.

Історичне джерело

І. Франко в 1898 р. писав, що Йосиф II, проводячи реформи, керувався «розумом і любов'ю до людей. Не диво, що й наш народ досі не забув про нього й оповідає про його розумне та чоловіколюбне поводження з підданими».

Наступники освічених монархів розглядали українські землі як джерело сировини й дешевих продуктів харчування для імперії та ринок збуту для готових товарів. Східна Галичина за планами австрійського уряду мала стати внутрішньою колонією економічно розвинутих західних австрійських провінцій.

2. Структура населення та його становище

Населення історичних регіонів західноукраїнських земель мало свої особливості. Так, на території Закарпаття більшість населення становили українці (русини), а угорці, румуни й словаки були етнічною меншістю. У Східній Галичині дві третини (66 %) населення становили українці, приблизно 20 % — поляки й 10 % — євреї. У містах Східної Галичини з давніх часів проживали також вірмени й німці. У Північній Буковині українці становили три чверті (75 %) населення. Етнічними меншинами були румуни, євреї та німці.

80 % населення Західної України — це сільські мешканці. Міста були переважно невеликими. Лише в 6 з 56 міст Галичини проживало понад 10 тис. мешканців. Найбільшим містом був Львів. На кінець 1840-х років у Львові проживало 50 тис., у Бродях — 28 тис., Самборі — 10 тис., Дрогобичі — 10 тис. осіб.

Хоч українське селянство задіявали в основній сфері тодішньої економіки, це не означало, що його життя було забезпеченим і безхмарним. Адже найкращі землі належали поміщикам, церкві й державі. Становище селян ускладнювалося ще й тим, що панівна верхівка була іноземною, не пов'язаною із селянами-українцями почуттям національної спорідненості.

Наступники трону Йосифа II намагалися максимально повернути старі соціальні порядки. Розміри панщини й повинності були доведені до колишніх. Незважаючи на офіційну заборону, поміщики відновили й практику фізичних покарань селян. Крім того, наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. поміщики відібрали в селян 22,5 % земель.

Західноукраїнські села вирізняла бідність. Раціон селян становив приблизно половину того, що споживали європейські селяни, і складався насамперед з капусти й картоплі. Досить часто траплялися голодні роки. Протягом 1830–1850-х років смертність у Галичині перевищувала народжуваність. Негативною ознакою побуту західноукраїнського селянина була примусова купівля горілки й інших міцних напоїв, правом на виробництво яких (правом пропінатії, від латин. *propinare* — частувати) володіли поміщики. Виснажені такими умовами життя селяни жили в середньому 30–40 років.

Повернення до старих порядків позначилося й на національному становищі українства. На початку XIX ст. українські початкові школи передали під опіку римо-католицької церкви, було скасовано закон про обов'язковість освіти, припинено фінансування початкових шкіл з рідною мовою навчання. Їх передали на утримання збіднілим і пригнобленим сільським громадам. Освітні «антиреформи» призвели до різкого скорочення кількості дітей у школах, до обмеження навчання рідною та церковнослов'янською мовами. Із закриттям Руського інституту церковнослов'янська перестала бути й мовою вищої освіти.

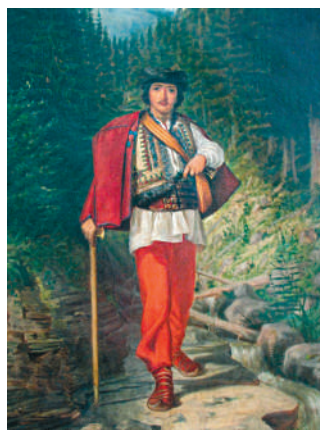

Історичний факт

Щоб обмежити потяг селян до освіти, поміщики Східної Галичини спеціально поширювали неправдиві чутки, ніби письменних забиратимуть до війська.

Внутрішні суперечності, що накопичувались у Західній Україні, відмова Відня від реформування краю, його віддаленість від тодішніх центрів культури й промисловості призвели до глибокого занепаду краю. Офіційний Відень навіть наштотхнувся на небажання австрійських чиновників їхати в Західну Україну на державну службу. Тому до справи управління краєм австрійська влада стала активно залучати місцеву польську й угорську еліту, вимагаючи у відповідь визнання й підтримки ними австрійського панування. Зміцнивши таким чином становище в краї, ця еліта продовжила політику асиміляції. Це була політика колонізації в Галичині, мадяризації в Закарпатті, румунізації на Буковині.

Реформи Марії-Терезії суттєво покращили соціальне становище греко-католицького духовенства, однак мали суперечливі наслідки для українства. Зниження освітнього рівня народу й піднесення освіти греко-католицького духовенства — єдиного освіченого носія української (руської) самосвідомості спричинили відчуження священників від простого селянства. Їдучи на навчання, діти священників відривалися не тільки від батьківського дому,

К. Устиянович.
Гуцул. 1891 р.

а й від рідної мови та культури. Поступово вони переходили на мови «високої культури»: польську, німецьку, угорську, тобто мови соціальних і національних гнобителів. Освічені українці схилилися до німецької мови й культури не тільки через адміністративний і національний тиск. Пригноблена українська культура в умовах бездержавності не могла створити потрібні їм наукові й художні твори. Тягнучись до високих зразків культури й науки, наші співвітчизники потрапляли під вплив надзвичайно популярних тоді творів Канта, Лессінга, Шілінга, Фіхте, Гете, Шиллера.

3. Соціальні протести

Соціальна боротьба західноукраїнських селян мала багато спільного з боротьбою в Наддніпрянській Україні. Вона була так само стихійною, неорганізованою, мала місцевий характер та ознаки наївного монархізму. Боротьба селян набувала й подібних форм: селянські скарги, утечі, потрава панських посівів і луків, підпал поміщицьких маєтків, розправа над управителями маєтків і сільською старшиною, відмова від виконання повинностей та сплати податків, масові повстання, діяльність опришків у Прикарпатті.

Єдиною принциповою відмінністю були судові спори, які вели сільські громади зі своїми поміщиками. Свої вимоги й позови на феодалів селяни подавали в колективних скаргах і через уповноважених селян передавали до державних органів. Селянські уповноважені доходили аж до Відня.

Історичний факт

Уповноважений із с. Ямниці на Івано-Франківщині Іван Смицнюк двічі ходив до столиці зі скаргою на поміщика. 1843 р. за свою наполегливість він був закатований феодалом. На знак поваги й удячності 1905 р. односельчани спорудили йому пам'ятник.

Селяни відмовлялися сплачувати державні податки, масово ухилялися від 14-річної рекрутчини. На початку 1840-х років за ініціативою духівництва серед селян Східної Галичини поширився рух тверезості. Дуже швидко він набув антифеодального спрямування, позбавивши поміщиків значної частини прибутків.

Невідомий автор.
Лук'ян Кобилиця.
1830-і роки

У Закарпатті протягом першої половини XIX ст. відбулося 15 селянських виступів. Особливим розмахом характеризувалися «холерні бунти» 1831 р. Найактивнішу участь у них узяли селяни Ужанської та Березької жуп. Вони громили маєтки, убивали поміщиків та їхніх адміністраторів. 1836 р. великого розмаху набуло повстання Нижньоверецького ключа Мукачєво-Чинадіївської домінії, що охопило 44 села.

У Буковинському краї найяскравішим виступом став виступ селян у Русько-Кимполузькому окрузі в **1843–1844 рр.** Його очолив виходець з кріпацької сім'ї **Лук'ян Кобилиця** (1812–1851), уродженець с. Путили (тепер смт Путила Чернівецької обл.). Багато років селяни скар-

жилися державним установам на утиски поміщиків, однак влада залишалася бездіяльною. Тоді 1843 р. селяни 22 громад відмовилися відбувати панщину, розгромили кілька маєтків, оголосили ліси й пасовиська своєю власністю, вимагали, щоб їм надали статус державних селян. Уряд відповів каральними акціями. У березні 1844 р. повстання було придушено військами. 240 заарештованих нещадно побито киями й різками та засуджено до кількох років тюрми.

Найбільше селянське повстання охопило Галичину в лютому 1846 р. Поштовхом стало національно-визвольне повстання польської шляхти, що розпочалося в Західній Галичині. Українські селяни не підтримали польського повстання, бо не бажали відновлення польської держави. Водночас вони піднялися на антифеодалне повстання. Воно охопило майже 150 сіл Західної та Східної Галичини. За кілька днів селяни розгромили сотні панських господарств, убили понад 700 поміщиків, управителів, шляхтичів-повстанців.

У Прикарпатті продовжувався рух опришків. Їхні загони громили панські двори й державні маєтки, розправлялись із сільськими багатіями й корчмарями. Найбільшого розмаху рух досягнув у 1810–1825 рр. Загалом же протягом першої половини XIX ст. в Галичині, Закарпатті й на Буковині діяло 50 загонів опришків. Найбільшої слави здобув загін Мирона Штоли (Штолюка). Загін нараховував понад 30 осіб і діяв протягом 1820-х років у районі Косова, Вижниць й Кутів. 1829 р. Штола був схоплений і разом зі своїми побратимами Козиком і Циганом страчений у Вижниці.

Активні воєнні дії проти опришків ослабили рух. Проте повністю подолати його вдалося лише в другій половині XIX ст. Останнього ватажка опришків Драгирука (Бордюка) прилюдно стратили в Коломиї аж 1878 р.

Запитання та завдання

1. Скориставшись мапою, пригадайте адміністративно-територіальні й регіональні особливості західноукраїнських земель.
2. З'ясуйте зміст понять «кметь», «домінія», «антиреформи». Пригадайте походження слова *опришок*.
3. З якою метою Марія-Терезія замість терміна «уніати» увела до офіційного вжитку термін «греко-католики»?

4. Назвіть різновиди політики асиміляції, що здійснювалася щодо мешканців Західної України.
5. Наведіть приклади наївного монархізму, що виявлявся в соціальних протестах західноукраїнських селян.

6. Охарактеризуйте соціальну й національну структуру західноукраїнських регіонів.
7. Розкрийте зміст реформ австрійського освіченого абсолютизму щодо селянства, церкви й освіти.

8. Проаналізуйте особливості форм соціального протесту, до яких удавалися західноукраїнські селяни.
9. Порівняйте політику Австрійської та Російської імперій щодо українських земель і населення.

§ 7. ПРОБУДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЖИТТЯ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

- *Народ — це живий організм, у якому всі верстви доповнюють одна одну. Назвіть основні верстви українського народу.*
- *Пригадайте з попередніх курсів історії, чому українці Західної України протягом XVI–XVII ст. втратили своїх ідейних і духовних очільників.*

1. Греко-католицьке духовенство в суспільному житті Західної України

Утвердження національної свідомості в західноукраїнському аграрному, традиційному й пригнобленому колонізаторами суспільстві було процесом важким і повільним. За винятком духівництва, тут не було соціальних верств, здатних сприйняти ідею народності, а згодом і національну ідею. Однак західноукраїнський священник мало чим відрізнявся від своїх парафіян за матеріальним і культурним рівнем, широтою світогляду. Відробляючи панщину, він не мав ні знань, ні часу, ні духовних сил, щоб замислюватися над становищем свого народу, його історією, сьогоденням і майбутнім.

Реформи церковного життя, проведені Габсбургами, підвищили матеріальний і культурний рівень духовенства та водночас віддалили його від народу, його культури й рідної мови, якою священники спілкувалися тільки зі своїми неосвіченими парафіянами. Незважаючи на це, частина молодих духівників усвідомлювала, що своїм кращим становищем вони завдячують пригнобленому, нужденному народу. Вони відчували моральний обов'язок перед селянами, з якими разом росли, спілкувалися, ріднилися духовно. Молоді священники прагнули вивести свій народ з пітьми неосвіченості, злиднів, захистити його гідність, мову й культуру. За приклад для наслідування взяли чеський і польський національні рухи, а натхнення черпали з джерел французького Просвітництва й німецького романтизму. Вони відчували в піснях, звичаях і прислів'ях більше мелодійності, витонченості й мудрості, ніж у найпишніших барокових творах, придворних салонах і товстих філософських томах.

2. «Будителі» Закарпаття

Саме зі священників у Закарпатській Україні вийшли перші діячі українського національного відродження, яких називали *«будителями»* (від слова *будити*, тобто виводити зі стану сну).

Розгортанню діяльності «будителів» посприяли церковні перетворення Віденського уряду. Закарпатська церква була виокремлена в Мукачівську єпархію, очолювану самостійним єпископом. Єпископ Андрій Бачинський отримав статус офіційного радника уряду імператриці Марії-Терезії. Свій вплив єпископ вико-

«Будителі» (від чеськ. *buditel* — той, хто будить) — назва визначних громадських діячів національного відродження наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст., котрі присвятили себе справі пробудження національної свідомості українців, збереження та розвитку рідної мови, літератури та культури, захисту українців від національного гніту в імперії Габсбургів.

ристав для підвищення рівня освіти закарпатського духовенства. Спершу у Відні було засновано «Барбареум», а невдовзі духовну семінарію відкрили й при Мукачівській єпископській кафедрі. А. Бачинському належала ідея обов'язкового навчання дітей від 6 до 14 років.

Історичний факт

У 1793 р. в Закарпатті діяло 300 народних шкіл. Ураховуючи кількість населення краю, це був найвищий показник з-поміж усіх українських земель.

Роки єпископства А. Бачинського стали роками духовного й освітнього піднесення Закарпаття. Тут виросла ціла когорта блискучих інтелектуалів. Серед них — ректор духовної семінарії в Ужгороді, а потім у Відні *І. Фігараші*, який займався вивченням історії мови. Чільне місце серед закарпатських «будителів» посідає *М. Лучкай*, який опікувався відкриттям нових сільських шкіл, уклав першу на західноукраїнських землях граматику української літературної мови — «ГраMATика слов'янорусська» (1830), написав одну з перших праць з історії Закарпаття — шеститомну «Історію карпатських русинів».

Яскравими особистостями, які належали до кола «будителів» чи їхніх послідовників, були відомий фізик, математик, декан і ректор Львівського університету *І. Земанчик*; професор Львівського, Краківського та Петербурзького університетів *П. Лодій*; економіст і правник, перший ректор Петербурзького університету *М. Балудянський*; директор Ніжинського й Рішельєвського ліцеїв *І. Орлай* та ін.

У 1830–1850-х роках розквітнув талант *О. Духновича*. Закарпатці завдячують йому укладенням молитовника рідною мовою, введенням української мови в шкільну освіту Закарпаття. Він написав перший український буквар, підручники з граматики та географії, педагогічний посібник для вчителів.

Олександр
Духнович

Історичне джерело

Олександр Духнович утверджував національну свідомість українців і за допомогою поезії. Великої популярності серед закарпатців набув його патріотичний вірш.

Я русин був, єсьм і буду,
Я родився русином,
Чесний мій рід не забуду,
Останусь його сином.
Русин був мій батько, мати,
Руская вся родина,

Русини сестри і браття,
І широка дружина.
Я світ узрів під Бескидом,
Перший воздух руський ссав,
Я кормився руським хлібом,
Русин мене колилав.

Разом із культурницькими справами «будителі» Закарпаття почали займатися політичними справами. Не сподіваючись на широкий визвольний рух народу, одні з них шукали підтримки в справі національного відродження в Москві (звідси походить термін «москвофіли») — І. Орлай, О. Духнович, інші — у підтримці Відня — А. Добрянський.

3. Товариство галицьких греко-католицьких священиків

Проведення австрійським урядом церковної реформи й відновлення Галицької митрополії дали греко-католицькому духовенству Галичини можливість зайнятися справами культурно-національного відродження.

Найпотужнішим центром західноукраїнського просвітництва на початку ХІХ ст. став Перемишль — центр греко-католицької єпархії. Тут знаходилася семінарія, багаті бібліотеки, українська друкарня, та найголовніше — тут проживали найосвіченіші представники українського духовенства. Вони перетворили Перемишль на центр розвитку національної свідомості на заході України, на кшталт того, чим на сході став Харків.

1816 р. Галицьку митрополію очолив перемишльський єпископ *Михайло Левицький* (1774–1858). Він одразу взявся за відновлення парафіяльних шкіл з народною мовою викладання. Організатором цієї справи було призначено перемишльського священика *Івана Могильницького* (1774–1831). Для згуртування навколо справи освіти й культури провідних духовних сил Галичини він заснував Товариство галицьких греко-католицьких священиків. Свою діяльність товариство спрямувало насамперед на розширення мережі парафіяльних шкіл і право викладання в них українською мовою. Щоб підготувати вчителів, у 1817 р. у Перемишлі був заснований Дяко-вчительський інститут, який очолив І. Могильницький. Студентами інституту стали діти парафіяльних священиків, дяків і селян. Того ж року товариство домоглося викладання рідною мовою в початкових школах. Греко-католицьке церковне керівництво отримало дозвіл наглядати за школами, у яких більшість становили діти греко-католиків. Зусиллями членів товариства до 1832 р. було відкрито понад 400 початкових шкіл, видано декілька підручників і молитовників. Окрім шкільної літератури, товариство друкувало й поширювало серед селян релігійні брошури, поради щодо ведення господарства, дотримання санітарії та гігієни.

Хоча більшість членів товариства розглядала русинів (українців) як окремих слов'янський народ, але його мову вважала мовою селян-простолудинів, непридатною для високої літератури. Навіть брошури для селян галицькі просвітники не наважилися писати живим галицьким діалектом української мови, а змішали його з книжними церковнослов'янськими й польськими словами, висловами. Такий «високолітературний» суржик — «язичіє» — не приваблював галичан. Тому видання просвітницьких брошур довелося припинити.

Іван
Могильницький

Завдяки зусиллям керівників і членів Товариства галицьких греко-католицьких священиків українська мова утвердилась у народних школах Галичини, хоча привілейованою залишалася підтримувана владою польська мова. Напередодні революції 1848–1849 рр. співвідношення кількості учнів в українських і польських школах становило 1 до 4 учнів.

Незважаючи на помилки й невдачі українських просвітників, треба відзначити їхні заслуги: утвердження української мови в школах Галичини та підготовка нового покоління діячів українського національно-культурного руху.

4. Громадсько-культурне об'єднання «Руська трійця»

Центром західноукраїнського національного руху в 1830-х роках стає Львів, а за справу пробудження нації беруться молоді, захоплені ідеями німецьких романтиків студенти Львівської греко-католицької духовної семінарії, вихідці із середовища сільського духовенства. Їхнім лідером став 21-річний **Маркіян Шашкевич** (1811–1843). Його літературний талант, уміння переконувати, глибоке знання й відчуття народної мови доповнювалися високою освіченістю й науковим хистом **Івана Вагилевича** (1811–1866) і натхненною енергійністю й організаторськими здібностями **Якова Головацького** (1814–1888). Оскільки друзі спілкувалися українською мовою, спольщені семінаристи назвали їх *«Руською трійцею»*. Щоб наголосити на національному характері гуртка, його члени називали себе давньослов'янськими іменами: М. Шашкевич — Русланом, І. Вагилевич — Далібором, Я. Головацький — Ярославом. Поступово навколо трьох товаришів об'єдналося 20 молодих священиків, семінаристів і світських інтелігентів.

«Руська трійця».
Літографія

Перебуваючи під враженням творів І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, фольклорних збірок М. Цертелєва й М. Максимовича, гурток ставив перед собою просвітницьку й водночас національну мету — перетворити мову народу на мову науки, літератури й вищої школи, загалом усіх сфер суспільного життя. За її допомогою народ отримав би, на думку «трійці», вільний доступ до знань і в такий спосіб зміг би покращити свою долю, вирватися зі злиднів, виявити віками гноблену самобутність і ввійти до кола вільних і культурних націй Європи, насамперед слов'янських.

Аби довести, що українською мовою можна висловлювати філософські та релігійні думки, М. Шашкевич здійснив у 1836 р. нечувано сміливий громадянський вчинок. На традиційних урочистостях у семінарії він прочитав перед вищим духовенством і гостями свою доповідь українською мовою, доводячи, що вона цілком придатна для наукового вжитку, так само як латинська, німецька чи польська. Вражені його доповіддю, семінаристи також перейшли на українську. Окрилені успіхом, М. Шашкевич та інші семінаристи вперше виголосили українською мовою релігійно-моральні проповіді в трьох церквах Львова. Як визнавали українці-львів'яни, це підносило їхній «руський дух на сто процентів».

Незважаючи на опір австрійської влади та частини греко-католицьких ієрархів, «Руська трійця» продовжувала свою роботу. Члени гуртка наполегливо збирали етнографічний матеріал. Найбільше на цій ниві потрудився Я. Головацький. Він обійшов майже всю Галичину, Закарпаття й частину Буковини. Ще далі пішов І. Вагилевич. Він виїхав у гірські райони Галичини й займався там не тільки

Пам'ятник «Руській трійці».
м. Івано-Франківськ. Сучасне фото

збиранням фольклору, а ще й агітацією: відкрито закликав селян підніматися на боротьбу проти національного й соціального гноблення. Інформація дійшла до влади. І. Вагилевича заарештували й під конвоем відправили додому з категоричною вимогою більше не ходити селами й не підбурювати народ.

На основі зібраного матеріалу було видано кілька томів і збірок народних пісень, записів усної народної творчості. Вагоме значення мали їхні народознавчі наукові праці про галичан, закарпатців, гуцулів, бойків, лемків.

Кілька праць вони присвятили мовознавчій тематиці, наполегливо працювали над створенням словника й граматики української мови, протистояли спробам латинізації українського письменства та ін.

Надзвичайно великого значення «Руська трійця» надавала дослідженню української історії й поширенню історичних знань серед народу. У наукових працях і літературних творах на історичні теми вони з гордістю писали про державну могутність і славу Київської держави, Галицько-Волинського князівства та королівства, Гетьманщини. Їм належить відкриття цінних пам'яток давньоукраїнського законодавства — Кормчих книг XII–XIII та XV ст. зі статутами Володимира Великого та Ярослава Мудрого, багатьох інших документів.

Історичний факт

Уживане багатьма поколіннями українських учнів слово *читанка* ввійшло до нашої мови саме завдяки М. Шашкевичу. Його «Читанку для діточок» цензура дозволила надрукувати аж у 1850 р. — через сім років після смерті автора.

Альманах «Русалка Дністровая». Титульна сторінка з автографом М. Шашкевича. 1837 р.

Історичною справою «Руської трійці» стало видання *альманаху «Русалка Дністровая»* (див. *практичне заняття 2*). Ця книжка стала виявом новаторських починань «Руської трійці» у різних сферах національно-культурного життя Галичини. Вона стала маніфестом національного відродження, започаткувала нову літературу на західноукраїнських землях. За видання й поширення альманаху без дозволу влади «Руська трійця» зазнала переслідувань. Покарання не обмежалося конфіскацією альманаху. За сприяння греко-католицьких ієрархів було проведено розслідування діяльності членів «Руської трійці». Їх притягли до відповідальності як державних злочинців, зокрема М. Шашкевича звинуватили в належності до таємної проросійської організації. Під час слідства всі члени «трійці» з гідністю захищали своє право писати українською мовою.

Історичне джерело

Найвиразніше свою думку про природне право спілкуватися й писати рідною мовою сформулював **М. Шашкевич**: «Я випробував свої сили руською мовою, оскільки це моя рідна мова, яка значно відрізняється від мови церковної та великоросійської (московської), я хотів заложити наріжний камінь для її дальшого розвитку й тим зарадити нестачі руської літератури».

Після слідства над усіма членами «трійці» був установлений поліцейський нагляд. М. Шашкевича після висвячення призначали в найубогіші парафії. Виснажений злиднями, працею, ворожістю церковної та світської влади, а також критиків, він захворів на сухоти й помер у 32 роки. Сім років зволікала церковна влада з наданням церковного сану Я. Головацькому, а тоді надала йому церковну парафію подалі від Львова, щоб він не міг продовжувати свої дослідження української мови. Не витримавши переслідувань з боку греко-католицької ієрархії, духовно зламався й пішов на співпрацю з польським кліром І. Вагилевич.

Переслідування перших провісників українського національного руху в Західній Україні призвело до його призупинення, однак австрійська влада так і не змогла викоренити український рух. Він остаточно утвердився з європейською «весною народів», розпочатою революцією 1848–1849 рр.

Історичне джерело

Учасник «Руської трійці» **І. Вагилевич** оцінив її значення так: «Вона намела вогонь, що його тільки гробова персть загасити може, спасла народ від загибелі й отворила очі кожному письменному чоловікові, у якого лишилося ще незіпсоване українське серце, показала йому його положення, обов'язки для народу й спосіб, як ті обов'язки треба сповняти».

Запитання та завдання

1. Назвіть найвидатніші імена та справи закарпатських «будителів» і галицьких просвітників, членів «Руської трійці».
2. Дайте визначення понять «будителі», «язичіє», «Кормча книга», «церковні ієрархи», «альманах».

3. Поясніть, як церковні реформи віденського уряду посприяли розвитку «будительства» на Закарпатті та просвітництва в Галичині.
4. Визначте успіхи й невдачі товариства галицьких греко-католицьких священиків у просвітницькій діяльності.
5. Охарактеризуйте напрями роботи «Руської трійці».

6. Визначте ідейні основи, які використовували галицькі просвітники, закарпатські «будителі», «Руська трійця».
7. Які ідейні настанови спонукали греко-католицьких ієрархів оцінити альманах «Русалка Дністровая» як «негідний, непристойний і, можливо, підривний»?

8. Доведіть, що М. Шашкевич не міг бути членом проросійської таємної організації, яка прагнула повалити австрійський уряд.
9. Прочитайте вірш М. Шашкевича. Яку рису, наполегливо виховувану імперською владою в українській інтелігенції, засуджував автор?

Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила:

Чому ж мова ей немила?
Чом ся нев встидати маєм?
Чом чужую полюбаєм?

§ 8. ЄВРОПЕЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1848–1849 рр. В УКРАЇНСЬКИХ РЕГІОНАХ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

- За тлумачним словником з'ясуйте різницю між поняттями «еволюція» і «революція».

1. Україна — складова європейського революційного процесу

Революційна хвиля 1848 р., яка охопила всю Європу, увійшла в історію під назвою «**весна народів**». Це було пов'язано не лише з тим, що революційні події розгорнулися переважно навесні. Вони, наче весняні зміни в природі, несли народам надію на національне відродження, глибокі демократичні перетворення.

Історичне джерело

У маніфесті до всіх народів Австрійської імперії, і насамперед до українців Східної Галичини, лідери українського національного руху писали: «Але, як усе на світі з часом минає, як по зимі прикрій весна наступає, так, браття, і цей сумний стан змінився через конституцію. Це велике право, це велике добродійство — це сонце, що, як усім, так і русинам, засвітило й до нового життя нас пробудило... Уставайте ж, браття, уставайте з довгого сну вашого, бо вже час. Станьте, але не до звади й незгоди, але двигнімося разом, щоб піднести народність нашу й забезпечити дані нам свободи».

Немов весняна повінь, **революція** поширилася в Європі, а з нею разом — й усвідомлення народами своєї національної самобутності та соціальних інтересів. **24 лютого 1848 р.** революція спалахнула в Парижі. Революціонери скинули короля й знову проголосили Францію республікою. Революційна хвиля швидко досягла Австрійської імперії. **13 березня** повстали мешканці Відня. Усевладний канцлер князь Меттерніх — символ реакції в Європі — мусив утікати до Англії, перевдягнувшись жебраком. **15 березня** революція докотилася до Берліна й Будапешта, а вже **18–22 березня** масові народні демонстрації відбулися у Львові, Чернівцях та Ужгороді.

Австрійський імператор Фердинанд I змушений був дарувати народам імперії конституцію, проголосивши свободу друку, дозвіл на створення національних військових частин — народної гвардії, проведення виборів до парламенту — райхсрату.

2. Скасування панщини

Українська демократія, представлена переважно греко-католицьким духовництвом, прагнула скористатися подарованими свободами. Першими відчули їх селяни Галичини. Ще наприкінці XVIII ст. вони отримали можливість захищати

«**Весна народів**» — революції в Європі у 1848–1849 рр., які мали за мету знищення проявів феодалізму та створення незалежних національних держав.

Революція (від латин. *revolutio* — переворот) — докорінна, якісна зміна в житті суспільства; переворот у якій-небудь галузі. Зазвичай пов'язана з примусом і збройною боротьбою.

свої інтереси в судах, їхні наділи були відмежовані від панських земель, хоча вони й продовжували відробляти панщину. З початком революції селяни масово відмовлялися від роботи в панських маєтках, чим вирішили скористатися польські шляхтичі. Розуміючи, що панщина приречена, польські патріоти закликали поміщиків добровільно скасувати ненависну селянам феодальну повинність.

Це дозволило б здобути вдячність селянства, а в майбутньому — його підтримку в боротьбі за державну незалежність Польщі. Усе це чудово розумів новопризначений намісник Галичини Франц Стадіон. Щоб зруйнувати плани польського руху й зміцнити авторитет австрійської влади в очах галицького селянства, він запропонував перехопити ініціативу з рук поляків.

Імператор Фердинанд I дослухався до аргументів намісника й **17 квітня 1848 р.** видав історичний маніфест про **скасування панщини**. Антифеодальний рух галицького селянства завдяки політичній ситуації домігся скасування панщини на цілих 5 місяців раніше, ніж в інших регіонах імперії.

Історичний факт

Ще раніше свободу отримало селянство Закарпаття. Оскільки закарпатці перебували в складі угорського королівства, то революційний угорський сейм своїм законом від **18 березня 1848 р.** звільнив селянство від кріпацтва та феодальних повинностей.

Закон був проголошений на Великдень і викликав бурхливу реакцію селянства. На честь здобуття волі вони скрізь ставили хрести. Коли ж селяни розібралися, що панщина скасовується не безкоштовно, а за викуп на користь дідичів, які до того ж проголошувалися єдиними власниками лісів і пасовищ (хоча раніше ними по праву користувалися й сільські громади), обуренню не було меж. Селяни Східної Галичини вдалися до бойкоту поміщицьких маєтків. Дідичі не могли найняти працівників навіть за підвищену платню. Селяни Закарпаття наприкінці **1848 — на початку 1849 р.** розгромили кілька поміщицьких маєтків. Найбільшого розмаху селянський рух набув на Буковині. Тут його очолив селянський депутат райхсрату Лук'ян Кобилиця. **16 листопада 1848 р.** він скликав багатотисячні збори своїх виборців у містечку Вижниці. Депутат переконував селян не сподіватися на райхсрат, а домагатися справедливості власними силами.

З найрішучіших селян Л. Кобилиця організував загін і рушив у справжній визвольний похід. Прибувши в село чи містечко, він заявляв, що діє від імені цісаря (імператора), тут же проводив вибори старости, оголошував землі, ліси й пасовища власністю народу та доручав новообраній владі справедливо поділити їх між селянами.

Щоб зупинити селян, австрійська влада на початку 1849 р. запровадила в Галичині й на Буковині

Пам'ятний хрест, установлений 30 липня 1889 р. на честь скасування кріпосного права в Галичині у 1848 р. громадою села Волцінів (колишня назва с. Заріччя)

облоговий стан. Парламент позбавив Л. Кобилицю депутатського мандата, а уряд пообіцяв чималу винагороду тому, хто видасть керівника повстанців. Зрадників не знайшлося, і селянський рух тривав протягом півтора року. Проти повсталих застосували регулярні війська, які навесні 1850 р. розправилися з ними й заарештували ватажка. Після в'язничних тортур Л. Кобилиця тяжко захворів і помер.

Хоча селяни й надалі потерпали від малоземелля й безземелля, скасування панщини перетворило галицького селянина на господаря власної землі, а головне — власної долі. Щоб вибудувати її якнайкраще, селяни потягнулися до освіти, культури й навіть політики. Відтоді галицький селянин став учасником політичного життя, на якого мусила зважати австрійська імперська влада.

3. Головна руська рада та її національна програма

Револуція 1848 р. дала поштовх до національного самовизначення українців. Демократичні права та свободи, зафіксовані в конституції, забезпечили народам можливість захищати свої інтереси не лише написанням літературних і наукових праць, а й політичними засобами. У середовищі українських демократів поширилась ідея крайової автономії. У квітневих петиціях до австрійського імператора греко-католицькі священники та світські інтелігенти прохали лише про задоволення мовно-культурних потреб українців, а вже 2 травня 1848 р. вони створили у Львові першу українську політичну організацію — *Головну руську раду*, яка взяла на себе роль представника інтересів українців Галичини перед віденським урядом і виконувала її впродовж 1848–1851 рр.

Головна руська рада складалася з 30 постійних членів — представників світської інтелігенції, вищого й нижчого духовенства. Спочатку організацію очолив греко-католицький єпископ *Григорій Яхимович*, а трохи згодом — енергійний священник *Михайло Куземський*. Рада, відповідно до напрямів роботи, поділялася на відділи шкільництва, селянських справ, фінансів тощо. Головній руській раді підпорядковувалося 12 окружних і 50 місцевих «менших» рад, які також складалися з 30 членів: представників духовенства, селян, містян, світської інтелігенції (учителів, шкільної молоді), шляхти. Кожна «менша» рада мала в Головній раді свого представника-референта, який вів постійне листування, забезпечуючи зв'язок між радами. Місцеві ради проводили збори, у яких неодноразово брали участь по кілька сотень громадян. Окружні ради скликали багатолюдні віча.

Зміст *національної програми* Головної руської ради можна відтворити, спираючись на маніфест «Будьмо народом», зміст петицій, поданих австрійському імператорові, конкретні справи Головної та «менших» рад. Програма передбачала вирішення політичних завдань: поділ Галичини на українську (східну) і польську (західну) частини; об'єднання Східної Галичини, Буковини й Закарпаття в окремий коронний край, тобто створення національно-територіальної автономії в складі Австрійської імперії; заснування української народної гвардії.

Основними були питання розвитку життя краю на основі української культури й традицій, запровадження української мови в школах, судах і всіх урядових установах, друкування українських книжок, згуртування українських учених і митців.

Багато уваги приділялося вирішенню проблеми соціального протистояння селян і поміщиків. Зокрема, програма містила вимогу скасування над селянами

влади мандаторів — службовців поміщицьких чи державних маєтків. На зміну мандаторам Рада вимагала призначення австрійських урядовців. Програма також передбачала вирішення спорів за ґрунти, ліси й пасовища між сільськими громадами й дідичами.

4. «Зоря Галицька» — перша українська газета

15 травня 1848 р. Головна руська рада почала видавати свою газету — «Зорю Галицьку», яка стала першою українською щотижневою газетою у Львові. У першому номері було опубліковано маніфест Головної руської ради «Будьмо народом», у якому насамперед наголошувалося на єдності Західної України з Наддніпрянською Україною. «Ми, галицькі русини, належимо до великого руського народу, що однією мовою говорить і нараховує 15 мільйонів, з чого півтретья [2,5] мільйона замешкує Галицьку землю». Автори маніфесту з гідністю заявляли, що їхній народ «колись був самостійний, рівнявся в славі з наймогутнішими народами Європи, мав свою писемну мову, власні закони й власних князів — одне слово, був у доброму побуті, заможний і сильний». Проте «неприятна доля» та «різні політичні нещастя» призвели до розпаду, утрати самостійності, а з нею й втрати провідних суспільних верств, які відступили «від руського обряду батьків своїх», зреклися руської мови й кинули свій народ. Він зазнав такого занепаду, «що соромом було русином називатися».

Тогочасні політичні перспективи українства очільники Ради пов'язували з подарованими конституційними свободами. Кінцівка маніфесту сповнена історичного оптимізму. Вона підводила до думки: якщо ми мали славне політичне минуле, ми зможемо знову досягнути успіхів. «Пробудився вже і наш руський лев і красну нам ворожить майбутність. Уставайте ж, браття, уставайте з довгого сну вашого, бо вже час».

Газета набула такої популярності, що люди виходили за село зустріти листоношу, аби якомога швидше довідатися про новини зі Львова та світу.

5. Конкретні справи Головної руської ради

Свою національно-політичну діяльність Головна руська рада проводила в умовах напруженого протистояння з Польською радою народовою. Ігноруючи українські національні інтереси, ця організація намагалася перетворити Східну Галичину на польську провінцію. Тому Головна руська рада енергійно взялася за втілення своєї вимоги про поділ Галичини на східну — українську — і західну — польську, а потім утворення з трьох західноукраїнських регіонів єдиної національно-територіальної автономії. Для підтримки своїх планів Рада збирала

Фрагмент першої сторінки
першого числа газети.
15 травня 1848 р.

200 тис. підписів, що було тоді громадсько-політичною справою небачених масштабів.

У червні 1848 р. Рада вислала своє представництво на Перший слов'янський конгрес, організований чеськими науковцями в Празі. Тут українська делегація заявила слов'янському світу, що український народ є рівноправним членом слов'янської сім'ї та має повне право на власну культуру й відновлення соборності, незважаючи на імперські зазіхання австрійських, польських чи російських політиків.

У жовтні 1848 р., незважаючи на заборону імператорського намісника, Рада скликала у Львові **Перший з'їзд діячів української культури**. Усі 119 представників галицької інтелігенції засвідчили, що вони бажають розвивати українську мову й літературу. Товариство значну увагу приділяло виданню шкільних підручників і посібників. З'їзд ухвалив рішення про заснування наукового товариства «Галицько-Руська матиця»¹ і затвердив правила правопису, якими послуговувалися українські школи, літератори й офіційні особи до 1892 р.

Історичний факт

Головна руська рада опікувалася й питанням української національної символіки. Вона утвердила жовто-блакитний прапор, герб — золотий лев на синьому тлі, гімн — «Мир вам, браття!» на слова Г. Гушалевича. Під жовтим і синім кольорами формувалася народна гвардія, загони селянської самооборони в Закарпатті. Жовто-синіми стрічками стали прикрашати приміщення з'їздів, зборів, засідань, а інтелігенція активно популяризувала національні кольори: синій — «як чисте небо на потребу мирного й спокійного розвитку народу», жовтий — «як ясне світило, до якого треба дотягнутися».

Засідання Головної руської ради у Львові. 1848 р.

Головна руська рада зайнялася також створенням українських збройних сил. Вона зуміла організувати в кількох містах українську народну гвардію, академічний легіон у Львові, допомогла організувати в Підкарпатті селянську самооборону, виставила для прикриття карпатських перевалів на кордоні з Угорщиною Руський батальйон гірських стрільців.

6. Перший досвід парламентської діяльності

Згідно з конституцією, були оголошені вибори до Віденського рейхстагу. Він мав складатися з 383 депутатів, для Галичини було виділено 96 посольських (депутатських) місць. Головна руська рада активно включилась у виборчу кампанію. У протистоянні з польським рухом українці зуміли обрати 39 послів. Склад українських депутатів представляв соціальне обличчя краю: 27 селян, 8 священників,

¹ *Матиця* — мати, матір, початок.

З світські інтелігенти. 8 депутатів парламенту (з них 7 селян) обрала Буковина. Отже, порівняно з рештою австрійських провінцій, Галичина й Буковина сформували найпотужніше селянське представництво. У парламенті українських селян очолили Л. Кобилиця й І. Капушак.

Найважливішою справою для селянських послів було скасування панщини. Українські селянські депутати виступали проти будь-яких відшкодувань поміщикам за втрату дармової робочої сили. Особливо переконливо з цього приводу виступав селянин І. Капушак. Він змалював гнітючу картину становища селянства, неосвіченого, замордованого злиднями та фізичними розправами. З приводу відшкодувань депутат категорично заявив: «Чи за такі образи й кривди ми ще маємо платити компенсацію? Напевно, що ні. Хай нашою платою будуть ті батоги й нагаї, що шмагали по наших спинах. Хай вони задовольнять панів!» Проте більшість депутатів парламенту проголосувала за скасування феодальних повинностей шляхом викупу. При цьому держава мала сплатити поміщикам 1/3, а селяни — 2/3 викупу.

Хоч українські послы не були підготовлені до парламентської роботи, вони гідно представляли свій народ. Послы подали на розгляд парламенту 4 меморіали про національні відносини в Галичині та петицію з вимогою поділу Галичини на українську та польську частини.

Незважаючи на поразку, революція 1848–1849 рр. у Західній Україні не пройшла марно. Вона поклала край віковій інертності, бездіяльності й ізоляції Західної України. Були скасовані кріпацтво й панщина, а селяни отримали громадянські права. В Україні вперше була створена національна політична організація, видавалась українська газета. Народні маси почали включатися в політичне життя, а отже, перетворювалися на націю.

Запитання та завдання

1. Покажіть на мапі територію Галичини, поділивши її на Східну й Західну. Назвіть причину такого поділу.
2. Пригадайте значення понять «бойкот», «менша» рада, «референт», «мандатор», «меморіал» (депутатський), «петиція».

3. Перерахуйте конкретні суспільні зміни, які принесла «весна народів» на українські землі.
4. Опишіть склад і визначте питання, якими займалося перше українське парламентське представництво.

5. Поясніть, чому після скасування панщини в 1785 р. Йосифом II у 1848 р. знову вийшов закон про скасування панщини.
6. Розкрийте механізм організації українського суспільства довкола Головної руської ради. Яку роль у цьому механізмі відігравала перша українська газета «Зоря Галицька»?

7. Охарактеризуйте національну програму Головної руської ради.
8. Порівняйте національну програму й конкретні справи Головної руської ради.
9. Поясніть, у чому полягає суперечливість подій: австрійський цісар скасовує панщину, а селяни піднімаються на повстання.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2

АЛЬМАНАХ «РУСАЛКА ДНІСТРОВАЯ»

1. Знання, необхідні для виконання практичних завдань

Основним засобом пробудження національної свідомості галичан, за задумом «Руської трійці», мали стати українські книжки. Насамперед друзі вирішили видавати літературний альманах, тобто збірник літературних творів різних авторів. В альманасі планувалося друкувати народні пісні, вірші, історичні статті, написані мовою селян-русинів. За задумом М. Шашкевича, альманах міг допомогти «воскресити в новій силі Руську славу, руську владу!». У 1833 р. «трійця» підготувала до друку власну збірку поезій народною мовою «Син Русі», у 1834 р. друзі впорядкували альманах «Зоря», який уключав їхні власні та народні пісні. Однак львівський цензор заборонив публікацію альманахів у Львові. У просвітницькій, культурницькій меті українських романтиків імперська влада вбачала політичну загрозу — виникнення в Галичині українського національного руху, спрямованого проти австрійського панування.

Історичне джерело

Ставлення імперської влади до літературно-просвітницької діяльності «трійці» зумів максимально відверто передати директор львівської поліції: «Ми ледве даємо собі раду з одним народом (поляками), а ці дурні голови хочуть ще розбудити давно мертвий і похований руський народ».

Незважаючи на заборону цензури, «Руська трійця» не відступила від свого задуму. На основі «Зорі» було підготовлено нову збірку — «Русалку Дністровую», видану наприкінці 1836 р. й датовану вже 1837 р. за сприяння сербських друзів у Будапешті, де цензура була лояльнішою. В альманасі друкували наукові статті про народну культуру, а також народні пісні, думи й перекази.

Автори альманаху оспівували національно-визвольну боротьбу українського народу, його національних героїв, публікували історичні документи, що підтверджували правдивість їхніх слів. У ряді статей вони наголошували на необхідності возз'єднання всіх українських земель, нагадували про єдність могутньої держави, її столицю Київ.

Відвертий протест української молоді проти денационалізації — політики позбавлення народу його власної культури й національного самоусвідомлення, а також заклики не соромитися рідної мови, єднатися в боротьбі за свої права не залишилися безкарними. Австрійська влада Львова конфіскувала майже весь наклад збірника. З тисячного накладу до українського читача потрапило 100 примірників.

«Русалка Дністровая» започаткувала нову епоху в національному житті Західної України. І. Франко назвав вплив «Руської трійці» і «Русалки Дністрової» «явищем наскрізь революційним». «Русалка Дністровая» стала й віхою у формуванні національної свідомості, поштовхом до створення в Східній Галичині нової української літератури, заснованої на мові українського селянства. Водночас альманах порвав зі старою літературою, писаною «язичієм» — штучним поєднанням церковнослов'янської, української та російської мов. Він довів, що між мовою галицьких русинів і мовою наддніпрянців не існує суттєвих відмінностей, отже, вони є єдиним українським народом.

Під впливом «Русалки Дністрової» розпочався повільний, але невідворотний процес переорієнтації західноукраїнської інтелігенції на українські народні маси.

Західноукраїнський національний рух почав розглядати потреби й інтереси українського народу як програмні завдання своєї діяльності.

Знайдіть текст альманаху «Русалка Дністровая» у шкільній бібліотеці або скористайтеся ресурсами Інтернету, зокрема сайтом Міжнародного фонду «Відродження» (International renaissance foundation) за адресою 1576.ua, і виконайте завдання.

2. Практичні завдання

1. Прочитайте «Передговір» «До народних руських пісень» на сторінках IX–XX і дайте відповіді на запитання.
 - Як дослідник і укладач збірки пісень характеризує руський народ?
 - Як визначено географічні межі проживання українського (руського) народу?
 - Який період життя українського народу, на думку дослідника, відображено в «небиличних» і обрядових піснях?
 - Які соціальні групи часто згадуються в обрядових піснях?
 - Які теми наповнюють думи й думки?
 - На які групи поділяє укладач обрядові пісні?
 - Що автор вважає віковичним пам'ятником князям, княгиням, королям, боярам, ремісникам, славі «усіх дідів наших»?
 - У яких рядках передмови І. Вагилевича (Далібора) австрійська влада вбачала загрозу своєму пануванню в Західній Україні?
2. Прочитайте «Предслів'є» до альманаху на сторінках III–VI і дайте відповіді на запитання.
 - Про які «тучі і бурі» говорить автор «Предслів'я»?
 - Про які здорові й повноцінні паростки йдеться в тексті?
 - Кому й за що має низько вклонитися «Русалка Дністровая»?
3. Прочитайте народні думи, поміщені до альманаху, і дайте відповіді на запитання.
 - З'ясуйте, за що творці думи про Добуша (Довбуша) (3) засуджують свого героя. Які риси українського характеру підкреслює цей народний осуд?
 - Якими аргументами думи про Івася Коновченка (4) і «Гонять, мамко, на сторожу...» (5) переконують молодих козаків не втрачати пильності, виконуючи військовий обов'язок?
 - Прочитайте думу «Ой, Морозе, Морозине, преславний козаче...» (6), визначте, яка цінність для козака-воїна була найдорожчою.
 - Які обов'язки, за думою про козака Кременюшку (10), покладалися на жіночу половину сім'ї, поки козак був у поході, на війні?
 - Прочитайте думу «Ой, там при долині...» (15). Яке життєве заняття козаки вважали найпочеснішим? З яких слів думи це видно?
 - Знайдіть у думі «Ой в садочку зеленім зозуля ковала...» (16) слова, які переконували молодь поважати батьків.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ II

«УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в складі АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.»

Політика Австрійської імперії щодо західноукраїнських земель була колоніальною та мала на меті утримання в покорі поневолені українські регіони, а в майбутньому — їхнє злиття з австрійською короною. Ця політика ґрунтувалася на ідеології освіченого абсолютизму, яка спонукала Відень до проведення реформ, спрямованих на підвищення освітнього рівня населення та зрівняння всіх мешканців у соціальних і релігійних правах. Проведені Габсбургами реформи значно покращили становище українського селянства й духовенства, підняли рівень освіти. Однак наступники імператорів-реформаторів у ході контрреформ відновили жорстоке соціальне гноблення селянства. Кричущою ознакою західноукраїнського села була бідність.

Українське населення Західної України було представлене насамперед селянством. Панівна верхівка залишалася іноземною, не пов'язаною із селянами-українцями почуттям національної спорідненості, чим і були зумовлені крайні прояви соціального й національного гноблення.

Соціальна боротьба західноукраїнських селян вирізнялася стихійністю, найвищим монархізмом і мала місцевий характер. Принциповою відмінністю від Східної України були судові спори сільських громад з поміщиками.

Роль лідера в національному відродженні Західної України відігравало духовенство. Відродження руху «будителів» у Закарпатті й на Галичині мало яскраво виражений просвітницький характер. Найпотужнішим осередком західноукраїнського просвітництва на початку XIX ст. став Перемишль — центр греко-католицької єпархії. Галицькі просвітники зосередили свою увагу на розширенні мережі парафіяльних шкіл, праві викладання українською мовою для селян і поширенні штучної «високолітературної мови — язичія».

Новим поштовхом до участі в національному відродженні для західноукраїнської інтелігенції стала діяльність «Руської трійці» і вихід у світ альманаху «Русалка Дністровая». У середовищі інтелігенції розпочався повільний, але невідворотний процес переорієнтації на українські народні маси. Західноукраїнський національний рух почав розглядати потреби й інтереси пересічних українців як програмні завдання своєї діяльності.

Революційна хвиля 1848 р. охопила також і Західну Україну. «Весна народів» допомогла українцям піднятися до рівня політичної боротьби за свої національні інтереси. Скориставшись конституційними правами та свободами, українські діячі створили у Львові першу українську громадсько-політичну організацію — Головну руську раду, яка взяла на себе роль представника інтересів галичан перед віденським урядом. Рада ставила своїм завданням створення української національно-територіальної автономії в складі Австрійської імперії, розвиток життя краю на основі української культури й традицій, вирішення питань соціального протистояння між селянами й поміщиками. Революція посприяла розгортанню селянського соціального руху та скасуванню панщини.

Створення українського політичного представництва у Віденському парламенті стало передумовою включення народних мас у політичне життя, а отже, перетворення українців на європейську націю.

РОЗДІЛ III

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

§ 9. ОСВІТА І НАУКА В УКРАЇНІ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

- Чим пояснити, що завойовники завжди починають нищити освіту, мову, традиції поневоленого народу?

1. Умови розвитку культури

Національна культура, як і все життя народу, формується під впливом тих чи інших історичних умов. Для української культури це було зникнення турецько-татарської загрози; припинення державного асиміляційного тиску Польщі; розвиток промислового виробництва й виникнення верстви «різночинців» — інтелігенції, яка в 1830–1840-х роках перебрала на себе справу розвитку культури. Українська культура зазнавала значного впливу європейської. Ідеї **романтизму** та **класицизму** (насамперед в архітектурі) мали в Україні багато прихильників.

Особливого значення набув романтизм, який міцно поєднався з національними й соціально-визвольними потребами всіх пригноблених слов'янських народів. Засвоюючи ідеї романтизму, українські діячі культури проймалися ідеалами волелюбності, свободи, «відкривали» народ як джерело моралі, мудрості й краси.

Умовою розвитку культури стала її капіталізація. Підприємці в пошуках прибутку прагнули задовольнити духовно-культурні запити «різночинців». Вони вкладали кошти у видання літературних творів, газет і часописів, постановку театральних вистав. Отже, заради отримання прибутку капіталісти також сприяли розвитку культури.

Романтизм — ідейно-художній мистецький напрям, у центрі уваги якого перебуває народне життя, індивідуальність, наділені ідеальними рисами й прагненнями; світогляд, якому властива ідеалізація дійсності, мрійливість.

Класицизм — ідейно-художній напрям, орієнтований на вимоги й смаки вищої суспільної верстви, який на передній план висував аристократизм, раціоналізм, чітке дотримання непорушних правил, наслідування античних зразків.

*К. Аєр. Панорама
Львова. 1840 р.*

Разом з тим зберігалися умови, які суттєво гальмували розвиток культури. Це повна втрата державності на Слобожанщині й Лівобережжі, нове закріпачення українців (за Катерини II), ліквідація магдебурзького права, повне підпорядкування українських церковних парафій (громад) Московській патріархії. Усе це зумовило позбавлення імперським урядом українського народу його власної культури й намагання приєднати його до великоруської народності.

Розвиток української культури гальмувався й розділеністю українських земель, включенням їх до складу різних за суспільним ладом, мовами й національними традиціями держав. Хоча імперська влада суттєво відрізнялася за культурою та державницькою традицією, щодо носіїв української культури вони діяли дуже подібно: переслідували національно свідому еліту, усували її від участі в культурному й суспільному житті, заохочували всіляких пристосуванців, створювали сприятливі умови для відступників від національних інтересів.

Незважаючи на підневільне становище українців, протидію імперській владі, становлення національної культури відбулося. Наша культура не розчинилася в чужих зразках, а виявила надзвичайну життєву стійкість і витворила оригінальні національні взірці, досягнула світових висот у мистецтві.

2. Освіта

Для розвитку промисловості, торгівлі, міст потрібно було дедалі більше освічених і кваліфікованих працівників. Тому російський царат змушений був відкривати нові навчальні заклади.

Історичний факт

Про настрої, які панували в петербурзьких урядових колах стосовно освіти народу, красномовно свідчать слова міністра народної освіти адмірала **О. Шишкова**, сказані в 1824 р.: «Навчати грамоти весь народ... завдало б більше шкоди, ніж користі».

Шкоду від освіти царат убачав у «вільнодумстві» й розвитку національної самосвідомості. Не маючи змоги протистояти потребі суспільства в освічених людях, царський уряд вирішив узяти сферу освіти під пильний нагляд. Для цього 1802 р. було створено міністерство народної освіти. Своїми заходами міністерство, з одного боку, намагалося задовольнити потреби країни в освічених працівниках і чиновниках, а з іншого — позбавити народи імперії національної

самосвідомості та гідності. Замість них офіційний Петербург намагався прищепити українцям уявлення, що російська нація — рятівник і провідник усього слов'янства, а українці — лише меншовартісний, неповноцінний етнос.

Цій меті слугувала й реорганізація системи освіти. На межі XVIII–XIX ст. царат зруйнував народну школу в Україні — ту школу, яка вивела український народ на один рівень із найосвіченішими державами Європи.

Історичний факт

У середині XVIII ст. в Україні одна школа була на 700–900 осіб, а в середині XIX ст. одна школа — на 9,5 тис. українців.

Відповідно до загальноімперських зразків навчальні заклади поділили на чотири типи: парафіяльні, повітові школи, губернські гімназії та університети. Українській освіті, яка вирізнялася демократичністю й усестановістю, тепер надавався чітко виражений становий характер.

Початкову освіту здобували в парафіяльних сільських і повітових школах. Сільські діти навчалися протягом 4–6 місяців, міські — до 1 року. Викладання здійснювалося російською мовою. Учні навчали читати, писати, простих арифметичних дій та основ православної віри.

Другим ступенем початкової освіти були повітові школи. Тут навчалися переважно діти дворян, заможних міщан, купців і чиновників. Учні вивчали російську мову, географію, історію, арифметику, природознавство, фізику та малювання.

Середню освіту учні здобували в гімназіях, спочатку чотирикласних, а з 1828 р. — семикласних. Тут вони вивчали чимало нових предметів, зокрема латинську, німецьку та французьку мови, початковий курс філософії, політичну економію, природознавство. Царат свідомо гальмував розвиток освіти, тому кількість учнів і шкіл в Україні була незначною.

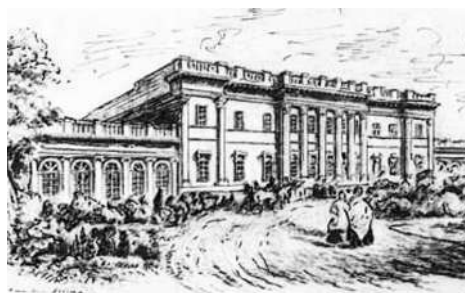

Історичний факт

У 1856 р. на підвладних Росії українських землях офіційно існувало 1300 початкових шкіл, де навчалось 67 тис. учнів; 18 гімназій, де навчалось 4 тис. учнів. Зважаючи на те, що в підросійській Україні проживало 13,5 млн осіб, то на 100 мешканців було 0,61 учня. Водночас у Росії на 100 мешканців було 0,7, США — 20, Франції та Англії — по 9,1 учня.

У губернських містах діяли також приватні пансіони. У Харкові, Полтаві, Одесі, Керчі й Києві були засновані інститути шляхетних дівчат. Навчання й виховання в цих закладах велося за програмою середньої школи.

В Україні функціонували також ліцеї: Рішельєвський в Одесі, Кременецький на Волині (закритий після польського повстання 1830–1831 рр.) і Ніжинський. Вихованцями Ніжинського ліцею були

Інститут шляхетних дівчат. м. Одеса.
Гравюра. XIX ст.

такі видатні українські письменники, громадські діячі, учені XIX ст., як М. Гоголь, Є. Гребінка, Л. Глібов, О. Лазаревський та ін. Ліцеї були перехідною ланкою між гімназіями й університетами.

Поступово розширювалася мережа професійних навчальних закладів: медичних, геодезичних, агрономічних, торговельних. Найбільшу мережу навчальних закладів мало військове відомство.

3. Відкриття університетів у Харкові та Києві

Харківський університет був відкритий у **1805 р.**, *Київський* — у **1834 р.** Згідно зі статутом, завдання університетів полягало в «підготовці юнацтва до вступу на різні звання державної служби». Тобто університети мали слугувати лише справі підготовки державних чиновників. Проте зусиллями професорів і студентів університети поступово стали центрами наукового, культурного й громадсько-політичного життя України.

За імперським задумом, університети мали стати центрами поширення загальноросійської культури. Насправді вони відіграли зовсім іншу роль: дали місцевим юнакам змогу ознайомитися не лише з офіційною, а й зі справжньою історією та культурою своєї Батьківщини. Незважаючи на контроль імперії, Харківський і Київський університети сприяли пробудженню від столітнього сну другого за чисельністю народу імперії, відродженню його культури, самосвідомості й історичної пам'яті.

Історичний факт

Першим ректором Київського університету став виходець зі старшинського роду Михайло Максимович, автор майже 400 праць з етнографії, історії, філософії, природознавства, історії літератури. М. Максимович був академіком Петербурзької академії наук, почесним членом понад 20 наукових організацій, товариств і навчальних закладів.

4. Наука. Видатні вчені

Природничі й точні науки. На початку століття центром наукових досліджень був Харківський університет. Його ректор у 1813–1820 рр. *Тимофій Осиповський* видав тритомний «Курс математики», який упродовж десятків років був основним

К. Зеєлігер. Іван Орлай. 1821 р.

підручником з математики для студентів усієї Російської імперії. Видатним українським математиком світового рівня став його учень *Михайло Остроградський*. У різні періоди життя він очолював кафедру математики в паризькому коледжі Генріха IV, був засновником Петербурзької наукової математичної школи. Український учений був обраний членом Петербурзької академії наук (у 29 років), також був членом американського й італійського математичних товариств, членом-кореспондентом Паризької АН. Хоча М. Остроградський тривалий час жив за кордоном, він ніколи не цурався Батьківщини, підтримував дружні стосунки з Т. Шевченком.

Відомим ученим-медиком став виходець із Закарпаття, випускник Львівського й Віденського університетів *Іван Орлай*. Упродовж 16 років (з 1801 по 1817 р.) він був ученим секретарем російської Медичної академії. Автор наукових праць з історії медицини, а також медичних посібників. В останні роки життя очолював Ніжинську гімназію та Рішельєвський ліцей. За свої демократичні погляди І. Орлай був звинувачений у вільнодумстві й під час слідства помер.

Помітний внесок у природничі науки зробив уродженець м. Яворова, випускник Віденського університету *Остан Волощак*. Працюючи у Львівському університеті, він зажив слави як видатний географ, ботанік і флорист. О. Волощак вивчав рослинний світ Карпат, написав понад 50 наукових праць з ботаніки і був обраний членом Віденської та Краківської академій наук. Також був дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

Суспільні науки. У першій половині XIX ст. продовжувала розвиватись *історична наука*, що було зумовлено зростанням національної самосвідомості української інтелігенції, яка вже читала «Історію русів». Як історико-публіцистичний твір, пройнятий українською національною ідеєю, він дав поштовх до написання вагомих історичних праць, які донині не втратили свого наукового значення. Це зокрема, 4-томна «Історія Малої Росії» *Дмитра Бантиша-Каменського*, написана відповідно до європейської методи й видана 1822 р. Думки й висновки автора ґрунтуються на історичних джерелах. Наукове обґрунтування самотності України, окремішності її історії було дуже своєчасним, адже саме тоді друкувалися перші томи написаної з великодержавницьких позицій «Истории государства Российского» *М. Карамзіна*. Російський «придворний історіограф», усупереч історичним джерелам, уключив історію Русі-України в історію Московії/Росії.

Беликою популярністю в сучасників користувалася 5-томна «История Малороссии» *Миколи Маркевича*, опублікована в 1842–1843 рр. Історик створив яскравий і водночас романтичний опис української історії окремо від російської, наголошуючи на постійному прагненні старшин Гетьманщини до автономії.

Історичний факт

Правдивий виклад української історії для відомого російського літературного критика В. Белінського став приводом до звинувачення М. Маркевича в прагненні «відірвати історію України від історії Росії».

- Чим можна пояснити таке неприйняття В. Белінським історичної правди?

Отже, українські історики XIX ст. активно відтворювали й зміцнювали історичну пам'ять¹ народу. Вони підводили до думки: якщо в минулому народ був самостійним творцем власної долі, успішно захищався від ворогів, мав свою державу, політичних провідників і законний суд, то чому він нині поневолений і мусить страждати, замість повернутися до вільного стану й державності. Так історики перетворювали історичну пам'ять на засіб захисту власних інтересів, уселяли віру в майбутнє народу — нащадка славних, незалежних і

¹ *Історична пам'ять* — сукупність поглядів на власну історію, що є складовою народної національної самосвідомості й слугує формуванню поваги до здобутків попередніх поколінь, національної гідності й натхнення відновити та примножити їхні досягнення.

Олександр
Потебня

героїчних предків. Історичні твори відновлювали також національну гідність, учили поважати своїх пращурів, надихали на вчинки, гідні їхньої пам'яті.

Протягом першої половини XIX ст. окремою наукою стало *мовознавство*. Найкращі представники української інтелігенції взялися за вирішення одного з найважливіших і водночас найважчих в імперських умовах завдань — перетворення народної розмовної мови на основний засіб спілкування всіх верств суспільства. Українські інтелігенти захищали нашу мову від нападок реакціонерів і невігласів, демонстративно спілкувалися нею в повсякденному житті.

Велике враження на суспільство справила стаття *Ізмаїла Срезневського* «Взгляд на пам'ятники украинской народной словесности» (1834), у якій дослідник слов'янських мов відкрито виступив на захист української. Він довів, що українська є самостійною слов'янською мовою, а не діалектом російської, як це проголошували офіційні кола, і переконував, що вона матиме велике літературне майбутнє.

На позиціях захисника української мови стояв також видатний мовознавець *Олександр Потебня* — автор багатьох творів з етнографії та фольклористики, зокрема «Пояснення малоруських історичних пісень» у двох томах.

Михайло
Максимович

Вагомий внесок у вивчення українського фольклору зробив перший ректор Київського університету *Михайло Максимович*, один із фундаторів української етнографії — науки про український народ. Починаючи з 1827 р. він упорядкував і видав три збірки «Малоросійських пісень...» ліричного змісту.

Українські вчені активно займалися вивченням *фольклору*. На початку XIX ст. дослідником і видавцем українських народних пісень став грузинський князь і уродженець України Микола Цертелєв.

Історичне джерело

У передмові до власної збірки **М. Цертелєв** писав: «Якщо ці вірші не можуть слугувати поясненням української історії, то принаймні в них видно поетичний геній народу, його дух, звичаї старих часів і нарешті ту чисту моральність, якою завжди відзначалися українці та яку вони старанно зберігають і сьогодні як одинокі спадщину по предках, яка врятувалася від жадібності сусідніх народів». Несподівано для багатьох інтелектуалів він заявив, що українську народну думу він цінує «набагато вище, ніж усі салонні романи й пісні».

5. Культурно-освітні товариства

Прикладом життєвої стійкості української культури стало створення громадських культурно-освітніх товариств. За відсутності державних національних установ, саме вони опікувалися розвитком культури, наукових знань, ліквідацією неписьменності, піднесенням національної свідомості, згуртуванням українства.

Першим таким товариством стала «Галицько-Руська матиця», заснована 16 липня 1848 р. у Львові та затверджена в жовтні 1848 р. Першим з'їздом діячів української культури. Зразком для товариства стали матиці сербів і чехів. Мета товариства полягала у виданні для народу популярних книжок із різних галузей. Першим головою товариства став о. Михайло Куземський. На початку своєї діяльності «Галицько-Руська матиця» надавала перевагу виданню шкільних підручників і посібників для українських шкіл. Першою надрукованою книжкою став «Буквар руський для шкіл в Галіції» Адольфа Добрянського (1848).

До 1868 р. «Галицько-Руська матиця» залишалася єдиною українською інституцією культурно-освітнього характеру.

Запитання та завдання

1. Назвіть імена найвидатніших українських учених першої половини XIX ст., зазначивши науковий напрям чи результати їхніх досліджень.
2. Охарактеризуйте систему освіти наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст., виокремивши чотири типи навчальних закладів.

3. Як ви розумієте поняття «вільнодумство», «приватний пансіон», «матиця»?
4. Який тип товариств уособлювала «Галицько-Руська матиця»? Які функції та чому виконували такі товариства?

5. Поясніть, чому царат, хай і недостатньо, але все ж таки сприяв розвитку освіти.
6. Як Російська імперія використовувала систему освіти собі на користь?

7. Проаналізуйте умови розвитку української культури наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст., виокремивши умови економічного й духовного походження, зі сприятливими й несприятливими наслідками.
8. Порівняйте імперські задуми щодо ролі університетів та їхній реальний вплив на суспільне життя. Поміркуйте над причинами невідповідності.

§ 10. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

- Чи можна досягнути успіху в якійсь справі, якщо не вірити у власні сили?
- Пригадайте добу протестантизму. Які верстви розпочали творення мов сучасних європейських націй? Які верстви продовжили цю справу?

Наприкінці XVIII ст. староукраїнська літературна мова разом з українським книжним письменством перебували в глибокій кризі. Від старої української літературної традиції поступово віддалялися її вчорашні носії — українське панство й вище духовенство.

Після втрати української козацької держави вчорашні старшини, щоб зберегти свої маєтки й провідне становище в суспільстві, прагнули отримати новий статус дворянства Російської імперії, піти на службу в імперські державно-адміністративні установи. При цьому вони відмовлялися чи поволі віддалялися від творчості староукраїнського красного письменства й поступово ставали прихильниками нових літератур: французької, німецької та російської.

Здавалося, що, утративши державність, українство також утрачає й літературу та мову.

Історичне джерело

Гнітючі настрої, які оволоділи українськими патріотами, допомагає зрозуміти **П. Гулак-Артемовський**, який і сам, бувало, утрачав надію й із відчаєм вдивлявся в безрадісне майбутнє: «Думка про те, що, напевно, недалекий той час, коли назавжди зникнуть не лише сліди малоросійських звичаїв і старовини, а й сама мова зіллється з величезною рікою могутньої й панівної російської мови, не залишивши по собі жодних слідів свого існування, породжує в мені такий відчай, що є миті, коли мені хочеться відмовитися від усіх своїх намірів і сховатися в мирному затишку простого селянина, щоб зловити останні звуки рідної мови, що вмирає з кожним днем».

«Енеїда» **І. Котляревського**. І саме в час гнітючої задушливої безпросвітності, як дар Божий, ковток свіжого повітря, з'явився провісник життєдайного майбуття — поема **Івана Котляревського «Енеїда» (1798)**.

Ця подія стала віхою рішучого повороту від минувшини до розвитку нової літератури й, зрештою, нової культури. Використавши живу мову українського народу в літературному творі, **І. Котляревський** вивів українську літературу з кризи, визначив шлях розвитку сучасної літературної мови.

Вибір **І. Котляревським** мови народу став незворотним явищем не тільки для красного письменства. Протягом XIX ст. народну мову почали використовувати в публіцистиці, літературній критиці й гуманітарних науках.

«Енеїда» **І. Котляревського** є продовженням національних культурних традицій, сформованих козацькою добою: незнищений дух вільнодумства; національне самоусвідомлення, історичний оптимізм; готовність шукати й знайти нову, як говорив **Г. Сковорода**, «духовну вітчизну».

Водночас «Енеїда» відображає тенденції й потреби суспільного розвитку. Насамперед це яскраве свідчення звільнення літератури від церковних регламен-

Г. Нарбут. Ілюстрація до поеми «Енеїда»

І. Котляревського. 1919 р.

тацій. Автор зайняв позицію вільного художнього творення й цим відобразив загальне прагнення підприємливих людей до свободи діяльності в різних сферах життя. Суспільство потребувало життєвого завзяття, і письменник, тісно спілкуючись з людьми, перейнявся цим духом.

І. Котляревський порівняв український народний побут з реаліями античного римського світу й цим досягнув не лише комічного ефекту, а й підштовхнув читачів до переосмислення перипетій історичної долі народів, закликав пам'ятати про власну гідність, спонукав змагатися з долею.

Якби після зруйнування Трої її мешканці тільки те й робили, що тужили за втраченим, ганьбили себе за поразку, якби не відродили здоровий дух бадьорості, чи стали б вони засновниками Риму?

«Енеїда» І. Котляревського поклала край занепадницьким настроям українських патріотів, спрямувала їхню увагу на життя й культуру свого народу, показала їм шлях до професійної творчості, ґрунтованої на рідній культурі, продемонструвала невичерпні багатства української народної мови.

І. Котляревський також створив новий жанр української театральної п'єси. «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» були написані на безпосереднє соціальне замовлення українців, незадоволених нав'язуванням «культурним продуктом» російського автора О. Шаховського «Казак-стихотворец», де вкрай неточно й спотворено було відтворено мову та звичаї українського простолюду, над яким «за його ж гроші ще й насміхаються». П'єси І. Котляревського стали тим митецьким дзеркалом, якого потребував народ, щоб подивитися на себе збоку й усвідомити свою сутність.

За допомогою своїх персонажів засновник українського театру засуджує витіснення традиційних народних цінностей псевдоосвіченістю, пристосуванське зречення рідної культури. Він також чітко розрізняв національно-культурні типи українця й росіянина, наголошуючи при цьому на гідності українців, їхній ролі в житті імперії.

З великою шаною ставилися до І. Котляревського молоді харківські літератори, які продовжували утверджувати право України на власну мову й літературу. Першим серед них підхопив естафету **Петро Гулак-Артемовський** (1790–1865). Поет народився на Черкащині в родині священика, закінчив факультет словесності Харківського університету. У 1841–1848 рр. обіймав посаду ректора університету. Найвідоміший твір поета — байка «Пан та Собака», надрукована 1818 р. У його доробку вагоме місце посідає етико-філософське послання «Справжня добрість», у якому автор стверджує, що Добрість — це поєднання моральної стійкості, почуття справедливості, готовності відстоювати свої позиції.

Усі дослідники української літератури визнають поетичний талант П. Гулака-Артемовського та шкодують, що він зарано залишив заняття літературою.

Євген Гребінка (1812–1848) народився на Полтавщині, перші твори написав ще в Ніжинській гімназії вищих наук. Поступивши на службу в Петербурзі, Є. Гребінка відіграв помітну роль у згуртуванні чималої української громади. Він приятелював із Т. Шевченком, брав участь у викупі поета з кріпацтва. Внеском Є. Гребінки в українську літературу є піднесення української байки до класичних зразків.

Байки «Ведмежий суд», «Віл», «Рибалка», «Вовк і Огонь» вирізняються оригінальним динамічним сюжетом, критичним поглядом на тогочасні суспільні порядки. В останній байці в алегоричній формі автор наголошує на необхідності берегти особисту незалежність.

Григорій Квітка-Основ'яненко (1778–1843), засновник сучасної української прози, народився в родовому

Невідомий художник. Петро Гулак-Артемовський.
Перша половина XIX ст.

Невідомий художник. Євген Гребінка.
Перша половина XIX ст.

помісті Основі поблизу Харкова. Здобув домашню освіту, певний час перебував у монастирі. Усе життя прожив у Харкові, брав активну участь у громадському й культурному житті міста. Протягом 1817–1828 рр. обіймав виборну посаду повітового предводителя дворянства. У 1812 р. був директором харківського театру. За його участю видавався журнал «Украинский вестник» і пізніші харківські альманахи. 1833 р. з-під його пера вийшла «Супліка до пана іздателя» — справжній маніфест на захист української літератури.

Згодом побачила світ гумореска «Салдацький патрет» і пейзажний фрагмент «Украинское утро». У наступні роки з'являються дві повісті — «Маруся» і «Котопська відьма». Усі ці твори стали визначальними для відповідних жанрів української прози. Г. Квітка-Основ'яненко продовжив справу І. Котляревського — формування української театральної комедії. Він написав п'єси «Сватання на Гончарівці», «Шельменко — волосний писар», «Шельменко-денщик», які надовго прописалися на сцені українського театру.

У повістях «Маруся», «Козир-дівка», «Щира любов», «Сердешна Оксана» письменник блискуче довів, що українська мова придатна не лише для зображення комічних ситуацій і персонажів, а й для серйозної літератури, для передання зворушливих і ніжних почуттів, піднесених настроїв, глибокої духовності українського народу.

На думку вченого

П. Куліш щиро зізнавався, що «Квітка здивував нас усіх, показавши велику героїчну душу в тихому, смирному образі пахарському, у сільському житті простому».

Є. Гребінка розповідав, що навіть ті, хто вважав українську мову непридатною для глибокої літературної творчості, «збираючись реготатися до упаду при самому імені Марусі, тихо плакали під кінець повісті».

Тарас Шевченко та його «Кобзар». Вершиною української літератури XIX ст. стала творчість пророка національного відродження України **Тараса Шевченка**. У своїх творах він осягнув глибини народного світогляду. **1840 р.** вийшла друком його славнозвісна збірка «Кобзар». Здавалося, що вустами поета говорив український народ, який не приймав неправди, неволі, насильства над людською душею.

Творчість Т. Шевченка насамперед порушує актуальну для українства тему любові до рідної Батьківщини — запоруку надії й розради. Громадянин з широким політичним мисленням, поет загальнонародного масштабу, Т. Шевченко показав, як кріпосництво зав'язало всі українські верстви у вузол непримиренних суперечностей, як гальмує поступ українського суспільства.

Титульний аркуш «Кобзаря»

Т. Шевченка, виданого коштом П. Симиренка. 1860 р.

Поет широко висвітлював жіночу тему. У творах «Катерина», «Наймичка», «Слепая», «Відьма», «Марія», «Княжна» описані трагічна доля материнства, зражені довіра й кохання, самотність.

Крилом слави поет оповив українську історію. Починаючи з «Івана Підкови»

і «Тарасової ночі», з незнаною до того часу художньою силою митець звеличує героїчну боротьбу козацтва. Трагічність нашої історії Т. Шевченко розкрив у поемі «Гайдамаки». Правдиво зобразивши картини нещадної помсти гнобителям, поет не міг прийняти такі відносини між народами:

Отake-то було лихо
По всій Україні!
А за віщо,
За що люде гинуть?

Того ж батька, такі ж діти —
Жити б та брататися.
Ні, не вміли, не хотіли,
Треба роз'єднатися...

Шевченковим творам притаманний гнівний соціальний і національний протест проти поневолювачів України, висловлений у віршах «Розрита могила», «Холодний Яр», поемах «Сова», «Єретик», «Кавказ», комедії «Сон», містерії «Великий льох». Національний протест поет висловив із максимальною гостротою та відвагою, на яку не був здатний жодний митець Російської імперії. Про пам'ятник Петру I він з боєм писав: *«Це той первий, що розтинав // Нашу Україну, // А вторая доконала // Вдову сиротину. // Кати! кати! людодіди! // Наїлись обоє...»*

На думку вченого

Академіки **І. Дзюба** та **М. Жулинський**, аналізуючи творчість Т. Шевченка, окремо підкреслюють відвагу поета: «Сьогодні нам навіть важко уявити всю міру безстрашності такої думки, таких слів для того часу... Мабуть, крім глибини політичної думки та зрілості оцінки, тут позначилися ще й “козацький” темперамент, традиція демократизму, відчуття незалежності й гідності, суто народне внутрішнє почуття вищості над панством і владою, яке знайдемо в народних казках, анекдотах, прислів'ях, піснях, у всій народній творчості».

Осмислюючи стан українського суспільства, критично оцінюючи його спроможність до поступу, Т. Шевченко створив послання *«І мертвим, і живим...»*. Поет з боєм визнає, що культурна й політична еліта, яка могла б повести свій народ шляхом історичного поступу, тримається осторонь власного народу. Саме в цьому він убачав головну причину занедбаності національної справи. Тому послання до еліти поет завершує закликом: *«Обніміте ж, брати мої, // Найменшого брата!»* Адже лише увага та любов до рідного народу дозволить відродити Україну.

Творчість Т. Шевченка міцно пов'язує українську культуру з європейською. Прометей — вічний образ європейської поезії — у митця виступає символом боротьби народів проти царату. Його поезії свідчать про знання творчості Дж. Г. Байрона, Р. Бернса, А. де Віньї, історії та філософії Європи.

Історичне джерело

З листа П. Куліша до Т. Шевченка: «Оце ж я, виконуючи свою обіцянку, запевняю Вас, що ніде у світі таких щирих і прихильних до себе дітей не знайдете, як у Полтаві. Тут-бо не то [що] пани та паненята, а всяка душа письменна й щира з Вашим “Кобзарем”, наче з яким скарбом дорогим, носить, та хутко вже й книжок їм буде не треба, бо повітверджували вже всі Ваші вірші напам'ять і, тривайте, чи не по “Кобзареві” вже й Богу моляться».

Т. Шевченко.
Портрет
Пантелеймона
Куліша.
1843–1847 рр.

Пантелеймон Куліш (1819–1897) народився в містечку Воронежі на Сумщині. Протягом 1839–1840 рр. навчався в Київському університеті, але мусив покинути навчання, бо не зміг документально підтвердити дворянського походження. Кілька років учителював на Волині, у Києві та Петербурзі. Повернувшись до Києва, став членом Кирило-Мефодіївського братства. Одразу після одруження з О. Білозерською був заарештований за підозрою в причетності до таємного товариства. І хоча підозру так і не було доведено, письменника на три роки заслали до Тули й заборонили друкуватися.

Дозвіл на публікацію власних творів П. Куліш отримав лише в 1856 р. й протягом цього та наступного років видав два томи етнографічної збірки *«Записки о Южной Руси»*.

У 1857 р. вийшов друком і перший український історичний роман *«Чорна рада»*, написаний на десятиліття раніше. У романі автор засуджує демагогію та авантюризм політиків, заперечує право «черні» на прийняття політичних рішень і більше симпатизує «козацькому аристократизму». Роман став переконливим доказом спроможності української літератури до творення високохудожніх творів, висвітленням важливих історичних, суспільних та етичних проблем.

Микола Гоголь (1809–1852) — прозаїк, який писав російською мовою й посів визначне місце в російській, українській та зарубіжній літературах, народився в містечку Великі Сорочинці на Полтавщині в родині українського поміщика. Навчався в знаменитій Ніжинській гімназії. Уже перші його твори *«Басаврюк, або ж Вечір проти Івана Купала»*, *«Вечори на хуторі поблизу Диканьки»*, хоча й написані російською мовою, але за своїм змістом є українськими. У них М. Гоголь змальовує український побут, історію й демонологію, визначальними ознаками яких є жартівливість, фантастика й глибоке морально-етичне підґрунтя.

Уособленням українського національного духу став Тарас Бульба — український богатир, натура широкої душі, прямого характеру, неугамовної бадьорості. І хоча цей герой був з нещасливого історичного минулого, він став символом національної перспективи.

На думку вченого

Високо оцінював внесок М. Гоголя в російську літературу М. Костомаров. Разом з тим він із жalem зазначав, що багато з того, що письменник написав російською, звучало б природніше українською.

Запитання та завдання

1. Починаючи з І. Котляревського, вибудуйте ланцюжок творців сучасної української мови й літератури.
2. Поміркуйте, про кого йдеться у висловлюванні І. Франка: «Він був сином мужика і став володарем у царстві Духа. Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком і вказав нові, світлі й вільні шляхи професорам і книжним ученим...»

3. Якими вагомими здобутками в справі розвитку сучасної української мови й літератури відзначилися Є. Гребінка, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Куліш?

4. Які культурні традиції продовжила й на які нові ідеї надихнула українство творчість І. Коляревського?

5. Визначте теми й напрями, що піднесли творчість Т. Шевченка на вершину розвитку української літератури XIX ст.
6. Яку роль відіграла «Енеїда» І. Котляревського в розвитку сучасної української мови й літератури?

7. Як ви вважаєте, чому П. Гулак-Артемовський залишив заняття літературою?
8. Поміркуйте, які умови розвитку української культури не дозволили М. Гоголю писати твори українською мовою.

§ 11. МУЗИКА, ТЕАТР, ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО, АРХІТЕКТУРА

- Поміркуйте, чому людина, куди б не закинула її доля, усе життя керується цінностями, які засвоїла в дитинстві та юності.

1. Музика

XIX ст. відкрило нові обрії розвитку українського музичного мистецтва. Під впливом романтизму композитори звернулися до народної пісні й музики. Виникнення оригінальних українських музичних творів тісно пов'язане з театральним рухом. Пісенні тексти в перших українських народно-побутових п'єсах «Наталка Полтавка» й «Сватання на Гончарівці» співали на мелодії, узяті з української народної музики. Такі з них, як «Віють вітри, віють буйні...», «Сонце низенько...», «А я дівчина Наталка...», дуже швидко стали сприймати як народні.

У великих містах України, продовжуючи традиції церковних хорів, виникали світські хори й капели, оркестри. У навчальних закладах, зокрема в гімназіях та університетах, викладали музику й танці, улаштовували концерти й музичні вечори.

Одним із найвідоміших хорів того часу став Перемиський хор. Серед його вихованців був перший професійний композитор у Галичині *Михайло Вербицький* (1815–1870), автор музики сучасного українського гімну, 12 оркестрових рапсодій на українські теми та багатьох інших творів.

У Києві представником музичного мистецтва став піаніст, композитор і педагог *Йосип Витвицький* (1813–1866). Його уславили музичний твір «Україна» та варіації на тему народної пісні «Зібралися всі бурлаки». На Полтавщині тривалий час працював професійний музикант, композитор, піаніст, хоровий диригент і педагог *Алоїз Єдлічка* (1819–1894). У Харкові відомим музикантом і композитором став викладач Харківського університету *Іван Вітковський* (1777–1840).

Протягом першої половини XIX ст. почали налагоджуватися доволі тісні зв'язки між Україною та Європою. Зокрема, в Одесі неодноразово гастролювали італійські оперні трупи. У 1848 р. одна з них виступила в Києві. 1847 р. Київ, Одеса й Єлисаветград (нині — Кропивницький) радо приймали угорського композитора й піаніста Ференца Ліста.

2. Український театр

Український театр бере початок з домашніх театрів, які на початку XIX ст. організовували великі землевласники у власних садибах. До роботи в них залучали як окремих кріпаків, так і великі кріпацькі трупи. Домашні театри існували в садибі поміщиків Квіток, де розпочав театральну діяльність видатний драматург Г. Квітка-Основ'яненко, у садибах графа Д. Трощинського в с. Кибинцях і с. Яреськах (на Полтавщині). Тут ставили й українські п'єси В. Гоголя-Яновського (батька М. Гоголя). Власники кріпацьких театрів утримували також і симфонічні оркестри, завдяки чому тут грали не тільки драматичні, а й оперні вистави.

На початку XIX ст. в Україні з'явилися перші професійні театральні трупи з вільних акторів, які виступали в стаціонарних театрах, час від часу виїжджаючи на гастролі. Аби привабити якнайбільше публіки, театральні діячі звертали увагу й на українського глядача. Приблизно в 1810 р. у Харкові в театрі Й. Штейна було поставлено двомовну оперу-водевіль «Дровосек», у якій «малоросійські персонажі» розмовляли українською мовою. У 1818 р. трупа (без Штейна) переїхала до Полтави. Директором театру було призначено І. Котляревського. Саме в полтавському театрі давали вистави не тільки російською, а й українською мовами. Саме з нього почалося становлення українського професійного театру. Тут розпочав діяльність і відомий актор *Михайло Щепкін*. Саме тут у 1819 р. було поставлено дві українські п'єси: «Наталка Полтавка», де розмовні діалоги чергувалися з музичними епізодами, та «Москаль-чарівник», яка започаткувала традицію українського водевілю.

У 1830-х роках з'являються нові драматичні твори, які продовжують розвиток українського театру. Найвідомішими з-поміж них стали комедія Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці» (1836) і написана в традиціях західноєвропейської комедії п'єса «Шельменко-денщик» (1840).

Сцена з п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка» (*М. Садовська-Барілотті* — Наталка, *Д. Мова* — Петро). Друга половина XIX ст.

На Правобережжі в Житомирі та Кам'янець-Подільському польсько-українські трупи з успіхом ставили комічну оперу «Повернення запорожців із Трапезунда» (1842) Кароля Гейнча.

На початку 1840-х років до драматургії звертається Т. Шевченко. У 1844 р. його п'єса «Назар Стодоля» була вперше поставлена на сцені Медико-хірургічної академії в Петербурзі, де навчалася чимало українців. Після заборони творчості Т. Шевченка п'єса не ставилася.

Українські п'єси грали й у Центральній Росії, Білорусі, Молдові, на Північному Кавказі й Закавказзі, однак найчастіше — у Петербурзі й Москві, де проживало чимало українців. Успіхом вистави завдячували передусім видатному актору М. Щепкіну.

Не менш талановитим був актор Харківського театру *Карпо Соленик*. Коли йому запропонували перейти на сцену імператорського театру в Петербурзі, актор відказав: «Ні, я малорос і люблю Малоросію, мені жаль розлучатися з нею».

3. Образотворче мистецтво

Живопис. Вирішальний вплив на український живопис цього періоду справила російська Академія мистецтв. Його визначальними ознаками були реалізм і демократизація. Провідне місце посідає жанр портрета, якому притаманне виявлення індивідуальних рис характеру, зовнішності й емоційного стану. У жанрі портрета в перші десятиліття XIX ст. працювали Д. Левицький, В. Боровиковський, М. Іванов, В. Тропінін.

Проживши в Петербурзі півстоліття, *Дмитро Левицький* на картинах і в офіційних документах підписувався: «вільний малоросіянин Левицький». Національний колорит притаманний творчості Володимира Боровиковського.

Історичне джерело

Відомий російський художник і мистецтвознавець **О. Бенуа** так пояснював в «Історії російського живопису XIX ст.» причини виняткових мистецьких досягнень Д. Левицького: «Дещо в житті самого Левицького сприяло розвитку його таланту, зокрема, його походження з місцевості й середовища набагато культурнішого, ніж тодішній Петербург і навіть вищі верстви петербурзького суспільства. Левицький був родом із Малоросії. З ранніх літ виростав він серед тієї напівзахідної цивілізації, що проникла ще за часів польського панування до Києва й там пустила глибоке коріння».

Випускники Петербурзької академії мистецтв В. Тропінін, К. Павлов, А. Мокрицький, І. Сошенко, Г. Васько, Д. Безперчий та ін. визначили реалістичний напрям українського живопису й уславилися творами, що стали надбанням багатьох музеїв світу.

Василь Тропінін, який був кріпаком до 47 років, створив в Україні свої кращі полотна: «Портрет українця», «Молодий український селянин», «Дівчина з Поділля», «Пряля» та ін.

Твори вінницького художника-кріпака *Івана Засідателя* характеризуються впевненим володінням академічною майстерністю, глибоким проникненням в образ. Художник не ідеалізує своїх героїв, вони приваблюють душевним спокоєм і чистотою, поетичністю почуттів.

Демократизм, доброта й лагідність вирізняють портрети *Івана Сошенка*. Найвідоміші з них: «Жіночий портрет», «Портрет бабусі Чалого». Художник багато працював і як пейзажист. Свої пейзажі він нерідко доповнював невимушеними побутовими сценками: «Краєвид із селянами», «Продаж сіна на Дніпрі», «Хлопчики-рибалки» та ін.

Знанням представником реалізму в Західній Україні став український художник *Лука*

В. Тропінін.
Дівчина з веретеном. 1820 р.

І. Сошенко.
Продаж сіна на Дніпрі. 1857 р.

Долинський. Уродженець Білої Церкви, він за підтримки єпископа Л. Шептицького, закінчив Віденську академію мистецтв та оселився у Львові. Л. Долинський розписав чимало церков Галичини. Основними його роботами стали розписи й ікони для собору Святого Юра у Львові та Успенського собору в Почаївській лаврі.

Тарас Шевченко завершив романтичний період, розпочатий Д. Левицьким і В. Боровиковським, і спрямував українську мистецьку школу в річище реалізму й національної визначеності. Ці ознаки насамперед притаманні образу «Катерини». Т. Шевченко зробив вагомий внесок у розвиток портретного (понад 150), історичного, побутового й пейзажного жанрів живопису та графіки. Водночас він надавав великого значення гравюрі. Митець уважав гравюру найшвидшим засобом поширення мистецтва серед народу, про що писав у своєму «Щоденнику». Мав звання академіка гравюри.

Одним із перших в українському малярстві Т. Шевченко звернувся до української історії, присвятивши цій темі картини «Дари в Чигирині», «Смерть Богдана Хмельницького» та ін.

Побутовий жанр художник використовував для втілення, гуманістичних ідеалів. Зображуючи сцени українського, казахського чи киргизького побуту, працюючи над циклом «Притча про блудного сина», Т. Шевченко поєднує теми протесту, осуду з милосердям, співчуттям та утвердженням людської гідності.

Помітне місце в спадщині митця займають пейзажі. Цикл «Живописна Україна» просякнутий любов'ю до свого народу й краю. На його полотнах відтворені найрізноманітніші настрої: спокою й затишку («На пасіці»); елегійності й романтизму (акварелі «Аскольдова могила», «Богданова церква в Суботові»); величності краси непорушного спокою («Душанова могила»); драматичного напруження («Пожежа в степу»).

Скульптура. Якщо до початку XIX ст. скульптуру пов'язували переважно з культовими потребами, то тепер вона відповідала світським запитам. Паркове будівництво зумовлювало потребу в садово-парковій скульптурі. Завдяки поширенню історичного світосприйняття розвивається монументальна скульптура, яка увічнивала історичні події, військові перемоги, діячів історичного масштабу. Зокрема, на Володимирській гірці в 1853 р. встановлено бронзовий пам'ятник князю Київської Русі Володимирі (автори В. Демут-Малиновський, П. Клодт, О. Тон).

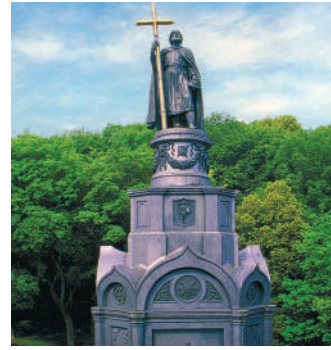
*Т. Шевченко. Дари в Чигирині
1649 року. 1844 р.*

*І. Мартос. Пам'ятник Арману де Рішельє.
м. Одеса. Сучасне фото*

Значний внесок у розвиток української й російської скульптури зробив *Іван Мартос*. Сучасники називали його *Фідієм XIX століття*. І. Мартос по праву вважається творцем стилю класицизму в мистецтві скульптури. У його творчій спадщині — надгробок К. Розумовського в Батурині (1803–1805), пам'ятник першому градоначальнику Одеси А.-Е. Рішельє (1823–1828).

Відомим скульптором у Галичині став *Гаврило Красуцький*, який вирізьбив чимало барельєфів і скульптур на будинках Львова.

Пам'ятник князю
Володиміру. м. Київ.
Сучасне фото

4. Архітектура

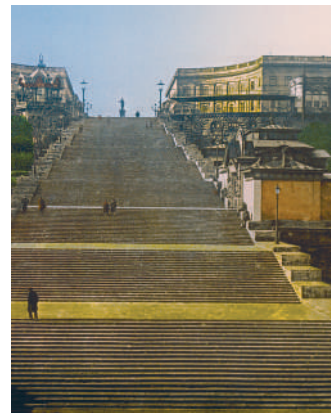
Перша половина XIX ст. стала часом справжнього тріумфу мистецтва містобудування. У центрі міст створювали головний майдан геометрично правильних форм, який оточували величні адміністративні споруди класичного архітектурного стилю.

На перетині основних вулиць і навколо храмів також облаштовували невеликі майдани. Від центрального майдану розходилися переважно прямокутні квартали. Будівництво адміністративних, освітніх, громадських і приватних споруд навколо майдану здійснювали за визначеним планом.

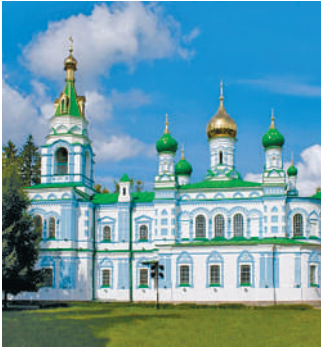
Так поступово формувалися архітектурні ансамблі. В Україні одним із перших був сформований ансамбль Круглої площі в Полтаві. Окрасою Одеси став ансамбль Приморського бульвару, з якого ведуть довгі сходи до моря. Архітектура поступово набувала таких ознак тодішнього світогляду, як історизм, романтичне захоплення минулим. Намагаючись зберегти архітектурну спадщину, не знаючись при цьому на історії архітектури, зодчі часто домислювали образи стародавніх споруд. Так, сталося з Десятинною церквою в Києві, яку збудували в 1828–1842 рр. на давньому фундаменті, однак зовсім не подібною до оригіналу. Натомість методом стилізованої реставрації в Києві в 1851–1852 рр. добудували дзвінницю Софійського собору, зважаючи на архітектурний стиль нижніх поверхів та аналогічні споруди.

Ще на початку XIX ст. в Україні було заборонено будувати оригінальні українські храми. Споконвічні українські традиції будівництва дерев'яних церков зберігали лише народні майстри Лемківщини, Бойківщини, Гуцульщини й Буковини. У підросійській Україні, за незначним винятком, дерев'яні й муровані церкви зводили у формах російської народної архітектури — Російська імперія прагнула позбутися навіть згадки про українські традиції церковного будівництва.

Окрасою міст ставали споруди культурного призначення та приміщення навчальних закладів. Це насамперед будинок оперного театру в

Сходи з Приморського
бульвару. м. Одеса.
Фото. 1890 р.

Самсонівська церква.
м. Полтава. Сучасне фото
«Софіївка» в Умані та «Олександрія» в Білій Церкві.

Одесі, споруджений 1809 р. в античному стилі за проектом архітектора *Ж. Тома де Томона*. Київському архітекторові *Андрію Меленському* належать проекти Миколаївської церкви-ротонди, церкви-мавзолею «Аскольдова могила», пам'ятника на честь поновлення в Києві магдебурзького права. За проектом *В. Беретті* було збудовано монументальне приміщення Київського університету та Інституту шляхетних дівчат.

Зберігалися традиції палацово-паркової архітектури. Шедевром першої половини XIX ст. стали палац і парк К. Розумовського в Батурині, палац П. Галагана з лісопарком у с. Сокиринцях на Чернігівщині. Світової слави зажили дендрологічні парки

На західноукраїнських землях центром розвитку архітектури залишався Львів. У першій половині XIX ст. за проектом архітектора *Ф. Штадлера* була побудована нова велична триповерхова споруда найдавнішого в Україні Львівського університету. У стилі класицизму споруджені Інститут Оссолінських, ратуша на площі Ринок, міський театр. Будівлі в цьому стилі були зведені також у Дрогобичі, Ужгороді та Чернівцях.

Запитання та завдання

1. Назвіть найвидатніших представників музичного, театрального, образотворчого мистецтва й архітектури України.
2. Який твір І. Карпенка-Карого називають «праматір'ю українського народного театру»?
3. Який напрям розвитку культури спонукав українських митців звертатися до тем з життя й культури народу?

4. Дайте визначення понять «романтизм», «класицизм».
5. Виокремте музичні й пісенні заходи, які влаштовували в XIX ст. поза церковними стінами.
6. Охарактеризуйте етапи розвитку українського театру протягом першої половини XIX ст.
7. Перерахуйте й проаналізуйте визначальні ознаки архітектури першої половини XIX ст.

8. Виокремте ознаки, притаманні картинах українських художників першої половини XIX ст. Наведіть приклади.
9. Які принципи розвитку українського образотворчого мистецтва утверджував Т. Шевченко? Наведіть приклади.
10. Доведіть, що протягом першої половини XIX ст. скульптура почала активно слугувати світським потребам.

11. Поміркуйте, які чинники допомагали вихідцям з України досягати значних успіхів у російському образотворчому мистецтві.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 3

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ У СЕЛІ ТА МІСТІ

1. Знання, необхідні для виконання практичних завдань

Весна для українського селянина розпочиналася в середині березня. Танув сніг, земля прогрівалась і розпочиналася оранка. Заможні господарі впрягали у важкий плуг 3–4 пари волів. Бідніші об'єднувались і спільно орали, боронували й засівали поля. Нерідко вони це встигали до церковного свята Благовіщення.

У середині червня розпочиналася заготівля сіна для худоби — косовиця. Кожний, хто мав ділянку степу чи луки, заздалегідь наймав косарів — повнолітніх і фізично міцних чоловіків. Працівники разом виходили у степ чи на луки, будували курінь, і в короткі проміжки відпочинку від тяжкої праці веселилися. Існує навіть цикл косарських пісень.

За день-два в таборі з'являлися «веслярі» — дівчата й хлопці, які сушили сіно та складали його в копиці, перевеслами в'язали у в'язки.

Щойно закінчували складати сіно, як починалися жнива. Усі дорослі бралися до праці, у селах залишалися лише старі люди й малі діти. Немовлят матері брали із собою, улаштовуючи їм затінок зі снопів.

Жнива тривали недовго, бо хліб швидко перестигав і зерно висипалося з колосків. Найспритніший жнець, працюючи від зорі до зорі, міг зжати щонайбільше 3 копи (копа — 60 снопів).

Потім починалася возовиця. Хліб звозили на тік для обмолоту. Для зберігання необмолочених снопів біля току зводили клуні. Молотьба тривала всю осінь, а іноді переходила й у зиму.

Побут села й міста. У XIX ст. українці продовжували споруджувати традиційні житла. Менші складалися з хати й сіней, більші — з хати, сіней і хати або хати, сіней і комори.

Селяни Слобожанщини, Середнього Подніпров'я й особливо Півдня України дедалі частіше зводили глиняні й кам'яно-вапнякові будинки. На Поліссі та в Західній Україні будували зрубні оселі.

Незважаючи на певні територіальні відмінності, у всіх регіонах облаштування селянської хати мало багато спільного. При вході в правому або лівому куті (залежно від того, на якому боці вулиці стояла хата) була розміщена піч. У протилежному (по діагоналі) куті висіли образи, прикрашені рушниками та квітами, стояв стіл або скриня, застелені скатеркою. Від печі до причілкової (короткої) стіни встановлювали піл —

*В. Орловський.
Жнива. 1882 р.*

*В. Штернберг.
Ярмарок у містечку Ічні.
1837 р.*

настил із дощок, на якому спали. Над ним висіла жердка, на яку вішали одяг. Попід стінами стояли дубові лави. Під і протилежну від входу стіну розмальовували квітами. Іноді на стіни вішали картини. Біля входу висів мисник, де знаходився святковий посуд. Повсякденне кухонне начиння клали біля печі на припічок.

У кожного члена родини були певні традиційні обов'язки. Чоловік і дорослі сини працювали в полі: сіяли, оралі, косили й молотили. Вони також заготовляли дрова, ремонтували хату й господарські будівлі тощо. Дружина готувала їжу, доглядала дітей, прала, пряла й ткала, садила й обробляла город. Під час жнив вона працювала нарівні з чоловіком. Діти випасали худобу й птицю, допомагали в домашній роботі й на городі.

Одяг. Повсякденний жіночий костюм складався із сорочки та запаски (одно-тонної чи картатої). У прохолодну погоду одягали корсетки із сукна. У свята замість запаски носили плахту. Дівчата заплітали волосся в косу та прикрашали її квітами, вінками й стрічками. Жінки носили очіпок, прикриваючи його наміткою або хусткою. Шю прикрашали намистом і дукачами.

Чоловіки вдягалися в полотняні сорочки й штани, у прохолоднішу погоду — сукняні штани. Голову прикривали солом'яним брилем або сукняною шапкою. Міщани носили картузи. У холодну пору чоловіки й жінки одягали свити, іноді кобеняки, які мали відлогу (каптур). Узимку ходили в кожухах. Чоловіки носили взимку смушеву, а восени — повстану чи сукняну шапки. Улітку взували шкіряні постоли, черевики чи чоботи.

Одяг багатих міщан зазвичай виготовляли з матеріалу фабричного виробництва. Улітку жінки носили катанку — верхній одяг із сукна з вилогами, обкладеними червоним шовком. Узимку носили бекешу — шубу з овечини, укриту синім чи темно-червоним сукном.

Заможні містяни наслідували західноєвропейську й петербурзьку моду.

2. Практичні завдання

Використовуючи літературу зі шкільної бібліотеки та інформацію з Інтернету, підготуйте повідомлення на одну з тем (*на вибір*).

- Становище української жінки в родині.
- Становище й обов'язки дітей у родині.
- Дозвілля, розваги й ігри.
- Молодь і вечорниці.
- Українська традиційна їжа.
- Український традиційний одяг.
- Традиційні знаряддя праці та їхнє призначення.
- Взаємодопомога в українському селі. Толока.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ III

«ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.»

Українська культура зазнавала дедалі більшого впливу європейської культури, зокрема романтизму й класицизму (насамперед в архітектурі). Саме під впливом романтизму українські діячі культури перейняли ідеалами волелюбності, свободи, вважали народ джерелом моралі, мудрості й краси. Відкриваючи нові університети, імперський уряд дбав лише про підготовку державних чиновників. Водночас на культурі позначилися такі історичні чинники, як: зникнення турецько-татарської загрози; припинення державного асиміляційного тиску Польщі й посилення його Росією; розділеність українських земель між імперіями; розвиток промислового виробництва й поява «різночинців» — інтелігенції; капіталізація культури; спротив несприятливим і руйнівним історичним обставинам.

Освіта, зазнаючи імперського тиску, поступово втратила традиції національної школи. Як наслідок, незважаючи на розвиток мережі освітніх закладів, вона не виховувала національну свідомість і гідність. Відкриваючи нові університети, імперський уряд дбав лише про підготовку державних чиновників. Водночас повага до знань, атмосфера наукового пошуку поступово перетворили університети на центри наукового, культурного й громадсько-політичного життя, відродження української культури, самосвідомості й історичної пам'яті.

Українська наука збагатилася новими відкриттями й напрацюваннями в математиці — М. Остроградський, медицині — І. Орлай, ботаніці — О. Волощак, історії — Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, мовознавстві — І. Срезневський, О. Потєбня, фольклорі — М. Цертелєв, М. Максимович.

Про життєву стійкість української культури свідчить поява громадських культурно-освітніх товариств, першим з яких стала «Галицько-руська матиця».

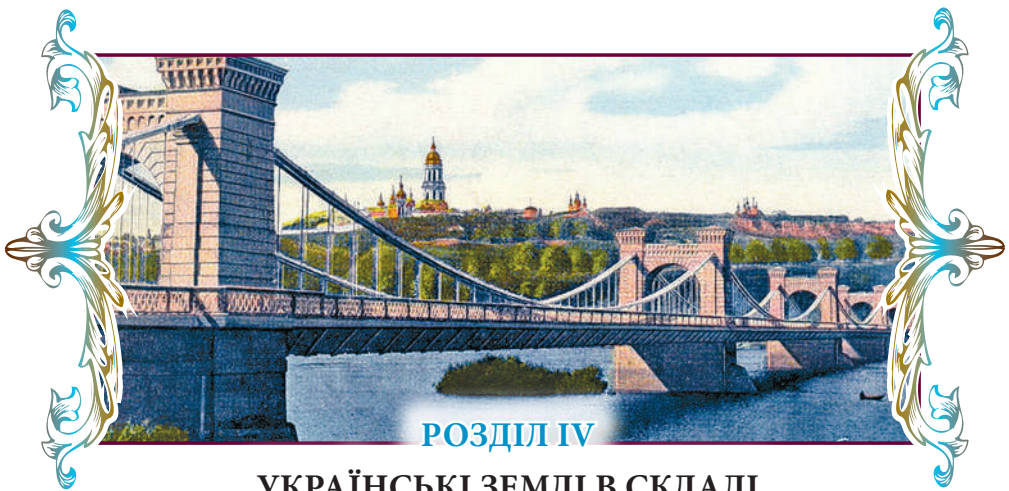
У цей період відбулося становлення й розпочався розвиток нової літератури, яка використовувала живу народну мову. Завдяки зусиллям видатних українських літераторів формуються нова українська поезія, проза й драматургія.

XIX ст. відкрило нові обрії розвитку українського музичного мистецтва. Композитори звернулися до невичерпного джерела народної пісні. Завдяки розвитку музики й драматургії постає український театр. Виникають перші українські професійні театральні трупи, які ставлять невмирущі й досі українські соціально-побутові п'єси, комедії та водевілі.

Активно розвивається українське образотворче мистецтво. Його визначальними ознаками стали реалізм і демократизація. Творчість Шевченка-художника спрямувала українську мистецьку школу в річище реалізму й національної визначеності.

Перша половина XIX ст. стала часом справжнього триумфу мистецтва й містобудування, хоча Російська імперія прагнула позбавити навіть спогадів про українські традиції будівництва. Ще на початку XIX ст. в Україні було заборонено споруджувати оригінальні українські храми. В архітектурі панував класицизм. У великих містах поступово формуються архітектурні ансамблі.

Окрасою міст разом із релігійними храмами стали споруди світського культурного призначення та приміщення навчальних закладів. Розвивалися традиції палацово-паркової архітектури.

РОЗДІЛ IV

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ в другій половині XIX ст.

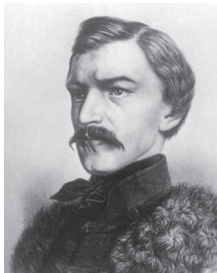
§ 12. УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ у середині XIX ст.

- «І знов війна, мов пси голодні, за маслак пани гризуться...» Так відреагував Т. Шевченко на Кримську війну. Чому він не підтримував у цій війні російську корону?

1. «Українське питання» у контексті міжнародних відносин

Після «весни народів» стало зрозуміло, що, творцями політики є не тільки монархи й уряди, а й народи Європи. Національно-демократичні рухи в суверенних і національно-визвольні рухи в пригноблених країнах почали суттєво впливати на втілення урядових задумів. Відчувши силу народної енергії, політики спробували використати національні рухи у своїх інтересах, а якщо це не вдасться, то їх знищити. Так у міжнародній політиці з'явилися «питання» того чи іншого народу.

Карел Гавлічек-Боровський

Із середини XIX ст. в політичних планах європейських політиків і російського уряду з'явилося «українське питання» — питання українського національно-визвольного руху й прагнення використати його або повністю знищити.

Першими звернули увагу на «українське питання» чеські «будителі», які усвідомили, що причиною історичних бід України були зазіхання не лише імперської Австрії, а й слов'янських Польщі та Росії. Видатний чеський діяч *Карел Гавлічек-Боровський* (1821–1856) у 1846 р. назвав Україну «ягням межі двома вовками», «яблуком розбрату», кинутим долею між двома націями — Росією й Польщею.

Історичне джерело

К. Гавлічек-Боровський стверджував, що Російська й Австрійська імперії перетворюють Україну на небезпечне вогнище європейських конфліктів: «Україна — це постійне прокляття, яке проголосили її гнобителі. Так над ними мститься пригноблена воля України... Доки не буде виправлена кривда, завдана українцям, доти неможливий справжній міжнародний спокій».

- Поміркуйте, чи актуальні нині слова чеського «будителя».

У 1840-х роках розпочалось активне економічне, культурне й політичне просування Німеччини на Південний Схід. До сфери інтересів німецької наступальної політики потрапили Балкани, Туреччина, Єгипет, Месопотамія, Персія й навіть Індія. Тому німецький уряд чудово розумів значення Чорноморського басейну й України для утвердження своїх економічних намірів.

Німецька експансія в XIX ст. принципово відрізнялася від імперської політики російського самодержавства. Царська Росія, захопивши сусідні території, намагалася знищити чи якнайбільше обмежити державність і культуру загарбаних народів. Німеччина ж намагалася створити якнайширший союз держав, у якому вона відігравала б роль економічного й політичного лідера.

Німецькі вчені вивчали сусідні народи, щоб визначити перспективи взаємодії з ними, ставлення до українців було зазвичай позитивним.

Історичне джерело

Відомий німецький економіст-теоретик другої половини XIX ст. **Г. фон Шульце-Гаверніц** стверджував: «За своїми звичаями нащадки козаків є європейцями. На противагу общинній власності російських селян, приватна власність козаків на землю ввійшла в їхні плоть і кров. Під їхній вплив підпадало й сусіднє селянське населення. ...Узагалі козаки є великими індивідуалістами. Основою їхнього існування є мала сім'я: вона, подібно до сім'ї Західної Європи, є не стільки господарською, скільки фізичною та моральною єдністю...»

• *Поміркуйте, чому до підручників раніше не потрапляли думки козацьких літописців про те, що «Україна — європейська сторона», а «Московія — азійська сторона».*

Поразки у війні з Пруссією, втрати внаслідок перемоги італійського національно-визвольного руху, а також спроби Росії просунутися на Балкани примусили Австро-Угорщину приділити більше уваги політиці в східному напрямі, насамперед українському питанню, щоб використати його собі на користь. У 1880-х роках у Відні навіть виникли плани створення «Київського королівства», щоб перетворити Україну з російського плацдарму на щит для австрійських володінь. Такі плани повністю відповідали й інтересам Німеччини.

Найнебезпечнішим українське питання було для Російської імперії. Зародження українського руху, дослідження українцями власної історії, культури й мови викривало фальсифікації Петербурга, який запозичив в українців їхню самоназву «Русь» і зображав українську історію та культуру як власні. Позбавляючи українців власного самоусвідомлення, прищеплюючи нашим прадідам свідомість «малоросів», «молодших братів справжніх росіян», царський уряд міг використовувати українців як гарматне м'ясо в імперських війнах, а українську територію як вигідний плацдарм для просування на захід і південь Європи та Близький Схід. Російські колонізатори розглядали українське питання як загрозу існуванню імперії, що черпала свої сили з поневоленої України.

Інакше сприймали Україну російські революційно-демократичні сили, які схвально відгукувалися про свободу України. Проте не вони визначали політику Російської держави.

Історичне джерело

Відомий російський революціонер-демократ **О. Герцен**, засновник і редактор революційної газети «Колокол» («Дзвін»), що видавалась у Лондоні, в одному з номерів надрукував текст листівки «Великорос», яку нелегально поширювали в Москві й Петербурзі на початку 1860-х років: «Сучасний стан речей такий, що український народ не може виявити своєї волі, однак відомо, що він найбільшою мірою незадоволений нашим пануванням. ...Судячи з тяжких страждань, яких завдає наша деспотія, можна припустити, що за першої ж можливості вони захочуть від нас відокремитися. Ми, великоруси, достатньо сильні, щоб залишитися самим. Усе-таки ми володіємо всіма складовими національної могутності. Горді нашою силою, ми не маємо потреби... ганебними, штучними засобами шукати насильного включення іншого цивілізованого народу до складу нашої держави. Ми могли б упевнено визнати права української нації. Ми мусимо неминуче це зробити, щоб запровадити й укріпити в нас свободу».

- *Поміркуйте, як загарбання чужих народів позначається на свободі народу.*

2. Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. на українських землях

На початку 1850-х років російський уряд вирішив здійснити свою давню імперську мрію — витіснити Туреччину з Балканського півострова. У такий спосіб він планував приєднати південних слов'ян, щоб використати їх для наступу на германські та романські народи Європи; установити контроль над протоками Босфор і Дарданелли, щоб гарантувати надійну торгівлю збіжжям із чорноморських портів і контролювати торговельні шляхи в Середземномор'ї.

Приводом для розв'язання війни став конфлікт між православним і католицьким духовенством щодо володіння святими місцями в Палестині та передання турецьким урядом ключів від Вифлеємського храму в Єрусалимі католицькому духовенству. Росія у відповідь зажадала визнання за царем ролі покровителя всіх православних в Османській імперії, однак султан не погодився. Тоді Росія розірвала дипломатичні відносини з Туреччиною й у **липні 1853 р.** без оголошення війни окупувала залежні від Туреччини дунайські князівства — Молдавію й Волощину.

Однак російський уряд прорахувався. На захист Туреччини виступила не лише Велика Британія — тодішній протектор османів, а й Франція, яка шукала ринків збуту для своїх товарів на Близькому Сході. До них приєдналася й Австрія, яка не бажала утвердження Росії на Балканах і теж шукала ринків для своїх промислових товарів. Заручившись підтримкою західних держав, султан **4 жовтня 1853 р.** оголосив Росії війну.

З початком воєнних дій російські сили не дали турецьким розгорнути наступ на Закавказзя, а на Балканах самі просунулися на територію поневоленої Туреччиною Болгарії. Наприкінці листопада росіяни несподівано знищили турецький флот у Синопській бухті. Аби завадити Росії оволодіти Чорним морем, туди ввійшли британський і французький флоти, а **28 березня 1854 р.** Велика Британія, Франція та Австрія оголосили Росії війну. 14 вересня союзні війська висадилися в Криму поблизу Євпаторії й узяли в облогу Севастополь. Облога тривала 349 діб.

Історичний факт

Для швидшого підвезення військових вантажів англійські військові побудували в Криму першу залізницю, яка простяглася від Балаклави в напрямку Севастополя на 23 км. Після війни вона була демонтована й продана Туреччині.

До оточеного севастопольського гарнізону (18 тис.) приєдналися і 20 тис. матросів та офіцерів, які затопили свої кораблі, щоб англо-французька ескадра не змогла увійти до севастопольської бухти. Гарнізону протистояла 60-тисячна англо-французька армія. Західні союзники мали не тільки кількісну перевагу, а й досконалішу зброю. Зокрема, російські гвинтівки за дальністю стрільби відставали в чотири рази. Російські офіцери були озброєні шаблями, а англійські й французькі, крім шабел, мали також револьвери.

Оборонці Севастополя, серед яких особливо відзначилися й українці (П. Кішка, Д. Горленко, І. Демченко, Ф. Заїка та багато інших), виявляли нечувану відвагу. Однак через відсталість Росії і бездарність командування ситуація ставала дедалі безнадійнішою. Бракувало не тільки пороху та ядер, а й лопат і кайл для зведення оборонних споруд навколо Севастополя. На кожні десять пострілів союзників Севастополь відповідав одним. Тому оборонці зазнали величезних втрат у живій силі. Загинули навіть три адмірали — командувачі Чорноморського флоту й оборони Севастополя.

Відстала феодально-кріпосницька Росія змушена була капітулювати й у **березні 1856 р.** підписала мирний договір, за яким їй заборонялося тримати в Чорному морі флот і військові бази, уключаючи й зруйнований Севастополь. Під владу Османської імперії знову перейшла дельта Дунаю й заселена переважно українцями південна частина Бессарабії.

Британська карикатура
«Двоголова ворона в Криму». 1856 р.

3. Втрати України

Східна (Кримська) війна негативно позначилася на стані України й насамперед її півдня, який перетворився на прифронтову зону. Знову українці, як рекрутовані, так і добровольці, мусли проливати кров за чужі імперські інтереси.

Через Херсонську, Катеринославську й Таврійську губернії безперервно просувалися війська, валки зі зброєю та боєприпасами, а назад — із пораненими. У мешканців цих губерній забирали худобу, підводи й мажі. Тільки Таврійська губернія протягом 1856 р. надала майже 150 тис. підвод. Десятки тисяч чоловіків і жінок мусли замість сільськогосподарських робіт працювати для армії і перевозити харчі, фураж і військові припаси. Міцні господарства зазнавали значних збитків, а слабкі занепадали. Люди вмирали від голоду та хвороб. Проте багатілі військові постачальники, на всіх військових рівнях процвітала корупція.

Мешканців України зобов'язували брати на постій російські війська, реквізували (забирали) для армії продовольство й фураж. «Москалі», як називали їх у народі, знову продемонстрували свою схильність до свавілля.

Історичне джерело

Штабс-капітан російського ополчення, письменник-слов'янофіл **І. Аксаков** записав до свого щоденника: «Давно вже Малоросія не бачила бородатого російського війська, і під час нової зустрічі з ним відчувала ті самі образи й обурення, які відчувала раніше. Наші ратники... грубістю й цинізмом жартів ображають малоросіянок; насміхаються з хохлів; кидаються на горілку, як жадібні вовки на овець, напиваються п'яні до нестями, а на ранок господина побачить, що в нагороду за її гостинність у неї покрадено й порізано чимало гусей і курей».

Значною мірою саме українська військова промисловість забезпечувала військовими припасами армію. Луганський завод збільшив випуск снарядів майже вчетверо, Шосткинський пороховий завод виробляв пороху в шість разів більше — майже стільки, скільки решта заводів Росії.

Великих втрат зазнав і кримськотатарський народ. Сучасники порівнювали південь Криму з величезним цвинтарем. Росіяни підозрювали татар у симпатіях до турецько-британсько-французької коаліції й відверто знущалися з кримчан. Чимало ногайців і татар покинули Крим, багатьох було замордовано без суду. Переживши жахіття переслідувань, після завершення війни кримські татари масово виселялися з Криму. Протягом 1860–1862 рр. переважно до Туреччини виїхала 131 тис. кримчан. Так, після приєднання Криму до Росії відбулося друге масове виселення. Крим обезлюднів, проте це відповідало політиці царизму, який намагався «очистити Крим від некорисного елементу», яким для нього були татари.

4. Соціальні виступи в роки війни

Злигодні війни активізували соціальні виступи. У лютому 1855 р. у Васильківському повіті Київської губернії вибухнула **Київська козаччина**. Антикріпосницький рух охопив понад 500 сіл і містечок, 8 із 12 повітів, де ще свіжими були спогади про запорозьке козацтво. Селяни вимагали відновлення козацтва як суспільного стану та військового формування.

Приводом до дій став маніфест імператора Миколи I про створення державного ополчення. Вислухавши його в церквах і на сільських сходах, селяни витлумачили зміст документа так: цар оголосив про відродження козацтва, і ті, хто запишуться до козацького війська, до весни будуть звільнені від кріпацтва, інших феодальних повинностей і отримають козацькі наділи, вільні від оподаткування.

Сільські громади виганяли священників та урядовців, які, на переконання селян, «неправильно» пояснювали зміст маніфесту. Повсталі створювали органи самоврядування, складали реєстри «вільних козаків» і, проголосивши себе козаками, відмовлялися виконувати розпорядження властей, феодальні повинності, відбирали в поміщиків землю під козацькі наділи.

Київська козаччина — антифеодальні, антикріпосницькі виступи селянства в Київській губернії за відновлення козацтва як суспільного стану й військового формування.

На придушення повстанців уряд кинув значні сили кавалерії, піхоти й саперів. У кількох селах і містечках сталися криваві сутички. Найзапекліше протистояли військам і поліції покозачені селяни в Биковій Греблі, Березні, Корсуні, Таганчі. У ході нерівних боїв було вбито 39 і поранено 63 повстанці. До кінця квітня 1855 р. повстання було придушене.

Історичне джерело

Свої наміри селяни пояснювали священикам так: «Записати нас всіх у вільні козаки, присягнути, що ми вже не панські, що поля й луки — наші, і все, що є в панів, — наше. Воно так і є, бо ми й наші предки за все це вже відробили». Освіченіші селяни заявляли: «Ми знаємо, що указу про вольності немає, але ми хочемо, щоб такий указ був».

У квітні 1856 р. в Катеринославській і Херсонській губерніях зародився «*Похід у Таврію по волю*» — новий рух непокори, який охопив майже 75 тис. кріпаків. Селяни йшли до спустошеного війною Криму поодинокі, сім'ями, цілими селами. До Криму втекло понад 10 тис. селян. Щоб зупинити цей потік, уряд виставив пости на переправах через Дніпро, на Перекопі. Селяни, озброєні вилами й косами, вступали в бій з військами. Лише масове застосування зброї примушувало повстанців повертати назад.

П. Богуш. Розстріл «Походу селян у Таврію за волею». XX ст.

Запитання та завдання

1. Покажіть на мапі Європи та Близького Сходу території, які царат планував завоювати чи поставити під контроль, використовуючи Україну як плацдарм для наступу.
2. Покажіть на мапі місця основних битв Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр.
3. Витлумачте сутність понять «Київська козаччина», «Похід у Таврію по волю».

4. Поясніть, як у середині XIX ст. змінилася роль європейських народів і як ці зміни намагалися використати урядовці європейських держав.
5. Визначте причини Східної (Кримської) війни. Поміркуйте, хто виступив її ініціатором, а хто намагався зберегти рівновагу в тодішній Європі.

6. Охарактеризуйте господарські, демографічні й соціальні втрати завдані Україні Східною (Кримською) війною.
7. З'ясуйте причини капітуляції російської армії в Севастополі.

8. Визначте, як Східна (Кримська) війна пов'язана із соціальними виступами в Україні.
9. З'ясуйте, як розглядали «українське питання» у середині XIX ст. Німеччина, Австрія, Туреччина, Росія та, зокрема, російські демократи.

§ 13. СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 р. та РЕФОРМИ 1860–1870-х років

- Пригадайте з історії середніх віків, чому так сталося, що землі, на яких споконвіку жили й господарювали селяни, стали власністю сеньйорів, бояр, магнатів, шляхтичів. Як потрібно було звільняти селян, аби відновити історичну справедливість?

1. Причини селянської реформи

У середині XIX ст. петербурзькі владні кола усвідомлювали, що економічне, соціальне й військове становище Російської імперії, засноване на підневільній праці кріпаків, стає дедалі ненадійнішим. Адже така праця була вкрай непродуктивною. Поміщицькі господарства занепадали, селяни зубожіли. Сільське господарство не могло забезпечити достатньою кількістю продукції нові промислові підприємства. З іншого боку, сільське населення не мало змоги купити вже випущені промислові товари. Отже, торгівля, промисловість, міста й саме сільське господарство не сприяли одне одному в спільному економічному розвитку. Проти кріпацтва були налаштовані заводчики й фабриканти, які не могли успішно господарювати й багатіти. Проти кріпацтва виступила й інтелігенція, яка вважала його нелюдським явищем. Твори Т. Шевченка й Марка Вовчка були просякнуті темою звинувачення кріпацької неволі.

Навіть реакційні політичні діячі середини XIX ст. визнавали, що російська дійсність — це «згори — блиск, а знизу — гниль». Усю нікчемність і відсталість тодішнього становища Російської імперії продемонструвала поразка в Східній (Кримській) війні 1853–1856 рр. До негайних змін Петербург спонукали й масові антикріпосницькі рухи, що розгорнулися тоді в Україні. Російські верхи усвідомили, що без реформ Росія втратить імперську могутність.

Смерть царя Миколи I в 1855 р. дещо послабила поліцейський режим у Російській імперії та дала змогу вільніше заявляти про необхідність соціально-економічних перетворень. Названі причини підштовхнули царя Олександра II провести «реформи згори», аби не допустити «революції знизу». У 1856 р. він уперше офіційно заявив про необхідність ліквідації кріпацтва й закликав дворян проявляти в цьому ініціативу.

Наступного року було створено особливі губернські комітети для підготовки проектів селянської реформи. Інтересам поміщиків найбільше відповідав полтавський проект, згідно з яким пропонували звільнити селян з меншими, ніж у них були, земельними наділами, узявши при цьому з них викуп за землю. Прив'язавши селянина до невеликого клаптика власної землі, поміщики створювали для нього такі умови, за яких він ставав наймитом з наділом. Заради виживання селянин мусив би орендувати землю на умовах землевласника.

2. Ліквідація кріпацтва

19 лютого 1861 р., цар підписав «Положення» й офіційний *«Маніфест про скасування кріпацтва»*. Зміст цих документів був оприлюднений в Україні протягом 9 березня — 2 квітня. У *«Маніфесті»* стверджувалося, що реформа покликана

полегшити долю селян, і проголошувалося, що їх звільняють від особистої та судової залежності від поміщика. Учорашнім кріпакам надавали право купувати та продавати майно, займатися торгівлею й різноманітними промислами, будувати фабрики й ремісничі заклади, самостійно вирішувати родинні й господарські справи, збиратися на сільські збори, обирати органи селянського самоврядування.

Водночас реформа максимально врахувала інтереси поміщиків. Вона повністю зберегла поміщицьке землеволодіння й навіть збільшила його розміри та покращила якість земельних площ поміщиків. Адже за умовами земельної реформи поміщик отримував право впродовж двох років самовладно визначати розміри земельних наділів, з якими мали звільнятися селяни. Поміщики, як правило, віддавали селянам гіршу землю, а подекуди й непридатну для землеробства. До того ж наділ міг складатися з кількох окремих ділянок у різних місцях. Селян позбавили можливості користуватися пасовищами, луками, лісами й іншими угіддями. Зовсім без землі були звільнені дворові селяни, які мусили два роки відпрацювати на поміщика або ж заплатити йому оброк. Після цього їх фактично викидали на вулицю без засобів для існування. Це призвело до того, що внаслідок реформи 1861 р. вчорашні закріпачені селяни втратили майже 20 % загальної площі земель, які раніше були в їхньому користуванні.

О. Суров. Селян наділяють землею.
Карикатура з журналу «Шершень».
1906 р.

Історичний факт

В окремих місцевостях Степової України селяни внаслідок «прирізок» до поміщицьких маєтків протягом двох років утратили навіть по 50–70 % своїх наділів. У результаті такого грабіжницького звільнення 94 % колишніх поміщицьких селян отримали наділи менше 5 десятин. По суті, їх прирікали на «вільне життя» на рівні, нижчому за прожитковий мінімум.

Проте навіть ці урізані наділи селяни мали викупити. Поміщики не вважали, що селяни за них «давно вже відробили», як заявляли учасники «Київської козащини». Викупити землю було надзвичайно складно, бо поміщики встановили викупні ціни, набагато вищі від реальних. За землю загальною вартістю 648 млн рублів було встановлено плату 867 млн рублів. Селяни мали відразу виплатити поміщикам 20 % від визначеної ціни. Решту 80 % сплачувала поміщикам держава. Ці гроші вважалися позикою селянству й мали бути повернуті державі. Так селяни потрапили в боргову кабалу на довгі 49 років. За 1862–1906 рр. колишні кріпаки сплатили понад 1,5 млрд рублів. При цьому уряд вважав, що селяни ще не повністю повернули свій борг державі.

Тимчасово зобов'язаний стан. Положення про реформу проголошувало селян «тимчасово зобов'язаними». Вони мусили терпляче чекати два роки, поки поміщик вирішить, яку землю віддати звільненим кріпакам, а потім упродовж 9 років зобов'язані були, як і раніше, виконувати панщину чи платити оброк.

Окремим законом (1866) дозволялося викупити свій наділ у держави й державним селянам. До того часу вони мали сплачувати до державної скарбниці щорічний податок (оброк). Державні селяни перебували в кращому становищі порівняно з поміщицькими. Їхні земельні наділи не «прирізувалися» до поміщицьких володінь. Тому, за винятком наділів селян Слобожанщини, вони збільшилися в середньому на 15 %. Площі наділів державних селян майже вдвічі перевищували наділи колишніх кріпаків.

Історичний факт

Оскільки надання селянам дозволу на викуп їхніх наділів повністю залежало від бажання поміщика, то в багатьох випадках вони вважалися «тимчасово зобов'язаними» до 1883 р., тобто понад 20 років.

3. Реформи 1860–1870-х років у Російській імперії та їхній вплив на українські землі

К. Трутовський. Земські збори в провінції. 1868 р.

Скасувавши кріпосне право, російський царат відкрив шлях буржуазним перетворенням в імперії, які мали пристосувати старий самодержавно-поліцейський лад до потреб капіталістичного розвитку. Протягом 1860–1870-х років було проведено земську, міську, судову, військову, фінансову, шкільну й цензурну реформи, які охопили основні напрями життя імперії.

Земська реформа 1864 р. По всій імперії створювалися земства — виборні органи місцевого самоврядування, які діяли під контролем урядової адміністрації. Земські установи були запроваджені в шести губерніях України, за винятком правобережних, де чимало поміщиків брало участь у польському повстанні 1863 р., і царат уважав, що земства можуть перетворитися на законні органи польського національно-визвольного руху.

У земському самоврядуванні брало участь усе населення, яке мало земельну власність: дворяни, духовенство, міщани й селяни. Вони були поділені на три виборчі курії, які обирали своїх представників — «гласних» — до повітових і губернських зборів. Причому виборча система надавала перевагу дворянам, які зазвичай становили понад 75 % усіх членів земств, натомість селяни рідко коли мали 10 % місць. Земські збори скликали раз на рік. Вони тривали по кілька днів. На першому засіданні обирали повітових і губернських предводителів дворянства, які головували на відповідних зборах, а також губернські й повітові земські управи (постійні виконавчі органи земств) терміном на 3 роки.

Діяльність земств перебувала під контролем царської адміністрації та обмежувалася справами «місцевих господарських вигод і потреб». Кошти для вирішення місцевих земських справ надходили від оподаткування кожної десятої десяти-

ни земельних володінь. Наприкінці XIX ст. земства опікувалися економічним і культурним життям повітів.

Земства будували й утримували повітові лікарні, де населення отримувало безплатну, за окремими винятками, медичну допомогу. На них було покладено й турботу про освіту сільського населення. Спочатку це були початкові школи, а з часом — середні та професійні, насамперед сільськогосподарські. Земства популяризували нові сільськогосподарські культури, давали в тимчасове користування новітні машини й реманент, допомагали вирощувати племінну худобу, продавати продукти рільництва, сприяли розвитку кустарних промислів, займалися меліорацією, лісівництвом, будівництвом шляхів, організацією поштового зв'язку та ін.

Зміцнівши, земства поступово перетворювалися на засіб демократичного розвитку суспільства. По-перше, вони привчали населення до самоврядування. По-друге, чимало земських службовців порушували питання про обмеження царського абсолютизму шляхом прийняття конституції та проведення ряду конституційних реформ. Часто земства ставали й провідниками національних ідей. Вони постійно клопоталися перед властями про викладання навчальних предметів у школах українською мовою. Саме в земствах знаходили роботу чимало українських патріотів, котрим відмовляли в зарахуванні на державну службу «як неблагонадійним».

У 1865 р. було проведено *реформу цензури*. Попередній цензурі підлягала лише друкована продукція для масового читача. Газети й часописи звільнялися від неї за умови грошової застави до 5 тис. крб.

Реформа міського самоврядування. У 1870 р. була проведена реформа міського самоврядування. Відповідно до нового закону, міські думи теж перетворювалися на органи міського самоврядування. Членів міських дум обирали всі платники податків. Щоправда, виборча система передбачала високий майновий ценз, який забезпечував перевагу в думах гласним від середньої та великої буржуазії. І все ж таки нові думи стали помітним кроком демократизації міського життя, адже старі міські думи, які діяли з часів Катерини II, забезпечували право міського самоврядування лише для дворянства.

Міська дума обирала на своїх зборах міського голову й міську управу, яка була постійним виконавчим органом міського управління. Як і земства, міські думи вирішували господарські справи й повністю підпорядковувалися губернаторам і міністру внутрішніх справ. Вони дбали про міський благоустрій, промисли, торгівлю, комунальне господарство, школи, лікарні та транспорт.

Судова реформа 1864 р. Завдяки цій реформі в людини з'являлася можливість захистити свою гідність, здоров'я й майно в суперечці з представником будь-якої верстви того-часного суспільства. Судова реформа найпослідовніше втілювала в життя демократичні засади. Суди організовували свою роботу за основними

Є. Буковецький.
У суді. 1895 р.

принципами права. Якщо раніше в Російській імперії суд був становим, то тепер ті самі судові установи розглядали судові справи всіх громадян. Суд утратив закритість і став публічним, «гласним». До зали суду міг прийти кожен громадянин, представник преси. До судів в Україні поверталася й змагальність. Як і за часів Гетьманщини, у суді стали брати участь дві сторони: обвинувачення й захист. Суд проголошувався незалежним від утручання державної адміністрації. Його роботою керував суддя, а вину підсудного встановлювали присяжні засідателі — представники громадськості, які призначалися за жеребом із числа заможних громадян.

Первинною судовою ланкою стали окружні суди. Вони об'єднувалися в судові палати. В Україні таких палат було три: Київська, Харківська й Одеська. Їхні рішення міг переглядати лише імперський сенат — найвища судова інстанція Російської імперії.

Для вирішення дрібних справ обирали мирових суддів на зборах земських і міських гласних на трирічний термін. Ці зміни принципово покращили роботу судів.

Разом з тим реформа зберегла певні феодальні пережитки. справи селян розглядали не загальні суди, а окремі станові, так звані волосні суди, які мали право засуджувати їх до покарання різками. Збереглися окремі суди для військовиків, для духовенства — консисторії. справи про «державних злочинців» також передавали до військових судів. Збереження цих пережитків означало порушення тих загальних принципів права, які проголошувала судова реформа.

Військова реформа. У ході військової реформи **1874 р.** було ліквідовано рекрутські набори й 25-річну солдатчину. Натомість запроваджено загальну військову повинність для всіх чоловіків, які досягли 20 років. Набір призовників до царської армії здійснювався за допомогою жеребкування. Строк служби встановлювався відповідними термінами: 6 років для сухопутних військ і 7 років для флоту.

Фінансова реформа. Усе управління грошовими прибутками й витратами з 1862 р. було зосереджене в міністерстві фінансів, також встановлено гласність бюджету. Інформацію про його прибутки й видатки стали регулярно публікувати в пресі.

Розпочата царатом модернізація згори потребувала дедалі більше письмених і фахово підготовлених людей. Саме це й змусило царат у **1864 р.** здійснити реформу системи освіти. Про неї йтиметься в наступних параграфах.

Загалом реформи 1860–1870-х років засвідчили, що Російська імперія, а з нею й Україна стали на буржуазно-демократичний шлях розвитку. Водночас проведення реформ згори здійснювалося так, щоб максимально врахувати інтереси старої поміщицької верхівки. Знатне походження, потурання властей, хабарі давали можливість обходити закони. Губернатори й чиновництво постійно втручалися в роботу органів місцевого самоврядування. Незважаючи на це, реформи 1860–1870-х років мали велике значення. Нові закони закріпили громадянські права людини. Вони розширили можливості простого люду брати активну участь у підприємницькій і торговельній діяльності, громадянському самоврядуванні, сприяли зміцненню економіки України. Збереження поміщицького землеволодіння та політичного панування поміщицтва суттєво сповільнювали перетворення.

Запитання та завдання

1. Як ви розумієте словосполучення «реформи згори», «революція знизу», «тимчасово зобов'язаний стан»?
2. Розкрийте зміст понять «гласний», «земство», «земська управа».
3. Визначте причини селянської реформи 1861 р. З'ясуйте її кінцеву дату.

4. Порівняйте становище колишніх поміщицьких, дворових і державних селян після реформи.
5. Назвіть джерело фінансування та напрями діяльності земств.

6. Які зміни були проведені в ході селянської реформи? В інтересах якого стану їх здійснювали?
7. Розкрийте сутність парадоксу: селяни — найчисельніша суспільна верства — у земствах становили меншість.
8. Поясніть, як працювали земства на користь демократичного розвитку суспільства.

9. Охарактеризуйте демократичні перетворення, які були проведені в межах реформування 1860–1870-х років.
10. Російський поет М. Некрасов запитував: «Народ звільнений, але чи щасливий народ?» Прокоментуйте його оцінку селянської реформи.

§ 14. МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ГОСПОДАРЬКОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ

- Чому розвиток промислового виробництва автоматично не покращує життя народу?

1. Особливості модернізації промисловості України

Найяскравіше модернізаційні процеси проявилися в розвитку промисловості. Протягом **1860–1880-х років** в Україні відбулася *індустріальна революція*, тобто остаточний перехід від мануфактури до машинного виробництва. Головним і єдиним рушієм усіх машин і верстатів на фабриках і заводах став паровий двигун, а основним промисловим паливом — кам'яне вугілля. У ході подальшої індустріалізації великі капіталістичні підприємства почали ширше застосовувати досягнення науки й інженерної думки.

Промислова модернізація України другої половини XIX ст. характеризувалася розвитком важкої промисловості: вугільної, залізорудної, металургійної, машинобудівної галузей. Найбільшого розвитку досягнув Донецько-Криворізький регіон, який став основною вугільно-металургійною базою України.

Від реформи 1861 р. до кінця століття видобуток кам'яного вугілля в Україні зріс більш як у 115 разів і становив 70 % від загального обсягу видобутку в Російській імперії. Видобуток залізної руди зріс у 158 разів і становив понад половину імперського видобутку. Металургійна промисловість України наприкінці століття виробляла більше половини чавуну, трохи менше половини заліза й сталі всієї імперії.

Ручне сортування (сухе збагачення) марганцевої руди на Покровських марганцевих шахтах. *Фото. 1906–1907 рр.*

між великими підприємствами призводила до значних збитків і взаємного ослаблення. Це спонукало підприємців домовлятися про ціни на сировину, готову продукцію, розподіляти ринки збуту.

Так в Україні капіталізм вільної конкуренції почав переростати в капіталізм домовленостей, змов і об'єднань найпотужніших виробників з метою знищення конкурентів і повного опанування ринками збуту продукції. Такі об'єднання отримали назву **монополії**.

Перша в Україні й Російській імперії монополія «Цукор» була створена у квітні 1887 р., а в грудні цього ж року — «Південноросійське Дніпровське металічне товариство». Особливо швидко розвивалася цукрова монополія. Уже через п'ять років у її складі перебували понад 90 % усіх цукрових заводів України.

Іншою особливістю індустріального розвитку України стало широке залучення іноземного, насамперед європейського капіталу. В Україні протягом 1888–1894 рр. було створено 22 іноземні акціонерні компанії. Французький, бельгійський, англійський і німецький капітали зайняли передові позиції в кам'яновугільній — 63 %, залізорудній і металургійній галузях — 90 % основного капіталу.

Шахта № 1 у Горлівці. *Фото. 1868 р.*

Успішно розвивалися й галузі, пов'язані із сільським господарством, насамперед цукрова промисловість. До середини 1890-х років виробництво цукру в Україні зросло в 14 разів і становило 84 % від загальноімперського виробництва.

Однією з яскравих особливостей індустріалізації України стала концентрація виробництва на великих підприємствах. За цим показником Україна випереджала всі промислові країни світу. Завдяки концентрації виробництва фабриканти й заводчики легко перемагали дрібних і слабких конкурентів. Однак конкуренція

між великими підприємствами призводила до значних збитків і взаємного ослаблення. Це спонукало підприємців домовлятися про ціни на сировину, готову продукцію, розподіляти ринки збуту.

Так в Україні капіталізм вільної конкуренції почав переростати в капіталізм домовленостей, змов і об'єднань найпотужніших виробників з метою знищення конкурентів і повного опанування ринками збуту продукції. Такі об'єднання отримали назву **монополії**.

Перша в Україні й Російській імперії монополія «Цукор» була створена у квітні 1887 р., а в грудні цього ж року — «Південноросійське Дніпровське металічне товариство». Особливо швидко розвивалася цукрова монополія. Уже через п'ять років у її складі перебували понад 90 % усіх цукрових заводів України.

Іншою особливістю індустріального розвитку України стало широке залучення іноземного, насамперед європейського капіталу. В Україні протягом 1888–1894 рр. було створено 22 іноземні акціонерні компанії. Французький, бельгійський, англійський і німецький капітали зайняли передові позиції в кам'яновугільній — 63 %, залізорудній і металургійній галузях — 90 % основного капіталу.

На кошти іноземного капіталу були споруджені всі найбільші підприємства Донецько-Криворізького басейну. Після сплати податків і заробітної плати робітникам іноземні капіталісти могли вкласти кошти в будівництво нових підприємств або ж вивести їх за межі України. Підприємства в Україні давали іноземним власникам прибутків у 3–4 рази більше, ніж вони отримували з таких же підприємств у своїх країнах.

Монополія (від грецьк. *μονο* — один і *πολεο* — продаю) — об'єднання підприємств, які виробляють продукцію певного виду, заради обмеження конкуренції та отримання високих (монопольних) прибутків.

Історичний факт

Д. Х'юз — колишній коваль з Уельсу — за 25 років своєї діяльності в Україні вивіз 25 млн рублів. Водночас разом із синами він заснував м. Юзівку (нині Донецьк), збудував металургійний завод і 10 шахт. На цих підприємствах діяла система соціального захисту робітників. Заробітна плата становила від 15 до 150 руб. на місяць. Робітничі помешкання безкоштовно забезпечували паливом та водою. Безплатним було й лікування в лікарні на 100 ліжок. За навчання дитини в школі робітник сплачував 5 руб. на рік. Удови отримували пенсію від 5 до 25 руб. на місяць. Родина Х'юзів заклала в місті парк, збудувала церкву.

Суттєвою ознакою українського машинобудування став інтенсивний розвиток не військового (як у Росії чи Німеччині), а сільськогосподарського машинобудування (як у США). В Україні сконцентрувалося 70 % загальноімперського виробництва сільськогосподарських машин і знарядь (плугів, сівалок, жаток, січкарен, молотарок тощо). У цій галузі також домінував іноземний капітал.

Ще однією особливістю індустріалізації України був її колоніальний характер, про що свідчило співвідношення добувних і переробних галузей. За цим показником наприкінці XIX ст. частка України в добувній загальноімперській промисловості становила 70 %, а в переробній — тільки 15 %. Унаслідок колонізаторської політики роль України було зведено до забезпечення російської промисловості паливом, необробленим металом і важким прокатом. При цьому дріт і цвяхи на Наддніпрянщину завозили з Росії. Визиск України здійснювався за допомогою колоніальної цінової політики. Вартість російських готових товарів істотно завищувалася, а ціни на українську сировину чи напівфабрикати зумисне занижувалися. Це проявлялося не тільки у важкій промисловості. Так, основним виробником тютюну в імперії була Україна, однак цигарки з українського тютюну вироблялись у Петербурзі. Український цукор масово відправляли на рафінадні заводи Москви, щоб навіть у цукровій галузі забирати прибутки в українських підприємців.

В Україні віднімали й зібрані податки. Гроші українських платників податків царський уряд витрачав на власні потреби й поза межами України.

Історичний факт

За підрахунками вчених, протягом 1868–1890 рр. із коштів, зібраних у 9 українських губерніях, до України поверталось лише 60 %, а наприкінці століття — не більше 45 %.

Потворною особливістю індустріалізації стало нехтування питаннями забруднення довкілля. Відходи виробництва забруднювали річки, ставки, озера й повітря. Це призводило до загибелі риби, інших живих істот, до виникнення й поширення нових захворювань людей.

У губернських центрах, насамперед з ініціативи земств, були створені комітети здоров'я, які вимагали захисту природи. Комітети відрядили на всі промислові підприємства України комісії, до яких входили лікарі, біологи, хіміки, інженери й техніки. Ці комісії ніде не виявили надійних очисних споруд. Проте

на звернення комісій до губернських властей останні обмежилися формальними бюрократичними розпорядженнями на кшталт: «Вжити дійових заходів щодо запобігання псуванню води», які так і залишилися на папері.

Історичний факт

Аналізи, проведені в 1890-х роках засвідчили, що в деяких річках України концентрація хімічних речовин у 15 разів перевищувала забрудненість річок промислових округів Німеччини. Рівень забруднення води, очищеної заводськими відстійниками України, у 100 разів перевищував допустимі норми в Англії.

2. Особливості модернізації сільського господарства

Реформа 1861 р. створила умови для розвитку ринкових відносин у сільському господарстві. Магнатські й значна частина поміщицьких господарств були перетворені на великі сільськогосподарські підприємства з використанням сільськогосподарської техніки та найманої праці. Ці господарства були подібні до агрофірм, які на базі власних маєтків організовували пруські поміщики. Тому цей шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві отримав назву *прусський*. Господарства заможних селян поступово ставали капіталістичними господарствами фермерського типу. Такий шлях розвитку капіталізму на селі отримав назву *американський*.

Отже, україн необхідна селянська реформа була проведена по-грабіжницьки й гальмувала розвиток господарства на селі. Російський царат нав'язав українським селянам повільний прусський шлях розвитку капіталізму, хоч українське село з його традиціями козацького фермерського землеволодіння потребувало швидкого американського шляху розвитку.

Виникнення капіталістичних господарств стимулювало застосування новітніх знарядь праці та машин. У таких господарствах було механізовано більшість видів сільськогосподарських робіт (сівба, жнива, обмолот, віяння). Особливо це було помітно на півдні України та Правобережжі, де рівень механізації різних видів робіт у кілька разів випереджав інші українські губернії. Тут дедалі активніше використовувалися парові двигуни, жниварки, молотарки й віялки.

С. Святославський. Ярмарок.
1890–1900 рр.

Сільське господарство України влилося у світовий поділ праці. Як наслідок, розширювалися площі під посіви товарних культур, які користувалися попитом на міжнародному ринку, насамперед пшениці та ячменю. Наприкінці XIX ст. Україна вирощувала 43 % світового врожаю ячменю, 20 % пшениці та 10 % кукурудзи. У масштабах Російської імперії лише українська пшениця становила 90 % від усього експортованого збіжжя. Потреби українського та світового ринків сприяли ширшому виробництву технічних культур: картоплі, цукрових буряків, тютюну, льону-кудрявця та соняшника.

Водночас розвиток товарно-грошових відносин майже не позначився на економічному становищі селянських господарств та умовах життя селян. Викупні платежі, надмірні податки й демографічний вибух у другій половині XIX ст. зумовили збіднення селян і роздроблення їхніх господарств. Майже половина господарств Лівобережжя й Правобережжя та третина господарств Степової України не мали тяглової худоби. Бідність і слабкість стримували розвиток не тільки сільського господарства, а й промисловості. Адже більшість селян через бідність не могла придбати додаткову землю чи якісні знаряддя праці, реманент і сільськогосподарські машини. Бідні господарства мали напівнатуральний характер.

3. Урбанізація

Урбанізація (від латин. *urbanus* — міський) — процес зосередження населення, економічного й культурного життя в містах, який значно прискорився між 1870–1900 рр. Це було зумовлено вивільненням селянства, свободою їхнього пересування, розвитком промисловості, торгівлі й будівництвом залізниць.

Найшвидше збільшувалися великі міста. Наприкінці XIX ст. в Україні сформувалися 4 великі центри: Одеса — квітуче торгове й промислове місто (400 тис. мешканців); Київ — центр адміністративного управління, культурного життя, а також внутрішньої торгівлі й машинобудування (250 тис.); Харків — центр торгівлі й промисловості Лівобережжя (175 тис.); Катеринослав (нині м. Дніпро) — промисловий центр Південної України (115 тис. мешканців).

Протягом 1880–1890-х років у цих містах були збудовані електростанції. У 1892 р. в Києві був запущений перший у Російській імперії електричний трамвай. За ним стали на рейки трамваї в Катеринославі, Житомирі, Єлисаветграді (нині м. Кропивницький), Севастополі.

Запроваджувалося освітлення газовими, а згодом і електричними ліхтарями. Розгорнулося будівництво водогонів. На початку 1880-х років в Одесі вже працював телефонний зв'язок, а згодом його запровадили в Києві, Харкові й Маріуполі.

Збільшення великих міст ще не означало, що в Україні відбувалася бурхлива урбанізація. З розвитком великих міст занепадали менші. Якщо в 1861 р. в містах проживало 10 % населення, то в 1900 р. лише 13 % були міськими жителями населення України.

Стара будівля Нікопольського залізничного вокзалу. Фото. 1914 р.

Історичний факт

Показник урбанізації в Україні був нижчий, ніж у Росії (15 %), і значно нижчий, ніж у західноєвропейських країнах, де провідні позиції посідала Англія, 72 % громадян якої проживали в містах.

Окрім позитивних наслідків, індустріальна модернізація зумовила загострення багатьох соціальних проблем. Поглиблювався контраст між багатим центром і бідними околицями. У центрі міста було проведено електричне освітлення, каналізацію, працював телефонний зв'язок, уведено в експлуатацію трамвай, покладено бруківку, а на околицях цього нічого не було.

Історичне джерело

Час від часу міські контрасти ставали темою обговорення в суспільстві. Так, у листопаді 1912 р. катеринославці скаржилися на сторінках місцевої преси: «Адже ми такі ж громадяни міста, як і ті, хто живе в центрі й кому містом надані всі зручності, навіть із надлишком, ми не просимо неможливого, ми просимо найнеобхіднішого, найсуттєвішого». Ця тема описувалась і у фейлетонах: «Околиці навесні й восени тонуть у багні, улітку чхають від пилу й блаженно вдихають випари застоєних калюж. Кожен сезон має свої переваги».

Швидкий розвиток міст мав і багато інших негативних проявів: перенаселення, незадовільну санітарну ситуацію, зростання злочинності й самогубств. Статистика свідчить, що найпоширенішими злочинами в Катеринославі були крадіжки. Друге й третє місце посідали вбивства й заподіяння тілесних ушкоджень. Особливо небезпечними були нічні прогулянки містом: людина ризикувала бути побитою й пограбованою. Якщо жертва кликала на допомогу, їй могли завдати тяжких тілесних ушкоджень.

Урбанізація міст відбувалася за низької участі українців. Як наслідок, міста не набували, а втрачали українські риси. Наприкінці XIX ст. українські міщани становили менше третини всіх мешканців міст. І що більшим було місто, то менше в ньому жило українців.

Історичний факт

За даними перепису 1897 р., в Одесі українці становили лише 5,6 % мешканців. У Києві в 1874 р. українську мову вважали рідною 60 % населення, але з розвитком модернізаційних процесів цей показник знизився до 22 % у 1897 р.

4. Розвиток залізничного транспорту

Промисловий розвиток стимулював розбудову транспорту. У 1865 р. в Україні було завершено будівництво першої залізниці завдовжки 222 версти, що з'єднала міста Балту й Одесу. Досягненням залізничного будівництва став кілометровий залізничний міст (через Дніпро) у Кременчуці, збудований 1872 р.

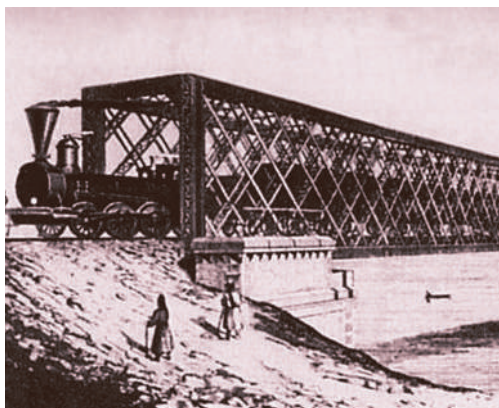
Основу первинної залізничної мережі України становили магістралі, призначені для перевезення українського хліба в регіони імперії, які цього потребували, і на експорт. Ці залізничні лінії з'єднували кожний український регіон з російськими містами, чорноморсько-азовськими та балтійськими портами. Така мережа залізниць називається *колоніальною*.

Першою залізницею, збудованою в 1884 р. заради потреб промисловості, стала Катерининська залізниця, яка з'єднала Донбас із Криворіжжям. З ча-

сом перевезення втрачали «хлібну» орієнтацію, і на перше місце вийшли вантажі важкої промисловості, зокрема вугілля.

Наприкінці століття в Україні з'явилися й перші підприємства транспортно-машинобудування — Харківський і Луганський паровозобудівні заводи. До 1900 р. вони виготовили 233 паровози.

Хоча в Україні виробляли 75 % залізничних рейок, мережа залізниць значно відставала від індустріальних європейських країн. Загальна ж довжина українських залізниць наприкінці XIX ст. становила лише 8417 км. Загалом розвиток транспорту суттєво відставав від потреб господарства України, а тим більше від рівня європейських країн.

Залізничний міст через Дніпро в Києві. Гравюра. XIX ст.

Історичний факт

Протяжність залізниць у Франції наприкінці 1860-х років становила 17,4 тис. км. У Німеччині лише протягом 1870–1875 рр. щорічно будували 1500–2000 км залізничних шляхів.

Перевезення продукції від одного чорноморського порту до іншого в Україні коштувало приблизно стільки ж, скільки перевезення такого ж вантажу до Великої Британії англійським флотом.

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте особливості модернізації промисловості й сільського господарства в Україні.
2. Дайте визначення понять «монополія», «агрофірма», «урбанізація», «колоніальна мережа залізниць».

3. Визначте різницю між пруським та американським шляхами розвитку капіталізму в сільському господарстві.
4. Опишіть розвиток мережі залізниць від колоніального до промислового етапу. Який тип залізниць домінував в Україні наприкінці XIX ст.?

5. Охарактеризуйте процес урбанізації в Україні, зазначивши його позитивні та негативні прояви.
6. Розкрийте механізм виникнення перших монополій в українській промисловості.

7. Знайдіть причину невідповідності високих темпів розвитку товарно-грошових відносин у сільському господарстві й низьких темпів покращення або навіть погіршення добробуту селян.
8. З'ясуйте причини скорочення в українських містах українських мешканців.

§ 15. УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО в другій половині XIX ст.

1. Зміни в соціальній структурі суспільства

Селянство. Найчисельнішою верствою, незважаючи на процеси модернізації, залишалося селянство. Після реформи 1861 р. старе селянство почало розшаровуватися на селян-підприємців, селян, які жили традиційним укладом, і селян-пауперів. Завдяки поєднанню напруженої праці, ініціативності й землеробського хисту до 15 % селян зуміли збільшити свої наділи й зміцнити власні господарства. Лише за останню чверть XIX ст. заможні селяни збільшили площі своїх земель майже вчетверо. Типовий заможний селянин-підприємець мав зазвичай до 15 десятин землі, кілька коней, сільськогосподарську техніку, продуктивну й робочу худобу. Такі господарі дедалі частіше використовували працю найманих працівників-односельців і займалися товарним виробництвом.

Історичний факт

Загалом селяни-підприємці сконцентрували у своїх руках 40 % усієї землі, яку мали селяни, 50 % робочої й продуктивної худоби. На них же припадало 80 % земель, орендованих у землевласників.

Майже 25 % селян продовжували жити й традиційно господарювати, забезпечуючи собі прийнятні умови життя. Зазвичай вони мали у власності до 8 десятин землі, кілька коней і кілька голів продуктивної худоби. Іноді селяни купували сільськогосподарську техніку. Середняцьке господарство було спроможне прогодувати свою родину й забезпечити сімейний затишок.

Майже 60 % селянства становили бідняки. Вони або зовсім не мали землі, або мали не більше 4 десятин, яких не вистачало навіть на те, щоб прогодувати сім'ю. Щоб вижити, бідняки наймалися до багатших односельців, землевласників, шукали сезонних заробітків. Поступово вони перетворювалися на сільськогосподарських робітників або ж поповнювали лави промислового робітництва.

Занепад дворянства. Після 1861 р. розпочався стрімкий занепад дворянства, зумовлений нездатністю більшості поміщиків господарювати без дармової праці кріпаків. Такі якості, необхідні для нових умов господарювання, як дисциплінованість, ініціативність, працьовитість, були рідкісними в їхньому середовищі.

Це призвело до того, що вже в 1877 р. майже 77 % дворян мали великі борги й потроху продавали свої землі підприємливим господарям. У 1863–1914 рр. площі дворянського землеволодіння в Україні скоротилися на 53 %. Однак це не стосувалося Правобережної України, де надзвичайно багаті магнати-землевласники легше долали труднощі, господарювали без дармової праці кріпаків, а деякі з них перетворили свої величезні латифундії на справжні агрофірми.

Збанкрутілі дворяни, продавши свої землі, переїздили до міст. Там вони вступали на державну чи військову службу або ж ставали лікарями, інженерами, техніками, учителями та ін. Разом з тим верхівка дворянства, займаючи найвищі урядові й адміністративні посади, залишалася опорою царату.

Буржуазія в Україні. Порівняно із Західною Європою, Україна мала дуже слабку буржуазію, що негативно позначилося на її історичній долі. Така прогалина в тодішній соціальній структурі України була пов'язана з нерозвиненістю буржуазії як суспільної верстви в Російській імперії загалом і з колоніальною залежністю України від Росії зокрема.

Для виникнення в Україні буржуазії передусім бракувало капіталу, оскільки імперська політика, починаючи з Петра I, була спрямована на інтенсивне викачування різноманітних ресурсів з українських теренів. Українська внутрішня торгівля перебувала в руках російських купців, а промисловість майже цілком належала іноземцям.

Капітал власне українських підприємців зосереджувався переважно в цукровій, харчовій, виноробній, борошномельній та інших галузях промисловості, що переробляли сільськогосподарську продукцію. Серед них було кілька родин мільйонерів — Терещенки, Симиренки, Харитоненки, Римаренки, які володіли великими цукровими, горілчанними заводами, олійницями тощо. Слабкі позиції українські капіталісти займали в кам'яновугільній, залізорудній, чавуноливарній і машинобудівній галузях. Найвідомішими підприємцями в цих галузях були Алчевський, Орендаренко, Панченко, Рудченко, Ясюнович. Проте їхня діяльність мало позначалася на загальному стані української промисловості. Навіть серед дрібної буржуазії (ремісників і крамарів) було замало українців. Великий, середній і дрібний бізнес зосереджувався в руках підприємців із Західної Європи, росіян і євреїв.

На відміну від Європи, де буржуазія відіграла вирішальну роль у розвитку своїх національних держав, українські підприємці, перебуваючи під імперським економічним і політичним гнітом, не могли стати провідниками українського національного руху, носіями української національної ідеї.

Інтелігенція. Протягом другої половини XIX ст. продовжувала формуватись *інтелігенція*. Українське суспільство, яке стало на шлях капіталістичної модернізації, гостро потребувало освічених людей. Їх бракувало в промисловості й сільському господарстві, транспорті, в установах зв'язку, торгівлі й земського самоврядування, реформованих судах. Кваліфікованих працівників потребувала й державно-адміністративна машина, щоб вирішувати проблеми складного суспільного життя.

Уряд відкривав професійно-технічні навчальні заклади. Швидко зростало число осіб, які мали вищу освіту. У 1900 р. в Україні було 24 тис. осіб з вищою освітою. Розумовою працею нижчої кваліфікації (канцеляристи, службовці пошти, телеграфу, фельдшери та ін.) наприкінці століття займалися 420 тис. осіб. Разом з членами сімей інтелігенція становила понад 4 % населення.

Протягом другої половини XIX ст. змінився соціальний склад інтелігенції. Якщо на початку століття це були переважно дворяни, то в 1900 р. їхня частка зменшилася до 20–25 %. Решту становили вихідці з міщан, священиків і селян. Отже, інтелігенція ставала демократичною, тобто ближчою до народу.

Поява інтелігенції відіграла в історії України надзвичайно важливу роль. Українська інтелігенція стала суспільною верствою, з якої вийшли провідники

Інтелігенція (від латин. *intelligentia* — розуміння) — суспільна верства працівників розумової праці, кращі представники якої стали в Україні провідниками української національної ідеї, творцями українського громадсько-політичного руху.

Острозька гімназія.
Фото. Кінець XIX ст.

української національної ідеї, творці громадсько-політичного руху. Коли на початку XIX ст. українські патріоти — нащадки козацьких старшин — зневірилися в українській справі й вважали себе свідками її загибелі, коли в подальші десятиліття представники української буржуазії потрапили під імперський тиск і вплив, справу національного відродження, розвитку національної ідеї продовжили представники української інтелігенції. Письменники та художники, актори й інженери, викладачі й учителі, лікарі й агрономи, які були вихідцями з народу, дивилися на світ з оптимізмом. Вони вірили в український народ, розуміли його біди, труднощі й сподівання та не бажали миритися з його соціальним, політичним і національним гнобленням. Озброївшись європейськими ідеями романтизму, демократизму й соціал-демократії, вони стали на захист українського народу.

2. Виникнення й становище робітництва

Суттєвою зміною в соціальній структурі українського суспільства в другій половині XIX ст. стало виникнення робітництва — верстви промислових робітників.

На відміну від селян, вони не мали засобів виробництва, тому продавали не свою продукцію, а робочу силу. Це й було єдиним джерелом їхнього існування. Перші робітники були зайняті переважно виробництвом харчових продуктів. Найбільше їх працювало у великих цукроварнях Правобережжя й Лівобережжя. Проте більшість цих працівників не була промисловим робітництвом у повному розумінні цього слова, оскільки вони працювали в основному сезонно.

Справжнім промисловим робітництвом ставали робітники важкої промисловості — насамперед шахтарі Донбасу, гірники Кривого Рогу, металурги й машинобудівники. Більшість із них походила з родин, чиї батьки та діди теж працювали в промисловості. У ході індустріальної революції їхня чисельність з 1863 р. й до кінця XIX ст. зросла вчетверо й становила 327 тис. осіб, або 13,4 % від загальної кількості вільнонайманих працівників. Робітництво було лише незначною часткою порівняно із селянством.

Однією із суттєвих особливостей робітництва в Україні була його національна неоднорідність. За переписом 1897 р., у промислово розвинутих Харківській, Київській, Полтавській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях у всіх галузях промисловості працювало лише 37 % українців, третину становили росіяни, решту — робітники інших національностей. У менш економічно розвинутих Волинській, Подільській і Чернігівській губер-

ніях у промисловості працювало 43,3 % робітників-українців, а решту становили росіяни, євреї, поляки, німці та ін.

Це було зумовлено тим, що більшість поміщиків України, навіть після реформи 1861 р., прагнули утримувати українських селян якомога довше біля землі. Як наслідок, ще на початку 1880-х років, коли в Україні розпочиналася індустріалізація, українські селяни, на відміну від російських, не мали досвіду проживання й роботи в містах. Страждаючи від малоземелля й злиднів, селяни Наддніпрянщини пов'язували своє майбутнє з господарюванням на землях Північного Кавказу, Південного Поволжя, Казахстану, Алтаю, Далекого Сходу, але не із заводами. Туди підприємці за вищу платню, ніж в інших промислових регіонах імперії, наймали представників інших народів.

Умови життя й праці абсолютної більшості робітників України були важкими. Незважаючи на прийняття в 1890-х роках кількох законів про поліпшення їхнього становища, робочі зміни на підприємствах тривали по 10, 12 або й 15 годин.

Історичний факт

Тривалість робочого дня зазвичай подовжували на дрібних підприємствах. Так, робітники каретних і ковальських майстерень м. Кам'янця-Подільського в 1902 р. в скарзі на ім'я губернатора писали: «Нам доводиться працювати від ранку до пізньої ночі. Ми важко працюємо й змучені повертаємося додому, щоб наступного дня вдосвіта, не відпочивши, знову братися до роботи. Таке життя — без відпочинку, без радості — притупляє наші розумові та фізичні сили та є поступовим самогубством».

На підприємствах не було медичного обслуговування, не дотримувалися техніки безпеки. Майже весь зарібок робітники витрачали на їжу, одяг і житло, переважна більшість жила в жаклих побутових умовах — у заводських чи фабричних бараках, у стихійно забудованих халупах робітничих слобідок.

Водночас не можна не згадати й про тих українських підприємців, які пов'язували зростання свого капіталу з поліпшенням умов життя й праці робітників. Так, Платон Симиренко побудував ціле промислове містечко. Сімейні робітники й службовці жили в окремих будинках із городами й садками. Самотні працівники мешкали в гуртожитку. У містечку працювали крамниці, лікарня на 150 місць,

Брати Левко, Олексій та Микола
Симиренки й Тетяна Левіна.
1914 р.

аптека, лазня, школа, аматорський театр, церква. Вулиці освітлювалися газовими ліхтарями, які тоді мали лише три міста царської Росії.

Підприємці Яхненки й Смирненки завжди наголошували на своїй українській сутності. Вони не залишали співвітчизників у скрутний час. Коли настав голодний 1830 р., підприємці безкоштовно годували 10 тис. селян. Щоранку біля млинів їхньої фірми вишиковувалися довгі черги людей, які отримували борошно для своїх сімей.

Турбувалася про працівників і родина Терещенків — вихідців із старовинного козацького роду. Про їхні визначні підприємницькі досягнення свідчать золоті медалі, отримані на промислових виставках у Парижі й Чикаго. Обов'язковою умовою присудження цих нагород було створення високого рівня благоустрою для заводських робітників. На своїх заводах Терещенки організовували зразкові умови праці й побуту для робітників, будували для них їдальні, лікарні й школи. Проте такі умови життя працівників були винятком, а не правилом.

Історичне джерело

У звіті державного фабричного інспектора про робітничі казарми на підприємствах Смирненків стверджувалося: «Казарми чоловічі — велика двоповерхова споруда, унизу — кухні та їдальні, нагорі — живуть робітники. Казарми просторі, чисті та світлі, розраховані на значно більшу кількість працівників. Є вентиляційні отвори, прекрасний льох. Є ще дві окремі дерев'яні жіночі казарми, досить просторі, чисті та світлі. Харчі відпускають вволю, щонеділі — пшеничні галушки, варять їжу в обід і ввечері... М'ясо видають по 1 фунту на людину, приварок — у достатку. Загалом харчування — одне з кращих, будь-де мною бачених».

3. Зародження робітничого й соціал-демократичного рухів

Перші стихійні, неорганізовані виступи робітників, зумовлені їхнім важким соціальним становищем, відбулися в Україні наприкінці 1860-х років. Працівники цілими групами залишали роботу, нищили машини й обладнання, улаштовували економічні страйки, вимагаючи покращення умов праці та підвищення платні.

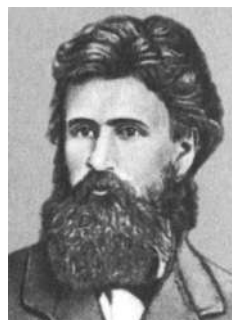
Із середини 1870-х років робітничий рух почав набувати організованих форм. 1875 р. в Одесі з'явилася робітнича організація «Південноросійський союз робітників», створена Євгеном Заславським. Союз, який об'єднав майже 250 робітників, керував страйками на підприємствах Одеси, поширював нелегальну літературу, займався революційною пропагандою. Через 9 місяців організацію було викрито, а її керівників засуджено.

Зосередження робітництва на великих підприємствах перетворювало його на впливову суспільну верству. Тим часом у Європі активно поширювався марксизм — учення, що пов'язувало справедливий суспільний устрій саме з **пролетаріатом**. Частина української інтелігенції взялася за поши-

Пролетаріат (від латин. *proletarius* — незаможний громадянин) — поширена серед прихильників вчення К. Маркса назва суспільної верстви найманих робітників, джерелом існування яких був продаж своєї робочої сили власникам підприємств.

рення марксистських ідей у робітничому середовищі. Першими пропагандистами нового вчення в Україні ще на початку 1870-х років стали *Микола Зібер* і *Сергій Подолинський*. Член київської «Громади» М. Зібер першим ознайомив київських студентів і викладачів з вченням К. Маркса. С. Подолинський організував у Відні видавництво популярної соціал-демократичної літератури. Разом з М. Драгомановим і М. Павликом видавав часопис «Громада», листувався з К. Марксом і Ф. Енгельсом, популяризував їхні ідеї у власних брошурах («Про багатство та бідність», «Про хліборобство», «Ремесла і фабрики на Україні» та ін.). С. Подолинський розробляв власну теорію «громадівського соціалізму» (федерації вільних громадян), засновану на українських традиціях. Вивчав можливості накопичення й використання сонячної енергії.

Микола Зібер

Сергій Подолинський

1893 р. у Києві росіянин *Юрій Мельников* заснував першу марксистську групу в Україні — Російська група соціал-демократів, яка поставила за мету захищати інтереси пролетаріату.

Невдовзі марксистські групи з'явилися у Харкові, Одесі та Катеринославі. 1898 р. у Мінську на Першому з'їзді представників марксистських груп було створено Російську соціал-демократичну робітничу партію. Серед перших марксистів українців було мало. Це пояснювалося тим, що серед робітництва в українських землях переважали росіяни, поляки, євреї та ін.

Запитання та завдання

1. Покажіть на мапі центри робітничого руху в Україні.
2. Назвіть верстви, на які почало розшаровуватися селянство після реформи 1861 р.
3. У чому полягає різниця між сезонними й промисловими робітниками?

4. З'ясуйте історичні обставини, що зумовили слабкість буржуазії на теренах України та незначне число українців у її складі.
5. Визначте причини занепаду стану дворянства після реформи 1861 р.
6. Охарактеризуйте соціальні зміни в середовищі інтелігенції протягом другої половини ХІХ ст.

7. Поясніть причини меншої кількості українців серед робітництва, порівняно з представниками інших народів.
8. Виокремте чинники, які визначали соціальне становище робітників в Україні.

9. З'ясуйте причину невеликої кількості українців у складі перших робітничих і соціал-демократичних організацій.

§ 16. ГРОМАДІВСЬКИЙ РУХ 1860-х — початку 1870-х років

- Громада — це об'єднання людей, що ставить перед собою певні спільні завдання. Чи можете ви назвати свій клас громадою?

1. Зародження громадівського руху

На межі 1850–1860-х років в Україні з новою силою завирувало національне громадське життя, яке отримало назву **громадівський рух**. Засновниками руху стали члени Кирило-Мефодіївського братства. Відбувши покарання, наприкінці 1850-х років вони почали збиратися в Петербурзі, де, на відміну від провінцій, поліцейський режим трохи пом'якшав. У північній російській столиці знову зустрілися Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, М. Білозерський та інші українські діячі. У другій половині 1858 р. вони заснували українське товариство «Громада». Нове товариство значно відійшло від тих завдань, які ставило перед собою Кирило-Мефодіївське братство. Громадівці відмовилися від широких і неосяжних політичних планів і мрій. Усю свою енергію вони спрямували на відродження народної свідомості, яка, за висловом М. Костомарова, «помирала під московським батогом і Санкт-петербурзьким багнетом».

Історичний факт

В урядових колах громадівців називали *українофілами* з певним зневажливим відтінком. Невдовзі, переконані у своїй правоті, діячі українського руху почали називати себе *українофілами* з відтінком самоповаги.

Найдієвішим засобом відродження свідомості громадівці вважали розвиток освіти й видавничої справи. Громада отримала в розпорядження власну друкарню П. Куліша, фінансовану поміщиками-патріотами Василем Тарновським і Григорієм Галаганом. Тут було видано серію книжок «Сільська бібліотека» та близько 40 невеличких дешевих книжок-«метеликів». Протягом 1861–1862 рр. виходив друком часопис «Основа», авторами якого стали Т. Шевченко, М. Костомаров, Марко Вовчок, М. Максимович, Л. Глібов, С. Руданський, О. Лазаревський, Т. Рильський та багато інших. М. Костомаров надрукував наукову працю «Дві руські народності», у якій обґрунтовано доводив окремішність українського народу, культури та світогляду. П. Житецький вступив у полеміку з російськими публіцистами, що заперечували українську літературу.

Віддаленість Петербурга від України ускладнювала поширення літератури серед народу. Тому в 1863 р. М. Костомаров звернувся до всіх українських громад із закликом збирати гроші на відкриття видавництва в Україні. «Сором не дати своєї копійчини, — писав учений, — на святе діло. Коли б спромогтися на книжки, а там пішла б складчина на школи». Як бачимо, видавничу справу громадівці розглядали як початок національного відродження. Вони працювали на майбутнє України. Адже, як свідчив історичний досвід, народна книжка й народна освіта —

Громадівський рух — національний громадський рух в Україні наприкінці 1850–1890-х років, зосереджений на розвитку української науки, освіти та культури.

це ті підвалини, на яких вибудовується національна самосвідомість і прагнення створити власну державу.

Історичне джерело

Працюючи на культурно-освітній ниві, петербурзькі громадівці не відмовлялися від ідеї української держави. **М. Костомаров** у листі до редакції російської революційної газети «Колокол» писав: «У майбутньому Слов'янському союзі, у який ми віримо та якого сподіваємося, наша Південна Русь повинна становити окрему державну цілість на всьому просторі, де народ говорить українською мовою зі збереженням єдності [з Росією], заснованої не на згубній, мертвій централізації, а на ясній свідомості рівноправності та своєї власної користі... Нехай же ні росіяни, ні поляки не вважають своїми землі, заселені нашим народом».

Після виходу у світ перших номерів «Основи», на неї посипалися звинувачення в «українському сепаратизмі». Через рік часопис було закрито, а в 1863 р. припинила діяльність петербурзька «Громада».

2. Хлопомани

Наприкінці 1850-х років на Правобережній Україні під впливом західноєвропейських ідей серед студентів Київського університету сформувалася народницько-культурницька течія *хлопоманів*. Члени течії належали до польських чи сполонізованих українських шляхетських родин. Під впливом ідей народності вони почали віддалятися від польського шляхетського стану й намагалися зблизитися з українським селянством. Усвідомивши, що варто служити народові, серед якого живеш, молоді люди відійшли від польського руху, приймали православ'я, розмовляли й писали українською, одягалися в народний одяг, родичалися із селянами й навіть одружувалися із селянками. У такий спосіб хлопомани підкреслювали, що вони, на відміну від російської держави, визнають існування українського народу.

За прихильність до селян (польськ. — *хлопів*) за рухом закріпилася назва *хлопоманство*. Серед його засновників були економіст Т. Рильський, етнограф Б. Познанський, мовознавці К. Михальчук і П. Житецький, етнограф і фольклорист П. Чубинський та ін. Навколо них на початку 1860-х років гуртувалося 200–300 молодих людей.

Натхненником хлопоманів став історик **Володимир Антонович** (1834–1908), який визначив програму руху. Він закінчив медичний та історико-філологічний факультети Київського університету. Під впливом ідей французьких просвітників і німецьких романтиків вступив у гострий конфлікт з поглядами польського шляхетського оточення, у якому зростає. Юнак болісно сприймав колонізаторське ставлення польської шляхти до українського селянства. Він переконував, що «жити серед народу й не злитися з ним, не проїнятися його національними інтересами — значить бути дармоїдами, паразитами», і закликав спольщених шляхтичів визнати себе українцями. Польські поміщики написали на нього понад 40 доносів, поширювали

Володимир
Антонович

чутки, що в Києві діють злочинці, які закликають вирізати всіх панів-шляхтичів. Зрештою, польські лідери викликали В. Антоновича на «шляхетський» суд, який закінчився безрезультатно.

Щоб припинити всілякі чутки щодо себе й друзів, В. Антонович у часописі «Основа» опублікував статтю «Моя сповідь». Він відкинув звинувачення в зраді польського громадянства й заявив, що польська шляхта стоїть в Україні перед вибором: або залишитися зайдами-паразитами, гнобителями українського народу, або повернутися до народності своїх предків і працювати на користь народу. «Я вибрав друге та сподіваюся, що працею й любов'ю заслужу коли-небудь, що українці визнають мене сином свого народу, бо я готовий все розділити з ним». Ці слова відображають життєву позицію В. Антоновича.

3. Київська «Громада», громадівський рух у Наддніпрянщині

Обравши українську долю, натхненні ідеями петербурзької «Громади», хлопчани на чолі з В. Антоновичем **1859 р.** заснували **київську «Громаду»**. Того ж року виникла «Громада» в Полтаві, згодом — у Харкові, Одесі, Чернігові, Єлисаветграді. Постійного членства, програми й статутів громади не мали. У них об'єднувалися по кілька десятків (у Києві майже 300 осіб) викладачів, студентів, діячів науки й культури.

Першочерговою справою громадівці вважали освіту, завдяки якій «народ усвідомить власні потреби й зуміє задовольнити їх». Уже в 1859 р. вони розпочали створення недільних шкіл і бібліотек. Школи призначалися для ремісничої молоді, неписьменних міщан і робітників. Навчання здійснювалось українською мовою в приміщеннях шкіл, гімназій і навіть у Київському університеті. У Наддніпрянщині було відкрито понад сотню недільних шкіл. Учителями працювали здебільшого студенти й гімназисти. Тоді ж було надруковано популярні бро-

«Буквар південно-руський», упорядкований і виданий Т. Шевченком. 1861 р.

шури, словники, підручники для початкового навчання, зокрема «Буквар південноруський» Т. Шевченка, «Граматику» П. Куліша, «Арифметику» О. Кониського. Духовне піднесення сприяло активній купівлі книжок-«метеликів» на господарську, історичну, літературну, фольклорну та релігійну тематику. На межі 1850–1860-х років в Україні продавали набагато більше народних видань, ніж у Росії.

Члени громад читали міщанам «Кобзаря», твори інших письменників, іноді організовували лекції, створювали народні театри. Водночас громадівці проводили етнографічні експедиції, вели культурно-просвітні бесіди із селянами Волині, Поділля, Київщини, Катеринославщини та Херсонщини.

Усе це спричинило помітне піднесення в настроях громадянства.

4. Наступ імперської реакції

Занепокоєний діяльністю громад, разом з російськими й польськими шовіністами, які старанно писали доноси, царський уряд перейшов у наступ на грома-

дівців. Їх заарештовували під час просвітницької роботи, викликали до поліції та проводили принизливі допити.

Щоб захиститися від таємних доносів, В. Антонович із друзями опублікували в пресі заяву. Громадівці заявляли, що молодь не виступає проти релігії, родинного затишку, приватної власності, не підбурює селян проти панів, не планує відокремлення України від Росії. «Подібні заяви, — стверджували вони, — є наклепом малорозвиненого провінційного дворянства на громадівську молодь», яка опікується культурним розвитком народу.

Проте імперська каральна машина не збиралася давати задній хід, розуміючи, що культурно розвинутий народ поставить на порядок денний питання суспільного й політичного характеру. У жандармських донесеннях у Петербург зазначалося, що громадівці-українофіли «зближуються з простим народом, навчають його грамоти й поступово прищеплюють йому думку про колишню славу Малоросії та про принади волі саме з тією метою, щоб згодом, коли уми простого народу підкоряться їхньому впливу, діяти на шкоду монархії». У червні 1862 р. були закриті всі недільні школи, оскільки, як стверджувалось у царському наказі, ці заклади були відкриті «під впливом і за участі осіб, які мали на меті потрясіння держави» — Російської імперії.

5. Польське повстання 1863–1864 рр. та Україна

На розвиток громадівського руху суттєво вплинуло *польське визвольне повстання 1863–1864 рр.* проти панування царської Росії в Королівстві Польському, Литві, Білорусі та Правобережній Україні. Повстання розпочалося в січні 1863 р. нападами повстанських загонів на російські гарнізони. У Польщі тривала справжня партизанська війна. У травні повстання охопило Київську й Волинську губернії. На території Правобережної України було створено 20 повстанських загонів.

На стороні повсталих поляків воювало понад 500 українців, білорусів і росіян. Найвідомішим серед них був керівник військової організації «Земля і воля» підпоручник *Андрій Потебня*. У бою під Піщаною Скалою (нині територія Польщі) він загинув разом із кількома своїми товаришами. Проте масової підтримки польські повстанці від української національно свідомої громадськості не мали, бо проголосили гасло відновлення незалежної Польщі в кордонах 1772 р.

Майже 300 тис. селян добровільно боролися з польськими повстанцями. Підтримати це повстання для української інтелігенції означало боротися за заміну російського панування на польське, адже польські землевласники відверто зневажали й жорстоко експлуатували українське селянство.

До травня 1864 р. Росія за допомогою Австрії й Пруссії придушила повстання.

6. Валуєвський циркуляр

З початком польсько-шляхетського визвольного повстання на початку 1863 р. наступ на громадівський рух посилювався. Російські реакціонери здійняли галас з приводу «негайного приборкання» українського національного руху, поки він не призвів до українського визвольного повстання на кшталт польського.

Піком цієї істерії став циркуляр імперського міністра внутрішніх справ П. Валуєва, виданий **18 липня 1863 р.** Розісланий в усі українські губернії, циркуляр заборонив використання української мови в шкільному навчанні, при друкуванні шкільних підручників, наукових, освітніх і релігійних книжок, оскільки «ніякого “малоросійського язика” не було, немає й бути не може», — запевняв міністр-шовініст.

Формальним приводом до появи **Валуєвського циркуляра** став поданий на розгляд цензури український переклад Ф. Морачевським Євангелія. Переклад схвалила Академія наук, однак Святійший Синод, шеф жандармів, міністр внутрішніх справ і київський генерал-губернатор визнали, що переклад докорінно перешкодить усім «дотеперішнім заходам уряду русифікувати українські краї», що українське Євангеліє становить «небезпеку для самої царської влади». Зрештою комісія вирішила: «визнати рукопис небезпечним і шкідливим». Так украї вороже російська світська й церковна влада зустріла природне право українського вченого донести Слово Боже до українців їхньою ж «дарованою Богом» мовою.

Одразу після засідання комісії міністр Валуєв розіслав свій циркуляр.

Документ дозволяв друкувати українською мовою лише твори красном письменства. Навчання ж українською мовою розцінювалося як політична пропаганда. Тих, хто брався за це, звинувачували «у сепаратистських задумах, ворожих Росії». Жандармерія провела арешти найактивніших громадівців і на певний час загальмувала розгортання українського культурно-національного руху.

На думку вченого

За висловом відомого історика української культури **І. Огієнка**, «на українську літературу, науку, культуру наклали важкі пута, а українську інтелігенцію відірвали від народу, заборонили їй промовляти до нього рідною мовою».

7. Відновлення громадівського руху на початку 1870-х років

На початку **1870-х років** режим самодержавства дещо пом'якшився, і київська «Громада» відновила діяльність. Вона отримала назву **«Стара громада»**, бо до її складу ввійшли переважно громадівці 1860-х років — люди зрілого віку. Гурток

«Стара громада».
1874 р.

об'єднував до 50 осіб — представників інтелектуальної еліти, людей із високим моральним авторитетом. Це були визначні вчені й письменники, зокрема: В. Антонович, П. Житецький, П. Чубинський, Ф. Вовк, М. Лисенко, М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, М. Драгоманов, О. Русов, М. Зібер, С. Подолинський.

«Стара громада» налагодила зв'язки з відновленими громадами в інших містах України. Як і раніше, організація не займалася політичною діяльністю, але перебувала в центрі громадського життя завдяки своїм членам, які працювали в установах земського й міського самоврядування. Саме через них «Стара громада» активно обстоювала інтереси українства. Лише представники молодшого покоління громадівців Б. Грінченко, О. Кониський та М. Драгоманов займали радикальнішу позицію й закликали рішучіше протистояти політичній та національній русифікації.

Історичний факт

Незважаючи на те, що царський уряд позбавив громадівців можливості займатися справою освіти, вони брали активну участь у відкритті в 1871 р. колегії Г. Галагана й перетворили її на найкращий навчальний заклад Києва.

Першочергового значення «Стара громада» надавала розвитку культури й науки, які б допомогли створити надійний фундамент для майбутньої відродженої України. У січні 1873 р. частина старогромадівців увійшла до складу Історичного товариства Нестора Літописця, створеного на базі історико-філологічного факультету Київського університету.

Запитання та завдання

1. Дайте визначення понять «громадівці», «українофіли», «хлопомани», «книжка-„метелик”». Які з цих понять різні суспільні сили витлумачували по-різному?

2. Визначте роль, яку відіграли члени Кирило-Мефодіївського братства в зародженні громадівського руху.

3. Як польське повстання 1863–1864 рр. позначилося на українському національному рухові?

4. Розкрийте сенс духовного переродження, яке відбувалось у свідомості хлопоманів.

5. Охарактеризуйте зміст діяльності київської «Громади» та всього громадівського руху на Наддніпрянщині на межі 1850–1860-х і на початку 1870-х років.

6. Розкрийте зміст політики, яку характеризує Валуєвський циркуляр.

7. Порівняйте завдання, які ставили перед собою члени Кирило-Мефодіївського братства та громад. Як би ви оцінили їхню роль у розгортанні українського національного руху?

8. Поміркуйте, чому для Російської імперії була небезпечною література, видана українською мовою.

§ 17. РОЗГОРТАННЯ ГРОМАДІВСЬКОГО РУХУ в останні десятиліття XIX ст.

1. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства

Вагомим досягненням «Старої громади» стала наукова діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, яке розпочало свою роботу в Києві в лютому 1873 р. Серед його засновників і працівників більшість становили громадівці. Фактично вони проводили всю роботу цієї наукової установи, заснували в її складі музей та бібліотеку. До своєї діяльності Південно-Західний відділ залучив чимало представників міської та сільської інтелігенції. У 1875 р. в ньому нараховувалося 200 дійсних членів і член-кореспондентів.

Відділ зібрав і видав величезну кількість джерел і матеріалів з історії, географії, природознавства, статистики й економіки України. У 1875–1876 рр. було видано два томи «Записок...» відділу з науковими працями про клімат України, ярмарки й кустарні промисли, селянський інвентар, особливості українських дум і пісень. Протягом 1872–1878 рр. товариство опублікувало 7 томів етнографічних, статистичних та археологічних матеріалів. У 1874–1875 рр. видано 2-томну збірку українських історичних пісень. Дослідники відділу працювали також над історією української літератури й підготовкою до друку українсько-російського словника.

Улітку 1874 р. відділ організував і провів у Києві III Археологічний з'їзд, у якому взяли участь учені з України, країн Європи й Росії. Наукова діяльність українських учених приємно здивувала науковців своєю ґрунтовністю й розмахом. Чимало вчених були членами громад і з натхненням працювали на благо свого народу.

Послаблення цензури дало змогу за короткий час розгорнути в Києві видання українських книжок: наукових праць, художніх творів, поетичних збірок, популярних брошур для народу. Успіхи «Старої громади» на ниві науки й культури надихнули її провідників придбати газету «Київський телеграф», аби на її сторінках висвітлювати свою громадянську позицію, погляд на суспільно значущі проблеми.

На початку 1875 р. київська «Громада» опублікувала на сторінках газети свою програмну заяву, у якій проголошувалося, що «Громада» звертатиме особ-

Засідання Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.
Фото. Кінець XIX ст.

ливу увагу на потреби народу й неупереджено ставитиметься до відносин між суспільними верствами й націями. Газета друкувала статті М. Драгоманова, Ф. Вовка й інших кореспондентів, у яких було порушено гострі соціально-економічні й політичні теми. Зокрема, визнаючи певні позитивні наслідки реформи 1861 р., громадівці наголошували на тому, що вона не дала селянам сподіваної волі, що їх продовжують нещадно гнобити податками, малоземеллям і пов'язаними з ними відробітками й повинностями. Громадівські автори звертали також увагу на нестерпні умови життя й праці робітників, їхню повну безправність у відносинах з підприємцями. Газета опубліковувала кореспонденції, присвячені нагальним питанням земського й міського самоврядування. «Київський телеграф» розповідав про пробудження національної свідомості інших слов'янських народів, про парламентську боротьбу в інших країнах. Свіжий, неупереджений і вільний від офіціозу стиль кореспонденцій зробив газету популярною серед киян.

2. Новий наступ реакції. Емський указ

Коли діяльність громад знову набула загальноукраїнського звучання, а київська «Стара громада» відкрито заявила про свою позицію на сторінках «Київського телеграфу», реакціонери й російські шовіністи знову звинувачували громадівський рух в антидержавних намірах. Наприкінці 1874 р. до Петербурга було надіслано меморандум, у якому українців-громадівців звинуватили в намірах відновити «вільну Україну у формі республіки з гетьманом на чолі». Це стало приводом до створення спеціальної імперської комісії «для вироблення засобів боротьби з українофільською діяльністю». Комісія дійшла висновку, що вся літературна діяльність так званих українофілів повинна вважатися прихованим зазіханням на державну єдність і цілісність Росії, а центр цієї злочинної діяльності знаходиться в Києві. Комісія пояснювала, що «допустити окрему літературу на простонародному малоросійському наріччі значило б закласти основу для переконання можливості відокремлення, хоча б і в далекій будучині, України від Росії». Комісія вирішила закрити Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві, припинити видання «Київського телеграфу» і покарати окремих українських діячів.

Підсумком роботи комісії став **Емський указ 1876 р.** (за назвою німецького міста, де цар перебував на відпочинку). Заборонялося друкувати книжки українською мовою чи ввозити їх із-за кордону. Українська мова була заборонена навіть у текстах до нот. Виняток становили лише твори художньої літератури й історичні документи. При цьому вони мали бути надруковані російською «ярижкою» і, звісно, дозволені цензурою.

Указ забороняв ставити в театрах українські п'єси, організовувати українські літературні читання, виконувати прилюдно українські пісні. Українські книжки вилучали з шкільних бібліотек. Указ заборонив також видавати громадівську газету «Київський телеграф».

Павло Чубинський

Окремий пункт Емського указу стосувався персонально М. Драгоманова, автора статті «Пропащий час. Українці під Московським царством. 1654–1876», і П. Чубинського, автора нинішнього гімну, — їм заборонялося жити в Україні.

Історичне джерело

Через 30 років після появи ганебного указу норвезький письменник **Б. Б'єрсон** зазначав: «Усі чесні люди кожної цивілізованої нації вважають заходи російського уряду щодо заборони для 24 мільйонів українців їхньої мови, друку українських газет, виголошення українських промов на ювілеї великого українського поета (І. Котляревського) найдурнішим указом, який можна було прийняти у сфері духовного життя».

Наслідком Емського указу стала антиукраїнська політика в царині освіти. Міністерство народної освіти зобов'язало директорів навчальних закладів подати списки вчителів із характеристиками на них, зокрема щодо їхньої благонадійності.

Українських викладачів поступово переводили в російські губернії, а українські навчальні заклади поповнювали викладачами з Росії. Не згодні з політикою уряду університетські викладачі мусли звільнятися й виїждити за кордон.

Історичний факт

Директор Кам'янець-Подільської гімназії в 1877 р., виконуючи наказ міністерства, повідомляв, що «викладач російської мови й літератури Трохим Біленький розмовляє з малоросійським акцентом; з його приватного життя видно, що він співчуває українофільським тенденціям, але на службі обережний; для боротьби проти особливостей місцевої говірки учнів корисно було б замінити його людиною, яка походить з Великої Росії».

3. Михайло Драгоманов. Молоді громади

Михайло Драгоманов (1841–1895) походив з давнього старшинського роду. Народився в м. Гадячі Полтавської губернії в сім'ї українського дворянина. Ще студентом Київського університету М. Драгоманов активно працював у «Громаді», будучи вчителем недільної школи. З відродженням громадівського руху на початку 1870-х років як історик, фольклорист, філософ, літературознавець і публіцист продовжив громадівську роботу. Після Емського указу став політичним емігрантом. У Європі за фінансової підтримки «Старої громади» учений видавав вільний український часопис «Громада», який інформував європейців та українців про гнобительську політику самодержавства, селянські й робітничі виступи, громадівський рух та його успіхи в культурно-освітній діяльності. Працюючи в Європі, М. Драгоманов переконувався, що, крім національно-культурних справ, українські патріоти мусять опікуватися й соціально-економічними інтересами народу.

Михайло
Драгоманов

На думку вченого

М. Драгоманов радив патріотам зберігати вірність Україні. Він писав: «Освічені українці, як правило, трудяться для всіх, тільки не для України та її народу... Вони повинні усвідомити, що кожна людина, яка виїжджає з України, кожна копійка, що витрачається не для досягнення українських цілей, кожне слово, сказане не українською мовою, є марнуванням капіталу українського народу, а за даних обставин кожна втрата є безповоротною».

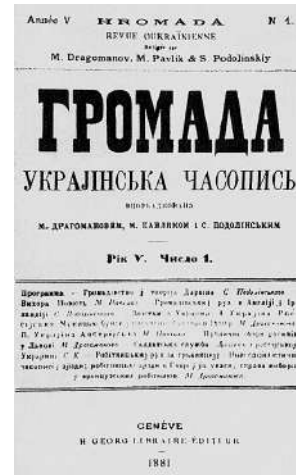
Тому на сторінках часопису він дедалі частіше висловлював радикальні соціалістичні ідеї. Це привело до розриву зі «Старою громадою», яка продовжувала займатися лише культурницькою діяльністю та в 1886 р. припинила фінансувати часопис. 1889 р. М. Драгоманов переїхав до Болгарії, де до кінця життя працював професором Софійського університету.

Діячі «Старої громади» продовжували свою культурницьку діяльність і протягом 1880–1890-х років, згуртувавшись навколо редакції журналу «Киевская старина». Як і раніше, вони не займалися політикою, щоб не «дратувати царський уряд і не накликати на себе й українську культуру нових утисків». Вони закликали молодь і далі працювати в культурно-просвітницькій сфері. Проте нові учасники національного руху й насамперед члени «молодих громад» не бажали більше займатися тільки культурницькою, тобто неполітичною діяльністю. Адже, як переконувало життя, така діяльність не могла докорінно поліпшити соціально-економічне становище народу, визволити його з-під національного гноблення й запобігти наступу на українську культуру.

У цих умовах у 1890-і роки в національному русі виокремилася нова політично спрямована течія, учасники якої відмовилися від старої назви *українофіли* й стали називатися *свідомими українцями*.

Таємне «Братерство тарасівців» стало першою організацією свідомих українців. Улітку 1891 р. студенти Харківського університету Іван Липа, Михайло Базькевич, Микола Байздренко й студент Київського університету Віталій Боровик приїхали до Канева. На могилі Т. Шевченка вони проголосили себе «Братерством тарасівців» — організацією боротьби за утвердження шевченківських суспільно-політичних ідеалів. За свідченням І. Липи, «святая святых для тарасівців була самостійна Україна, іншої України ніхто з тарасівців собі не уявляв».

Засновники братерства відразу ж узялися за створення таємної організації. У Харкові вони зблизилися з подружжям Русових (Олександром і Софією), активними учасниками українського руху ще в 1870-х роках, і створили «Молоду громаду», яка об'єднала понад 20 студентів. Крім Харкова, гуртки тарасівців виникли в Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові,

Титульна сторінка українського часопису, який видавався коштом «Старої громади» і М. Драгоманова. *м. Женева (Швейцарія). 1881 р.*

Ічні, Катеринославі, Херсоні, Олександрії та інших містах. До їхнього складу увійшло майже 100 осіб. Це була насамперед молодь — студенти, дрібні службовці, інтелігенти, які мали середню й вищу освіту.

У 1893 р. у львівському часописі «Правда» тарасівці опублікували програму під девізом «Борітеся — поборете, вам Бог помагає!». У програмі наголошувалося насамперед на тому, що українці є самобутнім народом і тому мають право на незалежне існування. Своїм обов'язком тарасівці вважали «віддати всі свої сили на те, щоб визволити свою націю з-під гніту». Оскільки більшість тарасівців дійшла висновку, що на той час ідея самостійної України нереальна, кінцевою політичною метою організації є визнання українців окремим народом у межах демократичної федеративної Росії.

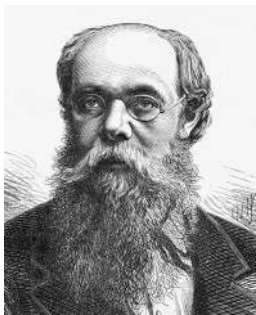
Своє завдання вони вбачали у втіленні в життя *ідеї соборності* — нерозривної єдності всіх українських земель — незалежно від того, у складі якої імперії вони перебувають — Австро-Угорської чи Російської. Вагоме місце відводилося вирішенню економічних питань. Тим, хто нехтував ними, вони пояснювали, що «тільки матеріально забезпечений народ може дбати про національно-просвітні справи».

Що ж до самих тарасівців, то вони зобов'язувалися «бути в усьому послідовними українцями», розмовляти тільки українською мовою, виховувати «в українському дусі» своїх дітей, домагатися викладання українською мовою в школах, за кожної нагоди боронити українську справу.

Оприлюднення тарасівцями мети своєї діяльності дало змогу поліції визначити їх як небезпечну групу й установити за ними нагляд. Коли 1893 р. зі Львова надійшла замовлена заборонена література, майже всіх членів організації було заарештовано. Унаслідок поліцейських репресій братерство припинило свою діяльність.

Діяльність «Братерства тарасівців» стимулювала розгортання студентського громадського руху. У 1895 р. студенти Київського університету створили таємну «Українську студентську громаду», у 1897 р. виникла харківська студентська «Громада», у Полтаві майбутні священники створили «Громаду» семінаристів. Загалом в Україні в ті роки виникло майже 20 студентських громад. Піднесення студентського національного руху спонукало старших громадських діячів до пошуку шляхів їхнього згуртування.

У 1897 р. за ініціативою В. Антоновича й О. Кониського 20 українських громад, зокрема громади Москви й Петербурга, утворили Загальноукраїнську

Олександр Кониський

безпартійну організацію (ЗУБО). Вона заснувала в Києві літературне видавництво «Вік», відкрила велику книгарню, улаштовувала маніфестації на Шевченківські свята та ювілеї письменників, дбала про матеріальне забезпечення діячів, яких переслідувала російська влада. Студентські громади великих міст України часто влаштовували самодіяльні концерти, організовували театральні вистави, виступали з лекціями, поширювали українську літературу.

Водночас студенти-громадівці не бажали більше обмежувати свою діяльність культурницькими рамками.

Члени харківської студентської «Громади» — засновники РУПу.
Фото. XIX ст.

У 1898 р. в Києві було скликано таємний Перший всеукраїнський з'їзд студентських громад, який закликав студентів домагатися повсюдного вживання в культурі, освіті й літературі української мови (російська влада це розцінювала як політичну справу), а також боротися за такі конституційні права, як свобода слова, друку, зборів. На Другому всеукраїнському студентському з'їзді в 1899 р. було проголошено, що головним винуватцем тяжкого соціально-економічного й культурного становища українського народу є російський абсолютизм.

Отже, наприкінці XIX ст. завдяки студентським громадам в Україні на зміну громадівській культурницькій діяльності прийшов політичний рух «Молода Україна» (як називав його І. Франко).

4. Національне відродження кримських татар. І. Гаспринський

Наприкінці 1860-х років у мусульманському світі на ґрунті розгортання антиколоніальної боротьби визріло почуття національної гідності, укорінювалися думки про важливість освіти, необхідність оновлення громадського й духовного життя. Утілення в життя таких суспільних поглядів потребувало лідерів нового типу, здатних поєднати традиції своїх народів з науковим, освітнім, господарським, політичним досвідом європейських народів.

Кримськотатарське національне відродження пов'язане з іменем просвітника, мислителя, письменника та видавця **Ісмаїла Гаспринського** (1851–1914). Відданий рідній культурі, мові й релігії, він присвятив життя, щоб захистити, розвинути й збагатити їх, використавши для цього й надбання європейської та російської культур.

Ісмаїлбей Гаспрали народився в сім'ї військового, поручника російської армії, який отримав дворянство. Після закінчення мусульманської школи навчався в Росії, вступив до Московського кадетського корпусу, але, не закінчивши його, 1867 р. повернувся до Бахчисарая, де викладав у мусульманській семінарії.

Ісмаїл Гаспринський

Протягом 1871–1877 рр. здійснив освітні подорожі до Парижа, де відвідував лекції в Сорбонні, Каїра, Стамбула. Повернувшись на батьківщину, був обраний міським головою Бахчисарая в 1879 р. (до 1884 р.).

1883 р. заснував двомовну російсько-татарську газету «Терджиман» («Перекладач»). Протягом багатьох років газета пропагувала нові ідеї мусульманства, нову методику шкільного навчання. З часом почав видавати двотижневу газету «Міллет» («Нація») і щотижневий часопис для жінок «Жіночий світ», редактором якого була його дочка, журнал для дітей кримськотатарською мовою.

І. Гаспринський фактично створив нову літературну кримськотатарську мову. У своїх творах порушив питання національного визволення мусульман, відтворив високу мораль, честь і гідність людини. Завдяки зусиллям просвітника в Криму сформувалася нова генерація татарської інтелігенції.

Запитання та завдання

1. Визначте напрями роботи Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.
2. Як вплинув Емський указ на український національний рух?
3. Охарактеризуйте культурно-освітню діяльність М. Драгоманова та І. Гаспринського.

4. Старий громадівець учений-філолог П. Житецький радив своїм молодим колегам: «Якщо бажаєте працювати для українського народу, ставайте першокласними вченими й пишіть ваші праці українською мовою, волею-неволею й чужі стануть вивчати українську мову, щоб ознайомитися з вашими працями». Чи послухалися молоді громадівці старшого колегу, яким шляхом пішли?

5. Проаналізуйте роботу громадівців у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства й визначте, який напрям українського національного руху представляли працівники установи.
6. Назвіть причини ліквідації Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.
7. Проаналізуйте завдання, які ставило перед собою «Братерство тарасівців».
8. Розкрийте сутність конфлікту між «старими» і «молодими» громадівцями.

9. Порівняйте обставини введення в дію Валуєвського циркуляра й Емського указу.
10. На прикладі роботи «Київського телеграфу» поміркуйте над значенням газети й узагалі всіх засобів масової інформації в розгортанні національного руху.
11. Досить часто представники руху «Молода Україна» зверхньо оцінювали наукові й культурно-освітницькі справи, якими займалися представники громадівського руху. Чи справедливою була така зверхність до представників старшого покоління українського визвольного руху? Як історики мають оцінювати історичну діяльність колишніх поколінь?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 4

КУЛЬТУРНИЦЬКИЙ ЕТАП НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: СУСПІЛЬНІ ВИКЛИКИ

1. Перечитайте вступ до підручника й текст § 15. Запам'ятайте визначення поняття «національне відродження». Пригадайте, яку суспільну роль відігравали буржуазія та інтелігенція в процесі національного відродження.
2. Перечитайте теоретичний матеріал і з'ясуйте місце культурницького етапу в процесі національного відродження.

На думку відомого чеського вченого Мирослава Гроха, національне відродження проходить у три етапи.

Перший етап — академічний (науковий) — є початком визвольного руху для європейських народів, які втратили державність, проте не бажали змиритися з пригнобленим становищем і розпочали боротьбу за незалежність. Основними його учасниками є вчені, насамперед історики. Найвагомішою працею початку академічного періоду визвольного руху є «Історія русів». Провідна ідея праці невідомого автора — обґрунтування історичного права українського народу на незалежне державне життя.

Історичні твори відновлювали національну гідність, учили поважати своїх пращурів, надихали на вчинки, гідні їхньої пам'яті.

Яскравими представниками академічного етапу стали фольклористи, етнографи й мовознавці. Справжню громадянську мужність демонстрували мовознавці, які доводили, що українська мова є самостійною слов'янською мовою. Українські інтелігенти захищали мову від нападів реакціонерів і невігласів, демонстративно спілкувалися нею в повсякденному житті.

На другому — культурницькому — етапі визвольного руху вирішується питання згуртування народу навколо досягнень власної культури й поступового перетворення його на культурну націю.

На основі наукових досліджень учених та особистих вражень і досвіду українські митці за допомогою художніх образів почали творити узагальнені образи України й українців. Отже, основні діячі другого етапу — митці.

Так, мистецтво стало засобом єднання українського народу. Це були театральні вистави, музичні й живописні твори, створення професійних та аматорських театральних труп, музичних і хорових колективів, організація концертів, тематичних вечорів, ювілеїв та інших культурно-мистецьких заходів.

Мобілізації народу надзвичайно посприяло формування української літературної мови. Твори українських літераторів стали потужним засобом культурного впливу на народ.

Безпосереднім учасником національного відродження й визвольного руху був народ як носій народної (етнічної) культури. Нерідко саме пісні та приказки залишалися єдиним засобом висловлення протесту проти поневолювачів. Європейські мандрівники зазначали, що коли їхні карети проїжджали повз селян, які працювали в полі, вони починали співати щось образливе, бо вважали що це їде російський чиновник чи офіцер.

Підсумком спільних зусиль учених і митців на перших двох етапах визвольного руху стало формування основ *нації культурної*, яка усвідомлює свою особливість, самотність, має власну гідність, об'єднується навколо культурної еліти, визначає свої інтереси, але ще не здатна захиститися, оскільки безсила перед чужою державою. Така нація існує з ласки свого поневолювача — імперії — і постійно зазнає утисків, спрямованих на її повне розчинення в панівній нації.

Частина вчених не розділяла академічний і культурницький етапи, оскільки наука є складовою культури. До того ж і вчені, і митці разом працювали, щоб згуртувати народ у націю культурну.

Третій, заключний, етап — політичний. Нація живе повноцінним життям, коли здатна захистити себе за допомогою держави та її органів. Проте перша спроба Кирило-Мефодіївського братства перейти до політичних засобів і розпочати політичний етап національного відродження була жорстко придушена царом.

Основні діячі політичного етапу — політики, які піднімають народ на політичну боротьбу за національні права. Завершенням цього етапу має стати проголошення державної незалежності нації. Проте в Україні наприкінці XIX ст. політичний етап лише розпочинався.

3. Перегляньте вивчені параграфи, визначте найяскравіших представників академічного й культурницького етапів і заповніть у робочому зошиті подані нижче таблиці 1, 2.

Таблиця 1

Представники академічного етапу	Внесок у національне відродження

Таблиця 2

Представники культурницького етапу	Внесок у національне відродження

4. Перечитайте матеріал § 9 про умови розвитку української культури.
- Випишіть умови, які можна розглядати як суспільні виклики розвитку або й існуванню української культури.
 - Запишіть у робочий зошит прізвища вчених і культурних діячів, які своєю діяльністю протистояли цим викликам.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ IV

«УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ в другій половині XIX ст.»

Із середини XIX ст. на порядку денному європейського історичного процесу постало «українське питання» — український національно-визвольний рух. Протягом 1853–1856 рр. українські підросійські землі були втягнуті Російською імперією в Східну (Кримську) війну як плацдарм і джерело ресурсів. Відсталість кріпосницької Росії стала причиною її капітуляції. Під владу Османської імперії перейшла південна частина Бессарабії, заселена переважно українцями.

Злигодні війни загострили соціальні суперечності. Наймасштабнішими антикріпосницькими виступами стали Київська козаччина (1855) і «Похід у Таврію по волю» (1856).

Східна (Кримська) війна виявила відсталість феодального російського суспільства. Щоб не допустити «революції знизу», царат вирішив реформувати імперію. Найвагомішою стала селянська реформа, хоча вона проводилася з максимальним урахуванням інтересів поміщиків. Селян звільнили з меншими, аніж у них були, земельними наділами, узявши водночас із них викуп за землю. Заради виживання селянин мусив орендувати землю на умовах землевласника.

Щоб пристосувати старий самодержавно-поліцейський устрій до вимог капіталістичного розвитку, протягом 1860–1870-х років в імперії було проведено земську, міську, судову, військову, фінансову, шкільну й цензурну реформи, які відкрили шлях буржуазним перетворенням в імперії.

Протягом 1860–1880-х років в Україні відбулася індустріальна революція. Особливостями індустріалізації в Україні стали її колоніальний характер, переважання важкої промисловості й добувних галузей над переробними, концентрація виробництва, домінування іноземного (європейського) капіталу, пришвидшений розвиток сільськогосподарського машинобудування й залізничного транспорту.

У сільському господарстві модернізаційні процеси характеризувалися уповільненим пруським шляхом розвитку капіталізму, залученням українського села до світового поділу сільськогосподарської праці, посиленням соціального розшарування на селі та збідненням більшої частини селянства.

Соціально-економічні перетворення зумовили урбанізаційні зміни. Через колоніальну залежність України відбулося швидке скорочення частки українського населення міст, що негативно позначилося на українському русі в майбутньому.

Змінилася соціальна структура суспільства. Селянство розшаровувалося на селян-підприємців, традиційних селян і пауперів. Розпочався стрімкий занепад дворянства, швидкий розвиток буржуазії, інтелігенції й робітництва. Однак ці верстви склалися переважно з представників неукраїнських етносів. Поява потужного промислового робітництва спричинила зародження робітничого й соціал-демократичного руху, який розвивався як загальноросійський.

Водночас у другій половині XIX ст. в Україні розгортається громадський рух. Під імперським тиском він реалізується в культурницькій і науковій діяльності. Незадоволення результатами руху спричинило виникнення молодих громад і свідомих українців — формування політичного руху «Молода Україна». Серед молодих учасників українського руху поширювались ідеї незалежної та соборної України.

РОЗДІЛ V

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ в другій половині XIX ст.

§ 18. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

- *Законодавчі органи приймають багато корисних законів, але життя народу не покращується. Поміркуйте, що потрібно, щоб положення закону стало нормою щоденного життя.*

1. Становище українців Західної України в Австрійській імперії протягом другої половини XIX ст.

Поразка революції 1848 р. забезпечила Габсбургам можливість подальшого панування над усіма частинами своєї «клаптикової імперії», уключаючи й західноукраїнські землі. Однак після поразки Австрійської імперії у війнах з Італією та Францією в 1860 р. імператор Франц-Йосиф був змушений піти на поступки угорській, чеській та польській аристократії й перетворив державу на конституційну монархію. У лютому 1861 р. всім національним провінціям, зокрема й Галичині та Буковині, було надано статус автономних із власними крайовими сеймами.

Національні провінції (краї) отримали право обирати свої законодавчі органи — крайові сейми, які, згідно з конституцією, мали займатися лише місцевими справами. Куріальна виборча система забезпечувала повне домінування в сеймах шляхетства над буржуазією та селянами. Якщо ж урахувати, що шляхетство в Галичині й на Буковині було неукраїнським, це означало, що проголошена рівноправність народів залишала українців у пригнобленому становищі. Так, під час перших виборів до Галицького крайового сейму українцям із 150 місць пощастило вибороти лише 49. Користуючись своєю кількісною перевагою, польська більшість отримала можливість і надалі нехтувати конституційними правами українців. Зокрема, у 1860-х роках сейм ухвалив закон про польську мову навчання в початкових і середніх школах. Польська мова утвердилася як мова крайового уряду, і польська влада спілкувалася з українським населенням тільки по-польськи.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в складі АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ в 1772–1914 рр.

Історичний факт

Протягом 1848–1916 рр. австрійський імператор призначав своїми намісниками в Галичині лише поляків, які очолювали крайову адміністрацію та крайову шкільну раду.

За 40 років дії в Галичині конституційних прав на власну національність українцям було дозволено заснувати 5 державних гімназій, тоді як поляки мали 110 гімназій, Академію наук у Кракові, Колегію мистецтва, Академію сільськогосподарських наук, дві торговельні академії, два університети, дві Високі школи політичних наук, 30 учительських семінарій, 10 торговельних шкіл, 200 сільськогосподарських шкіл нижчого ґатунку.

Офіційно конституція проголошувала національну рівноправність у школах, державних установах і судах, а також «право на вільний розвиток». Але фактично влада над українством залишилася в руках його колишніх гнобителів. Як наслідок, автономія Галичини була автономією для поляків, у яких були розв'язані руки для проведення політики колонізації українського населення.

2. Селянська реформа в Австрійській імперії 1848 р.

Револуційні події 1848 р., які охопили Австрію та багато інших країн Західної й Центральної Європи, привели до скасування панщини в західноукраїнських землях. **18 березня 1848 р.** парламент революційної Угорщини проголосив про скасування панщини на Закарпатті, як і в усій Угорщині. 17 квітня свободу від панщини та всіх інших феодальних повинностей австрійський уряд проголосив для селян Галичини — «хлібної комори» Австрії. 1 липня 1848 р. дію цього закону поширили на Буковину. Насправді ж звільнення селян відбувалося в **1850–1853 рр.**

У вересні 1848 р. українські селяни були звільнені й від примусової купівлі горілки й інших міцних напоїв у поміщиків. Завдяки реформі селянин, як і поміщик, ставав власником землі. Щоправда, звільнений селянин, як і раніше, страждав від малоземелля та безземелля.

Історичний факт

На час звільнення селян 50 тис. польських та інших панів-дідичів володіли 43 % орної землі. Решта 57 % орної землі належала 2 млн 700 тис. селян. Як наслідок, у 1880 р. на пересічне селянське господарство припадало 5 моргів землі (морг — 0,575 га), а площа середнього панського господарства становила 2400 моргів. Лише десята частина селянських господарств мала не менше 10 моргів, які забезпечували нормальні умови існування для середньої сім'ї Західної України. Майже половина володіла менше ніж 4 моргами, а приблизно чверть мала менше 2 моргів землі.

Треба зазначити, що селянин ставав повноправним господарем свого наділу не безоплатно. Держава викупувала в поміщиків селянські землі, а селяни за це мусили сплачувати державі борг протягом 40 років починаючи з 1858 р.

Стосовно поміщиків австрійський уряд проводив протилежну політику. Щоб максимально пом'якшити їм перехід до нових умов господарювання, уряд надавав компенсацію (відшкодування) за скасування панщини, тобто за втрату дармової робочої сили. Поміщики також звільнялися від опікунських обов'язків щодо селян у разі стихійного лиха, неврожаю, епідемії тощо. Держава передала поміщикам «сервітутні володіння» — ліси, пасовища, луки й інші угіддя, хоча до реформи селяни мали право користуватися ними разом з поміщиками.

Для селян життя й господарювання без угідь було неможливе, тому за користування ними селяни змушені були платити поміщикам чималі суми або ж відробляти за них. Щоб захистити себе, 15 тис. сільських громад подали на земле-власників до суду. Проте майже всі з цих судових справ було вирішено на користь поміщиків.

Подібний зміст мала й реформа на Буковині та в Закарпатті, з тією лише відмінністю, що в її ході особливо безжально позбавляли землі закарпатців. У Закарпатті звільняли від панщини селян, котрі до реформи користувалися землею на правах спадковості. Отже, більшість закарпатських селян після реформи не отримала землі взагалі або дістала замалі наділи. Хоча поміщики тут також зберегли свою

земельну власність, держава сплатила їм велику грошову компенсацію. Селяни ж змушені були повертати ці суми державі у вигляді збільшених податків і різних поборів.

За задумом розробників, реформа мала на меті скасування в сільському господарстві феодальних відносин та утвердження замість них капіталістичних. Проте реформа виявилася далекою від теорії. Селяни, щоб сплатити податки й борг державі, утримувати власні господарства й прогодувати сім'ї, змушені були орендувати в поміщиків орну землю, пасовища, сінокоси й інші угіддя. Аби подолати труднощі, вони позичали хліб, дрова та ін., за що й у пореформені роки продовжували виконувати відробітки в поміщицьких господарствах. Лише наприкінці XIX ст. в сільському господарстві спостерігається переважання вільнонайманої робочої сили, що поволі стимулювало розвиток поміщицьких і заможних селянських господарств. В окремих господарствах поміщиків і заможних селян з'являлася землеробська техніка: кінні сівалки, молотарки, віялки, парові плуги, локомотиви та ін.

Загалом розвиток капіталістичного виробництва відбувався повільно. Селянські господарства зазвичай не виходили за межі напівнатурального виробництва й, по суті, не були пов'язані з ринком. В основному сільськогосподарські товари на ринок постачали поміщицькі маєтки. Проте до кінця століття вони так і не стали справжніми товарними господарствами.

Потворним явищем капіталістичного розвитку Західної України стало лихварство. Не вміючи господарювати з використанням найманих працівників, значна частина землевласників через борги потрапляла в залежність до лихварів. Ще частіше в боргові пастки потрапляли селяни. У 1860–1870 рр. у Галичині лихварі на власний розсуд установлювали відсоток з позики. Нерідко він сягав 500 % від суми позики. Нарешті в 1877 р. був виданий закон проти лихварства. Не маючи можливості розрахуватися, селяни втрачали і своє вбоге майно, і земельну ділянку. Лише протягом 1875–1884 рр. у Галичині за борги було продано за безцінь з торгів майже 24 тис. селянських господарств, які перейшли до лихварів.

3. Кооперативний рух

Українське селянство, ремісники й торговці, перебуваючи в украй важких економічних умовах, потребували захисту й підтримки. Саме тому й виникла кооперація — рух економічної самооборони економічно слабких і соціально принижених верств населення. На засадах спілки вони створювали споживчі, кредитові й ощадні установи, вели торгівлю та організовували виробництво. Кооперативи очолили молоді національно свідомі священики, учителі, юристи. Першим та одним із найпопулярніших став споживчий кооператив «Народна торгівля», створений 1883 р. у Львові з ініціативи інженера-архітектора Василя Нагірного.

Наприкінці століття розгорнуло діяльність товариство «Сільський господар», яке дуже швидко перетворилося на розгалужену мережу господарських спілок, що діяли майже в кожному повіті Східної Галичини. Товариство мало власні дослідні поля й станції. «Сільський господар» допомагав спілчанам

Товариство
«Сільський господар».
с. Ворвулинці
Заліщицького р-ну.
Фото. Початок XX ст.

купувати землю й реманент, успішно збувати готову продукцію. Товариство проводило й широку просвітницьку роботу. Воно пропагувало сільськогосподарські знання серед населення, видавало часописи, організовувало читальні, бібліотеки, сільськогосподарські й промислові школи, проводило курси, виставки, з'їзди та віча.

Найпотужнішим українським економічним бастионом став «Молочарський союз» (1904). Через його крамниці селяни отримали можливість зручно й вигідно збувати молочну продукцію як на території Західної України, так і за кордоном. Союз зумів налагодити продаж української продукції в Німеччині, Англії, Іспанії та Туреччині. Кооперативна спілка також займалася просвітницькою роботою. Вона будувала народні доми, громадські крамниці й склади. Зміцнівши, «Молочарський союз» займався й національно-освітніми справами: відкривав школи з українською мовою навчання, брав їх на своє утримання.

Розвивалася й кредитна кооперація. Її основою став Крайовий кредитивний союз. На межі століть з'явилися перший український кооперативний банк «Віра» (Перемишль, 1894), страхове товариство «Дністер» (1895), що страхувало господарства від пожеж і крадіжок. На Буковині в 1903 р. було створено кредитну спілку «Селянська каса», яку очолив професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький.

Будинок страхового товариства «Дністер». м. Львів. Фото. Початок XX ст.

Кооперативні установи швидко стали популярними. З одного боку, вони організовували збут селянських продуктів за доступними закупівельними цінами, а з іншого — доставляли в села за поміркованими цінами необхідні товари. У такий спосіб кооперативи протистояли експлуатації старих торгових крамниць.

Отже, кооперативи не тільки зміцнювали українських господарів економічно, а й долучалися до виховання національної самосвідомості, ставали школою організаторських навичок для багатьох молодих українських патріотів.

4. Трудова еміграція

Модернізаційні процеси в Західній Україні породили масову трудову еміграцію. Безземелля, злидні, відсутність будь-якої надії на краще життя, попри надзвичайно сильну прив'язаність до землі, спонукали українців до еміграції. На відміну від наддніпрянців, які переселялися на Схід аж до узбережжя Тихого океану, галичани, буковинці й закарпатці вирушали на Захід. Через Атлантику вони добиралися до Бразилії, Аргентини, Канади та США.

Одним з основних регіонів заокеанської української міграції із західноукраїнських земель стала Латинська Америка, де існувала гостра потреба робочої сили для освоєння вільних земель. Починаючи з 1872 р. українці зі Львівщини селилися в Бразилії поблизу м. Курітіба, а також у штаті Парана. У 1890-х роках українські селяни з'явилися в Аргентині. Невеликі групи переселенців дісталися Уругваю, Парагваю, Венесуели, Чилі, Перу. І нині в латиноамериканських країнах є населені пункти з українськими назвами.

Історичний факт

Ще на початку XIX ст. в портовому місті Маракайбо (Венесуела) був збудований готель «Україна». Він став основним притулком для українських переселенців і навіть користувався правом екстериторіальності. Неподалік від нього стояла й однойменна вілла, споруджена в 1830 р. українським емігрантом — національним героєм Венесуели й Перу — Михайлом Скибицьким.

Згодом найпривабливішим для еміграції заокеанським регіоном стали Сполучені Штати Америки. Першим відомим українцем, який у 1620 р. зійшов на берег Американського континенту з каравели «Мейфлауер», вважається лікар Лаврентій Богун. Масова міграція до США розпочалася в 1877 р. з прибуттям туди групи закарпатців. За ними до Америки вирушили й вихідці з інших земель Західної України. Майже всі вони оселялися в штатах Пенсильванія та Нью-Йорк. До кінця XIX ст. в США вже проживало понад 200 тис. українців.

З 1890-х років розпочалося переселення українців до Канади, насамперед до провінцій Альберта, Манітоба й Саскачеван. Там з'явилися населені пункти: Галич, Київ, Коломия, Дніпро, Дністер, Збруч, Карпати, Січ, Козак, Хмельницький... Протягом 1896–1914 рр. сюди переселилися 170 тис. українців.

Історичний факт

Василь Турчин — українець за походженням, став видатною постаттю війни північноамериканських колоній за незалежність. Очолювана ним бригада армії Півночі відзначилася високою боєздатністю, а її командир отримав прізвисько Грізний козак.

Життя українців, особливо в Латинській Америці, було сповнене важкої та найнижче оплачуваної праці. Вони викорчували джунглі, висувували болота, прокладали дороги, працювали наймитами, чорноробами, обробляли плантації. У кращих умовах були переселенці до США й Канади. Успіх кожного господаря тут набагато більше залежав від його терпіння й працьовитості.

Історичний факт

За матеріалами двотижневика «Аляска геральд», після продажу Росією Аляски й Алеутських островів у 1867 р. Сполученим Штатам Америки там залишилося майже 20 тис. українських козаків. До речі, двотижневик «Аляска геральд», який видавав виходець із Київщини Агафій Гончаренко протягом 1868–1872 рр., був не єдиним українським виданням XIX ст. в США. Священик із Галичини Іван Волянський протягом 1885–1890 рр. видавав у штаті Пенсільванія газету «Америка» українською мовою. Інший священик — Григорій Кушка — заснував у 1893 р. газету «Свобода». Ці видання були популярні серед переселенців, які підтримували їх матеріально.

Селяни, змучені злиднями на Батьківщині, вирушаючи за океан, не дуже переймалися питаннями національного самоусвідомлення. Проте, потрапивши до країн Нового Світу, вони не зникли в чужому багатолічному етнічному середовищі, а плекали свою національну пам'ять і культуру, створювали свої громадські організації.

У 1894 р. виникла найдавніша й найбільша Українська національна асоціація. Зародившись як об'єднання страхових компаній, що підтримували робітників-іммігрантів у разі хвороби чи травми, національна асоціація розпочала активно пропагувати українську культуру та національну свідомість, організовувати різноманітні культурно-освітні заходи, видавати газети, календарі й книжки українською мовою.

Трудова еміграція призвела до того, що український народ перестав жити на рідній етнічній території. Вона залишається місцем проживання українського етнічного (народного) ядра. Водночас усе більша частина українців розсіюється по інших країнах, частинах світу і материках. Як наслідок, разом з етнічним ядром сформувалася українська **діаспора** — частина українського етносу, яка постійно проживає поза межами України.

Запитання та завдання

1. Покажіть на мапі світу країни та регіони, куди вирушали українці в пошуках кращого життя.
2. Розтлумачте поняття «клаптикова імперія», «крайовий сейм», «куріальна виборча система», «сервітутні володіння».

3. Наведіть приклади відвертого нехтування в Західній Україні національними правами українців.
4. Порівняйте різні країни Нового Світу з погляду привабливості для українських селян-емігрантів.
5. Розкрийте сутність механізму, який давав можливість польським поміщикам здобувати більшість у Галицькому сеймі.

6. Визначте причини, які зумовили розвиток лихварства в Західній Україні.
7. Охарактеризуйте перебіг і наслідки селянської реформи 1848 р.

Діаспора (від грецьк. *diaspora* — розсіяння) — частина народу, що постійно проживає поза межами батьківщини, зберігаючи зв'язок з нею.

8. Доведіть, що кооперація — один із шляхів порятунку слабких і соціально пригноблених верств населення.
9. Поміркуйте над причинами, які спонукали українських селян-емігрантів плекати національну пам'ять і культуру.

§ 19. ФОРМУВАННЯ ОСНОВНИХ ТЕЧІЙ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РУХУ

- Чому людина, яка втрачає віру в себе, у власні сили, приречена на поразку?

1. Старорусини

Суспільно-політичний рух на західноукраїнських землях після поразки революції пішов на спад. У 1851 р. без опору саморозпустилася Головна руська рада. Однією з небагатьох громадських справ, які певною мірою підбадьорювали українське громадянство, було спорудження у Львові Руського народного дому — осередку української культури, що зводився на кошти української громади Львова. Ініціаторами будівництва були **старорусини**. Після поразки революції 1848–1849 рр. вони залишалися на своїх ідейних позиціях, підкреслюючи, що русини Австрійської імперії є частиною єдиного українського народу. Українців і росіян, відповідно до тодішніх етнологічних уявлень, вони вважали близькими слов'янськими народами, однак не ототожнювали їх, наголошуючи на окремішності розвитку галицько-руського народу. Початком історичного відліку старорусини вважали Русь-Україну.

Старорусини ознайомлювалися з російською мовою та культурою, але не для того, щоб відмовитися від власної культури й уподібнитися росіянам. Вони шукали способи використання російських надбань для розвитку українського народу. У помешканнях старорусинів лунали українські мова, пісні й поезія.

Визначальними світоглядними засадами старорусинів були: протистояння полякам та іншим поневолювачам як гнобителям руського народу та «руського духу»; захист таких ознак українськості, як візантійська літургія (східний церковний обряд), юліанський календар (старий стиль, яким користувалися в Росії до 1917 р.), кирилична абетка, традиційний правопис. У 1859 р. вони вистояли в «абетковій війні», не дозволивши наміснику Галичини нав'язати «Руській матиці» латинську абетку, так зване «абецadlo».

Однак після того, як австрійський двір передав справи управління Галичиною

Руський народний дім. м. Львів.
Фото. XIX ст.

Старорусини — учасники українського національного руху 1840–1850-х років, представники української інтелігенції, громадсько-політичні й культурні лідери західноукранців, учасники революції 1848–1849 рр., які стояли на ідейних позиціях єдності українського народу, захисту його культурно-релігійних особливостей.

польським намісникам, старорусини зазнавали дедалі більших втрат. Польські діячі переконували Відень у недоцільності поділу Галичини на польську й українську провінції, лякаючи перетворенням Східної Галичини на територію російського впливу. Вони витіснили з Львівського університету всіх українських викладачів, заборонили їхні підручники, не допускали українців до місцевих адміністрацій. Водночас розширювали присутність польських чиновників, готуючи ґрунт для майбутнього відновлення Польської держави.

Історичний факт

Історичні умови, у яких жили й працювали старорусини, яскраво ілюструє заява одного з польських діячів: «Не існує ніяких русинів, а лише Польща й Московщина».

2. Москвофільство

Посилення польського гноблення при потуранні австрійського уряду викликало в старих русинів почуття зневіри у власних силах, і вони почали шукати зовнішньої підтримки. Погляди багатьох освічених українців звернулися до Росії. Це було зумовлено кількома обставинами. Саме тоді чехи, серби й болгари теж зверталися до російської влади в пошуках підтримки проти німецького й турецького гніту. Російський уряд використав цю ситуацію для поширення проросійських настроїв, налагодження щедро фінансованих культурних зв'язків.

Орієнтація на Росію була зумовлена, зокрема, її збройною могутністю. У 1830 р. царат придушив польське повстання, а в 1849 р. на прохання Австрії приборкав угорську революцію. Гнобителі Закарпаття без бою склали зброю перед російською армією, у складі якої було багато зрозумілих закарпатцям людей або й просто українських братів. Коли ж у 1866 р. Австрія зазнала поразки у війні з Пруссією, Західною Україною почали ширитися чутки, що рано чи пізно Австрію, гнобительку українців, чекає доля Польщі, а Галичину забере Росія. Зневірені старорусини вирішили завоювати симпатії російського уряду пропагандою єдності галицьких русинів з росіянами.

Переходу греко-католицького старорусинського духовенства на москвофільські позиції посприяли також і психологічні чинники. Як і кожна еліта, українське духовенство потребувало визнання й поваги, проте постійно наражалося на відверті приниження. Тому ототожнення себе з могутньою Російською імперією, її численним народом, розвинутою культурою давало можливість повернути собі почуття самоповаги. Однак воно було штучним, ґрунтувалося на зовнішній, а не на внутрішній силі.

Історичне джерело

Дійшовши висновку, що вони більше не здатні самотійно протистояти полякам у культурній і політичній боротьбі, старорусини так характеризували своє становище: «Якщо нам судилося потонути, то краще це зробити в російському морі, ніж у польській калабані».

Москвофільство оформилося в течію суспільно-політичного руху в другій половині 1860-х років, коли його ідеї сприйняло вище греко-католицьке духовенство. Москвофільство поширилося серед священиків Галичини, до них приєдналися поодинокі українські чиновники й частина інтелігенції. **Москвофіли** орієнтувалися на московський царат, отримували за це пряму підтримку від російських державних установ, зокрема й грошову.

Історичний факт

Царський уряд регулярно виділяв кошти на розширення москвофільського руху. А російський генеральний штаб наголошував на «турботі» про лемків, які проживали на західних територіях, де штаб планував створити воєнні бази в майбутній війні.

У 1870 р. москвофіли заснували політичну організацію — *Руську раду*, яку називали прямою наступницею Головної руської ради 1848 р. та єдиним представником усіх західноукраїнців.

Завдяки щедрій матеріальній підтримці москвофіли створили потужну видавничу базу з кількох газет, журналів і науково-літературних збірників. На український народ москвофіли дивилися з позицій великодержавного російського шовінізму, стверджуючи, що окремого українського народу не було й немає, є лише українське відгалуження російського народу. Цей же «панруський» народ з єдиною «панруською» мовою й культурою живе на неозорих просторах від Карпат до Камчатки, від Тиси до Амуру.

У своєму москвофільстві галицькі діячі заходили набагато далі, ніж чеські, сербські й болгарські. Якщо європейські лідери розглядали свої народи як окремі слов'янські народи, споріднені як з росіянами, так і з іншими слов'янами, то галицькі москвофіли відмовилися від власної самобутності й топили український народ, його культуру в морі російського шовінізму. У 1866 р. в таємно фінансованій російським урядом газеті «Слово» москвофіли заявляли: «Ми більше не є русинами 1848 року; ми — справжні росіяни».

Відмовляючи українському народу в праві на самостійне існування, вони заперечували й необхідність розвитку української літературної мови. Москвофіли зятято відмовлялися від визначеної «Руською трійцею» мети — підняти мову народу до високого літературного рівня. Москвофіли називали її «мовою чабанів і свинопасів». Натомість продовжували спроби оживити «язичіє». Загалом москвофільство перетворилося на засіб боротьби російського уряду проти українського національного руху.

Історичний факт

Москвофіли були такими зятятими противниками живої української мови, що вітали в 1876 р. горезвісний Емський указ про заборону будь-яких публікацій нею.

Москвофіли — представники суспільно-політичної течії в Західній Україні другої половини XIX — на початку XX ст., яких підтримувала Російська імперія. Відстоювали ідейні позиції національно-культурної та державно-політичної єдності з Росією, заперечували існування українського народу.

3. Народовці

Молоде покоління галицьких патріотів покладалося на власні сили, сили свого народу й пропагувало єдність з українцями Наддніпрянщини. Їхні погляди на схід спрямовувалися не до могутньої Російської імперії, а до постатей Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша. **Народовці** — молоді українські інтелігенти — працювали вчителями середніх шкіл, юристами, займалися літературною діяльністю, навчалися. Найпомітнішими фігурами серед них стали *Володимир Шашкевич* (син Маркіяна Шашкевича), *Ксенофонт Климкович*, *Данило Тинячкевич* та ін. Вони продовжували традиції «Руської трійці» і наполягали на тому, що українці — це окремий самобутній слов'янський народ (звідси й походить їхня назва), який проживає на території від Кавказу до Карпат. Найкращим засобом його самовираження є народна мова. Тому основні національні питання для народовців — захист української мови й розвиток літератури.

Таке вузьке розуміння національного життя залишало поза увагою народовців інші проблеми українського народу. За своїм спрямуванням і способами захисту національної справи вони мали багато спільного з українофілами-громадівцями, які діяли в підросійській Україні. Спільним було й ставлення до народного одягу. Щоб відрізнятись від поляків, які носили конфедератки, народовці вдягалися в народний або козацький одяг, носили високі шапки.

Майже всі українські культурно-освітні заклади (включно з пресою) завдяки фінансуванню з Росії перебували в руках москвофілів. Тому народовці мусили розпочати свою діяльність з нуля. Вони заснували кілька таємних громад на кшталт київської. Утаємничувати свою діяльність їм доводилося насамперед через москвофілів-кліриків і викладачів, які забороняли семінаристам та іншим підконтрольним групам молоді вступати до народовських громад.

Титульна сторінка
часопису народовців.
1863 р.

Найактивніші народовці групувалися довкола літературного тижневика «Вечорниці» (насамперед популяризував твори Т. Шевченка), який виходив друком у 1862–1863 рр. За браком коштів тижневик закрили, на зміну йому прийшли часописи «Мета» (поширював знання серед світської інтелігенції), «Нива» і «Русалка» (публікували сучасні літературні твори), які видавалися від 1 до 3 років. Чотирнадцять років завдяки матеріальній підтримці наддніпрянців виходив у світ часопис «Правда». У ньому часто друкувалися автори зі Східної України, тому невдовзі видання перетворилося на всеукраїнську трибуну для українських діячів.

Згодом народовці розширили коло культурницьких питань. Вони збирали бібліотеки, передплачували газети, робили огляди художньої й історичної літератури,

Народовці — представники українського народу на території Західної України на початку 1860-х — наприкінці 1890-х років, які відстоювали думку про єдиний український народ, захищали його національну культуру, насамперед мову, розвиток української літератури.

публікували їх у своїх газетах, засновували хори, організовували вечірки й концерти. Водночас народовці розробляли українську граматику й словники.

Створення товариств народовців. Оскільки москвофіли заволоділи «Народним домом» і «Руською матицею», народовці в 1861 р. створили у Львові товариство-клуб «Руська бесіда», яке відкрило свої філії в усіх великих містах Галичини. Клуби-товариства влаштовували літературно-музичні вечори, доповіді, концерти, зустрічі з гостями з Наддніпрянщини. Незабаром при клубі було організовано театр, що став першим українським професійним театром у всій Україні. Перша вистава відбулася в переповненому «Народному домі». Це була п'єса «Маруся» за однойменним твором Г. Квітки-Основ'яненка.

Перший склад Руського
народного театру.
Фото. 1864 р.

4. Культурно-освітнє товариство «Просвіта»

8 грудня 1868 р. майже 60 студентів на чолі з Анатолем Вахнянином, відомим педагогом, журналістом і композитором, створили **товариство «Просвіта»**. Своїм завданням товариство визначило: «Сприяти народній просвіті в напрямках моральнім, матеріальнім і політичним». Отже, організатори «Просвіти» ставили перед собою революційне завдання: з етнографічної селянської маси створити націю, свідому своєї мети й завдань. Саме цього й намагалася не допустити польська верхівка в Галичині. Тому Галицький сейм відмовився фінансувати «Просвіту».

Спершу товариство видавало популярні книжки з різних галузей народного господарства. Пізніше «Просвіта» почала створювати свої читальні не тільки в містах, а й у селах, охопивши своєю діяльністю широкі кола селянства. До кінця XIX ст. в містах і селах Галичини просвітяни відкрили два десятки філій і понад 800 читалень. Завдяки їхній роботі з кращими надбаннями української та світової літератур, з досягненнями науки й техніки ознайомлювалися тисячі селян і міщан.

«Просвіта» (1868–1939) — громадська організація народовців, утворена з метою культурного й освітнього розвитку, матеріальної підтримки освітньо-культурних закладів, піднесення самосвідомості та гідності народу, його згуртування навколо національної ідеї.

Історичне джерело

Бачення народної освіти як вирішального засобу для створення української нації чітко сформулював на зборах-відкритті «Просвіти» студент **А. Січинський**: «Кожний нарід, що хоче добитися самостійності, мусить передусім дбати про те, щоб нижчі верстви суспільності, народні маси піднести до того ступеня просвіти, щоб народна маса почула себе членом народного організму, відчула свою громадянську й національну гідність і взяла потребу існування нації як окремішньої народної індивідуальності, бо ніхто інший, як маса народу, є основою всього».

Водночас робота «Просвіти» мала для людей і вагоме практичне значення. Завдяки її читальням селяни й міщани ознайомлювалися з ефективними методами ведення сільського господарства, новими способами обробітку й вирощування рослин, догляду за тваринами, вивчали й удосконалювали ремесла, освоювали домашні промисли. З часом «Просвіта», разом із заможними учасниками національного руху, узяла участь у фінансуванні кооперативних організацій. За її участі було створено такі загальновідомі кооперативи, як «Народна торгівля», «Сільський господар», страхова компанія «Дністер», які забезпечували багатьом українцям справжній економічний самозахист.

За допомогою створених організацій народовці здобували дедалі більше послідовників як серед інтелігенції, так і серед народних мас.

5. Наукове товариство імені Шевченка

У 1873 р. з ініціативи громадських і культурних діячів Східної України (Є. Милорадович-Скоропадської та В. Смиренка) і Галичини, рішучих противників москвофільства, у Львові було засноване Літературне товариство ім. Т. Шевченка. Майже 20 років воно опікувалося розвитком письменницької творчості. У 1892 р. зусиллями громадських діячів і письменників О. Кониського, В. Антоновича, О. Барвінського та ін. було реорганізоване в **Наукове товариство імені Шевченка (НТШ)**. Воно опікувалося організацією національної науки, її виведенням на європейський рівень. Його діячі відкрили власні видавництво, книгарню, бібліотеку й музей. Результатом досліджень українських учених стало наукове видання — серія наукових праць «Записки НТШ». Про-

Діячі Наукового товариства імені Шевченка.
Фото. 1898 р.

тягом 1892–1913 рр. було видано 116 томів «Записок...». Тут друкували праці вчених, які працювали в трьох секціях: історико-філософській, філологічній і математично-природописно-лікарській. Усього ж до 1913 р. товариство видало майже 800 томів різноманітних наукових і літературних публікацій.

У 1897 р. головою НТШ обрали професора *Михайла Грушевського*. На цій посаді він залишався до 1913 р. НТШ обмінювалося книжками й часописами з 236 науковими установами, навчальними закладами, товариствами багатьох країн світу. Товариство стало справжньою українською академією наук, хоча польська адміністрація Галичини не надавала українському товариству такого статусу, не бажаючи появи конкурента для Польської академії наук у Кракові.

Запитання та завдання

1. Назвіть відомих вам громадсько-політичних діячів — представників різних рухів.
2. Дайте визначення понять «старорусини», «москвофіли» і «народовці».

3. Порівняйте визначальні світоглядні засади старорусинів, москвофілів і народовців.

4. Розкрийте механізм переродження старорусинів на москвофілів.
5. Охарактеризуйте прояви зрадництва москвофілами української справи.

6. Проаналізуйте й порівняйте діяльність товариства народовців з громадською діяльністю наддніпрянців.

7. Охарактеризуйте діяльність Наукового товариства імені Шевченка.

8. Поясніть, чому, ставлячи перед собою мету перетворити етнографічну селянську масу на українську націю, діячі «Просвіти» зосереджувалися переважно на просвітницькій роботі та кооперативному русі.

§ 20. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ в 1880–1890-х роках

- *Пригноблений народ може досягнути успіху, піднявшись на збройну боротьбу, однак у демократичних суспільствах народ може досягнути своєї мети мирними засобами. Поміркуйте, якими саме.*

1. Діяльність галицьких народовців у 1880–1890-х роках

Протягом другої половини 1870-х років галицькі народовці продовжували ту саму культурницьку роботу, що й у попередні роки. Проте вибори 1879 р. до Галицького сейму, на яких було обрано лише трьох депутатів від українства, яскраво продемонстрували, що, обмежившись лише такою роботою, народовці не зможуть зблизитися з народом і завоювати його довіру. Вони усвідомили, що необхідно поширити свою діяльність на державно-політичні справи, щоб протистояти незаконним махінаціям і терору, інакше доведеться забути про успіхи в українській справі.

Історичний факт

Самоусунення народовців від участі в політичній боротьбі створювало найсприятливіші умови для антиконституційних дій польських політиків, давало їм змогу безкарно підтасовувати результати голосування, чинити тиск або підкуповувати виборців. Безпосередньо перед голосуванням селянських виборців щедро пригощали ковбасою й горілкою коштом місцевої адміністрації та польських поміщиків. Словосполучення «галицькі вибори», «виборча ковбаса» стали для політиків синонімом політичного обману й зловживань.

Олександр
Барвінський

Після поразки 1879 р. в середовищі народовців сформувалися нові лідери, які належали до світської інтелігенції: учитель гімназії Ю. Романчук, юристи О. Огоновський та брати Барвінські. Душею нової організації народовців став *Олександр Барвінський* (1847–1926). Народився в с. Шляхтинцях на Тернопільщині в родині священника, вищу освіту здобув у Львівському університеті. Співпрацював з українськими періодичними виданнями «Правда», «Мета», «Русь», «Русалка». Займався педагогічною діяльністю, тривалий час був членом Крайової шкільної ради, у 1890-х роках очолював Українське педагогічне товариство й одночасно працював заступником голови товариства «Просвіта». З 1886 р. видавав «Руську історичну бібліотеку» (24 томи). Протягом 1892–1897 рр. очолював Наукове товариство імені Шевченка. Брав активну участь у громадсько-політичному житті, у різні роки був депутатом віденського парламенту й Галицького сейму. О. Барвінський досконало знав економічні й соціальні питання, був яскравим публіцистом, людиною енергійною й відданою громадській справі.

Нові лідери усвідомлювали, що культурництво й поступки призвели до того, що польські шляхтичі витіснили їх із Галицького сейму, а русофіли — з усіх колишніх українських установ. Щоб виправити становище, уже в 1879 р. вони почали видавати для селян політичний часопис «Батьківщина». Наступного року заснували зорієнтовану на інтелігенцію газету «Діло», підкресливши, що їхня позиція протилежна позиції русофілів, чия газета називалася «Слово». Газета «Діло» стала органом народовського руху й інформувала про всі події, які стосувалися українців. Вона проіснувала аж до 1939 р., коли її закрила радянська влада.

Щоб краще зрозуміти потреби українського суспільства, у 1880 р. народовці скликали віче, у якому взяло участь майже 2 тис. селян. Його учасники обговорили політичне становище українства, економічні справи, шкільні проблеми та ін. Віче 1880 р. стало першою вдалою спробою народовців зв'язатися з народними масами.

Юліан
Романчук

У 1885 р. Ю. Романчук заснував політичний клуб «Народна рада» на протигагу москвофільській «Руській раді». Відтоді народовці виступали як самостійна політична сила в галицькій політиці, а Народна рада стала прообразом української політичної партії. Вона виступала за єдність галицьких і наддніпрянських українців, їхню окремішність від поляків і росіян; наполягала на поділі Галичини на укра-

їнську й польську частини, вимагала рівноправності всіх народів Австро-Угорщини, наголошувала на захисті конституційних прав українців.

Пожавленню роботи народовців несподівано посприяла заборона української мови в підросійській Україні. Східноукраїнські письменники почали друкувати свої твори в Галичині, а громадські діячі Наддніпрянщини дедалі уважніше придивлялися до життя й справ Галичини. Організації народовців стали отримувати допомогу східноукраїнських меценатів, хоча й значно скромнішу за російську підтримку москвофілів.

Наприкінці 1880-х років народовці вже були провідною силою в українському середовищі й відтіснили москвофілів на другорядні позиції.

2. «Новоерівська» політика народовців

На національний рух у Західній Україні впливали не тільки внутрішні чинники. Наприкінці 1880-х років він опинився в центрі міжнародного протистояння Австро-Угорщини, Пруссії та Росії. Імперії ніяк не могли домовитися про сфери впливу на Балканському півострові. Виникла реальна загроза війни між ними.

На підтримку Австрії стала Пруссія. У німецькому журналі «Сучасність» на початку 1888 р. з'явилася стаття «Росія та Європа», яку, на переконання громадськості, зініціював прусський канцлер О. фон Бісмарк. У такий спосіб він вирішив застеретти Росію від її завойовницьких планів проти Австро-Угорщини та просування на Балкани.

Історичне джерело

Автор статті філософ Е. фон Гартман на історичних фактах продемонстрував розгортання наступу Росії на Європу. З метою позбавлення її амбіцій на світове панування він запропонував проект відокремлення від Росії її західних провінцій. За проектом Е. фон Гартмана, Фінляндія мала об'єднатися зі Швецією, Бессарабія — з Румунією, Естляндія, Лівляндія, Курляндія, Ковненська та Віленська губернії утворили б самостійне Балтійське королівство. Польщу пропонували відновити до поділу 1795 р. Об'єднані Біло- й Малоросія мали утворити Королівство Київське. Гарантії державності Швеція та Балтійське королівство мали отримати від Пруссії, а Румунське й Київське королівства — від Австрії.

Щоб заручитися підтримкою українців напередодні ймовірного воєнного конфлікту, уряд Австрії натиснув на польських адміністраторів Галичини, вони пішли на поступки українському національному руху. Між польською й українською сторонами було організовано переговори. Від українців у переговорах узяли участь В. Антонович та О. Барвінський.

Переговори велися аж до осені 1890 р. Українці домоглися розширення можливостей для культурного й політичного життя. Їм пообіцяли справедливі вибори, а отже — додаткові місця у Віденському парламенті та Галицькому сеймі, певні адміністративні посади. Галицький уряд брав на себе зобов'язання: сприяти створенню страхового товариства «Дністер»; запровадити український правопис у підручниках; надати допомогу українським культурним установам, зокрема осучаснити вчительські семінарії, відкрити українську гімназію в Коломиї, збільшити кількість українських кафедр у Львівському університеті, запровадити українські написи на всіх

державних установах, залізницях, поштових скриньках тощо. У відповідь народівці обіцяли підтримувати політику австрійського уряду, відмовитися від опозиційної тактики й виступів проти поляків. Компромісу було досягнуто 25 листопада 1890 р. лідерами галицьких народівців і тогочасним намісником Галичини графом Бадені.

Відтепер, запевняли обидві сторони, розпочнеться **«нова ера»** у польсько-українських відносинах. Однак уже наступного року намісник так провів вибори до парламенту, що українці втратили майже половину своїх мандатів. У 1892 р. від підтримки компромісу відійшла Народна рада, очолювана Ю. Романчуком. Остаточно від «новоєрівської» політики обидві сторони відмовилися 1894 р., офіційно заявивши про це з трибуни Галицького сейму.

Незважаючи на такий сумний фінал першої спроби порозуміння, завдяки «новій ері» була відкрита ще одна українська гімназія (усього лише третя) і створена кафедра української історії у Львівському університеті.

Історичний факт

Щоб уникнути назви «кафедра руської історії», австрійське міністерство освіти придумало довгу й незграбну назву «кафедра усесвітньої історії з особливим наголосом на історії Східної України».

За рекомендацією В. Антоновича цю кафедру очолив 28-річний київський історик М. Грушевський, який успішно керував нею до початку Першої світової війни.

3. Розгортання руху народівців на Буковині та в Закарпатті

Утвердженню провідних позицій народівців надзвичайно посприяло відкриття в 1875 р. Чернівецького університету. Багато його викладачів прибули з Галичини й стали провідниками національної ідеї. У 1884 р. народівці подолали вплив москвофілів і перетворили товариство «Руська бесіда» на осередок національного відродження Буковини. Товариство почало видавати «Бібліотеку для молоді, селян і міщанства». Воно відкривало свої філії в повітових центрах, формувало мережу народних читалень.

Степан Смаль-Стоцький

У 1887 р. було створене товариство «Руська школа», яке впродовж 1890-х років очолював відомий педагог і мовознавець *Степан Смаль-Стоцький*. Товариство дбало про українські потреби в державних школах, організовувало курси підвищення кваліфікації вчителів, видавало українські шкільні підручники та серію книжок для дітей «Дитяча бібліотека». Завдяки народівцям українське шкільництво Буковини досягнуло найбільших успіхів з усіх трьох західноукраїнських регіонів.

Під впливом Шевченкового слова в краї сформувалася «Буковинська трійця» зачинателів української літерату-

«Нова́ е́ра» (1890–1894) — перша спроба польських та українських сил Галичини досягнути компромісу, який передбачав окремі поступки польського уряду Галичини на користь українського політичного й культурно-освітнього життя та відмову українських сил від опозиційної тактики й виступів проти польського уряду.

ри: *Юрій Федькович* і брати *Сидір* і *Григорій Воробкевичі*. У 1885 р. Ю. Федькович розпочав видання української газети «Буковина».

Наприкінці ХІХ ст. політичне життя в краї розвивалося в тому ж напрямі й тими ж темпами, що й галицьке. Політичні сили Буковини й Галичини налагодили тісну взаємодію. Їхні депутати належали до єдиного «Українського клубу», що діяв у віденському парламенті. Завдяки міцним позиціям українських політичних сил, їхній добрій взаємодії, а також відсутності гострого міжетнічного протистояння, яке спостерігалось в Галичині, рівень розвитку культурних і громадських організацій Буковини був дуже високим.

Стан національного руху в Закарпатті різко контрастував зі станом у Галичині та на Буковині. Після придушення національно-визвольної боротьби угорців у 1848–1849 рр. російськими військами угорська політична верхівка всю ненависть, якою вона палала до росіян, перенесла на закарпатських русинів. «Нищити русинів зробилося немов патріотичним обов'язком мадярським», — стверджували сучасники. Жорсткого тиску зазнавала греко-католицька церква, закривалися українські школи. Якщо в 1874 р. існувала 571 школа, то після 1907 р. не залишилося жодної. Здобутки культурно-національного життя, досягнуті завдяки О. Духновичу й А. Добрянському протягом попередніх десятиліть, у 1860-і роки були втрачені.

Григорій
Воробкевич

Сидір
Воробкевич

Історичний факт

Мадяризації зазнавали навіть найвищі ієрархи греко-католицької церкви Закарпаття. Мукачівський єпископ **С. Панкович**, який очолював єпископську кафедру протягом 1867–1874 рр., казав: «Якщо живемо під владою мадярів, ми повинні стати мадярами».

Незважаючи на тиск, у 1880-х роках у Закарпатті все ж таки з'являється народовський рух. Його започаткував учитель гімназії в Будапешті о. Василь Чопей. У 1883 р. він видав «Русько-мадярський словник». У передмові автор доводив незалежність української мови від російської. Тоді ж розпочав свою наукову діяльність етнограф і греко-католицький священник Юрій Жаткович. До них приєдналися ще кілька інтелігентів — Євменій Сабов, Августин Волошин та ін. Протидіючи асиміляції, вони писали свої твори народною мовою закарпатців.

Скориставшись пишним відзначенням в Угорщині тисячоліття Угорського королівства (1896), проти політики мадяризації виступили політичні й громадські сили Галичини. Вони опублікували у Львові «Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття».

Лише в 1897 р. в Закарпатті з'явився тижневик української орієнтації «Наука», а наступного року — державна газета «Неділя», що теж друкувалася народною

мовою. Тільки окремі інтелігенти Закарпаття підтримували зв'язки з Галичиною. Наприкінці XIX ст. Закарпаття, за висловом М. Драгоманова, залишалося «пораним братом» українства.

4. Польський та єврейський рухи в Галичині

Австрійське законодавство дозволяло легальне існування соціально-демократичних партій. Цим у 1880-х роках скористалася польська молодь, яка створила демократичні й соціалістичні гуртки в більшості міст Галичини. Поступово під гаслами демократизації почали проглядатися ідеї відновлення незалежної польської держави.

У середині 1880-х років виникла політична течія польських націонал-демократів (ендеків). Спочатку її прихильники гуртувалися у Варшаві. Під тиском російської влади більшість ендеків була змушена переїхати до Галичини. Тут вони видавали часопис «Загальнопольський огляд» і на його сторінках відпрацьовували ідеї польського націоналізму. Він передбачав захист національних і соціальних потреб польського народу. Кінцевою політичною метою ендеки проголошували відновлення польської держави в кордонах 1772 р.

Польські ендеки вороже ставилися до українського національного руху, а один з їхніх лідерів — Р. Дмовський — заявляв, що українцям «потрібно показати кулак», неодмінно колонізувати й окатоличити. Таких поглядів дотримувалася більшість польської спільноти Галичини. Виняток становили лише невеликі групи польських соціалістів, які поступово втрачали свій вплив.

Більшість польських політичних партій категорично відхиляла домагання української молоді відкрити у Львові український університет. Польську студентську молодь використовували як знаряддя тиску на українців. Так, у 1910 р. впродовж кількох днів у Львові й інших містах і містечках польська молодь громила українські будівлі, будинки кредитних спілок, «Просвіти», Наукового товариства імені Шевченка. На вулицях окремих міст краю було небезпечно з'являтися в українському одязі, розмовляти українською.

Демократизація суспільно-політичного життя в Австрійській конституційній монархії позначалася й на розвиткові єврейського національного руху. Чисельність євреїв у Королівстві Галичини й Лодомерії була досить високою, оскільки тут євреям дозволяли купувати землю.

У XIX ст. зародилося єврейське просвітництво — Гаскала. Просвітники надавали великого значення світським ідеям і цінностям, виступали за асиміляцію й інтеграцію з культурою країни, у якій мешкали євреї.

Право брати участь у місцевих виборах та ідеї Гаскали наприкінці XIX ст. спричинили виникнення в єврейській спільноті ряду політичних течій. Так, партія Бунд стояла на позиціях асиміляції євреїв з місцевим населенням і захисту прав робітників. Фолькісти заперечували асиміляцію й наполягали на політичній боротьбі за культурну автономію євреїв. Популярності набував сіонізм (назва походить від гори Сіон) — рух європейських євреїв за створення власної держави.

Запитання та завдання

1. Визначте регіон найслабшого розвитку українського національного руху наприкінці XIX ст.
2. Як ви розумієте вислови «галицькі вибори», «виборча ковбаса»?

3. Що стало суспільним поштовхом до перебудови діяльності народовців? Як змінився характер їхньої діяльності?
4. Виокремте напрями розвитку єврейського національного руху в Галичині.

5. Поясніть, як Емський указ посприяв розвитку українського національного руху в Західній Україні.
6. З'ясуйте сутність міжнародних чинників, які зумовили спробу польсько-українського компромісу «нова ера».
7. Охарактеризуйте зобов'язання, які взяли на себе сторони «новоєрівського компромісу».

8. Визначте характер польського національного руху в Галичині щодо загальнолюдських позицій свободи, справедливості, гуманізму, рівності й братерства.
9. Поміркуйте, чому в Східній Україні громадівці не могли різко змінити характер власної діяльності, як це зробили народовці.

§ 21. ПОЛІТИЗАЦІЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО РУХУ

- Чому в політиці XIX і XXI ст. потрібно зберігати терпиме й етичне ставлення до політичних опонентів? Поміркуйте, за яких умов цей принцип утрачає сенс.

1. Радикальний рух у Галичині

У середині 1870-х років у Галичині сформувалася група молоді інтелігенції, яка критично ставилася до діяльності обох руських течій: і москвофілів, і народовців. Вона прагнула надати українському громадсько-політичному рухові сучасного європейського змісту. До цієї групи належали такі молоді українські політичні діячі, як Іван Франко, Михайло Павлик, Остап Терлецький та ін.

Духовним очільником руху став Михайло Драгоманов. Він закликав західноукраїнську молодь йти в народ і зосередитися на громадській роботі, визначеній потребами народу. Для цього він радив здобувати ґрунтовну освіту, глибоко вивчати не тільки культурні, а й соціально-економічні потреби народу. Він попереджав, що в цій роботі молодь нашкодженеться на ворожість різноманітних суспільно-політичних сил, але від своїх прихильників вимагав залишатися етичними в боротьбі з противниками.

Ці підходи були новими й мали велике політичне та виховне значення для галицького суспільства.

Історичне джерело

І. Франко так визначив роль М. Драгоманова для становлення радикального руху: «Драгоманов для нас (для галичан) є чимось більшим, як заслуженим чоловіком. Ми в нім шануємо друга, учителя, провідника... Голос його був для нас заохотою, осторогою, вказівкою, куди йти, голосом сумління... уповні безкорисно не жалував праці, писання... і навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, виростлих у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації. Можна сказати, що він за вуха тяг нас на той шлях».

Під впливом М. Драгоманова в українському громадсько-політичному середовищі сформувалася ще одна течія — радикальна. Вона відкидала консерватизм мислення народовців, угодівську позицію щодо австрійської влади, обмеження діяльності сферою культури. Тим більше **радикали** не приймали реакційності москвофілів. Порівняно з попередніми двома течіями вони започаткували у свідомості українства справжню інтелектуальну революцію. У 1876 р. І. Франко та М. Павлик розпочали редагувати русофільське студентське видання «Громадський друг». Вони негайно відкинули «язичіє» і розгорнули широку пропаганду своїх поглядів. Згодом цю роботу продовжили в альманахах «Дзвін», «Молот», «Світ». Водночас із писаним словом радикали розпочали й безпосередню пропагандистську роботу серед українських селян і робітників.

Захищаючи інтереси селянства, вони виступали за ліквідацію залишків кріпацтва, передання селянам поміщицьких земель і сервітутних угідь. Радикали роз'яснювали робітникам, як їх експлуатують капіталісти, а тому переконували робітників у необхідності й неминучості нового суспільного ладу, що забезпечить соціальну справедливість. Їхня діяльність не залишилася непоміченою владою. У 1877–1878 рр. проти перших українських радикалів було влаштовано судовий процес, який завершився незначними покараннями. Процес відштовхнув від радикалів українців старшого покоління, проте посприяв збільшенню симпатій серед молодих патріотів. Кількість прихильників радикалів постійно зростала.

2. Створення першої української політичної партії

Радикали підтримували культурно-просвітницьку діяльність народовців, однак їхній натхненник І. Франко не приймав «угодівства» народовців з владою. Найбільше радикалів обурило проголошена народовцями спільно з польською владою «нова ера» у суспільному житті Галичини. Згідно з «новорівською» політикою, народовці обіцяли бути лояльними до політики австрійського уряду та дій польської шляхти в Галичині. З погляду радикалів така політика стала зрадою української справи: отримавши кілька чиновницьких посад в адміністрації Галичини, народовці присягнули «мовчати про кривду народних мас», визнати чужоземну владу Габсбургів, увічнити поділ української нації.

Радика́ли (від латин. *radix* — корінь) — прихильники рішучих докорінних заходів; у Галичині група молоді інтелігенції, що сформувалася в середині 1870-х років, яка опонувала москвофілам і народовцям, прагнула надати українському громадсько-політичному рухові європейського змісту, надати йому рішучості та дієвості в захисті політичних, економічних і культурних інтересів українського народу.

У жовтні 1890 р. на з'їзді радикально-демократичних сил було створено першу українську політичну партію — Русько-українську радикальну партію (РУРП). Пізніше почали використовувати назву Українська радикальна партія (УРП). Вона стала першою партією не лише в Галичині, а й у всій Україні. Програма партії передбачала зміни в економічному житті України на засадах «наукового соціалізму»: колективної власності на засоби виробництва та колективної праці. У політичній сфері радикали прагнули здобуття демократичних прав і свобод, насамперед загальне й рівне виборче право. До політичної частини вони включали й право українського народу на культурний розвиток. Партія наполягала й на широкій національній діяльності, стверджуючи, що «розвиток народних мас можливий тільки на національному ґрунті». Тому партія мала докладати зусиль для формування «почуття національної самосвідомості й солідарності в масах усього українського народу».

Титульна сторінка часопису РУРП. 1890 р.

У 1895 р. в програмі радикальної партії з'явилося суттєве доповнення: здійснення соціалістичних ідеалів можливе лише за умови «повної самостійності політичної русько-українського народу».

Основним засобом досягнення поставлених завдань партія вважала парламентську роботу, тобто здобуття якомога більшого числа місць у парламенті, щоб мати змогу приймати відповідні закони. Своєю опорою в суспільстві партія вважала селянство, яке в Галичині на 80 % було мало- або й зовсім безземельним. Водночас партія працювала з робітництвом, включаючи й жіноцтво, скликала по селах віча, засновувала кооперативи, допомагала селянам у боротьбі з лихварями.

Партія об'єднала як ветеранів (І. Франка, О. Терлецького, М. Павлика, які сформувалися під впливом драгоманівського «громадівського соціалізму»), так і молодше покоління (В. Будзиновського, М. Ганкевича, В. Охримовича, які стояли на марксистських позиціях). Між «старими» і «молодими» виникла гостра полеміка, але це була не руйнівна, а творча теоретична суперечка. У її ході було висунуто й обґрунтовано ідею державної незалежності та соборності України.

У новітній час уперше сформулював і розвинув цю ідею член партії Ю. Бачинський у 1895 р. в книжці «Україна irredenta» («Україна уярмлена»). Він висунув програму створення незалежної української держави, до якої увійшли б усі українські етнічні землі — Наддніпрянщина, Кубань, Галичина, Волинь, Закарпаття та Буковина. Державна незалежність мала б забезпечити економічний добробут нації, захистити селянина від засилля польських поміщиків і колоністів. Для початку він пропонував перетворити Галичину на центр українського національного й культурного життя. Перетворення Східної Галичини на **український П'ємонт** він розглядав як перший крок до створення незалежної України. Думки Ю. Бачинського на початку ХХ ст. були включені до політичних програм більшості українських партій Галичини.

Український П'ємонт — назва Східної Галичини, поширена наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Відіграла провідну роль в українському національному відродженні, була достатньою потенційною силою для майбутнього визволення України.

Історичне джерело

На скептичне запитання опонентів: «Що ж буде робити політично самостійна Україна?» — **Ю. Бачинський** відповів: «Україна буде мати тоді свої фінанси та свій промисел, усе у своїх руках, і політику заграничну, і політику внутрішню, — буде панею у своїм домі, буде розпоряджатися в ній так, як буде вважати за найліпше, не оглядаючися на інших і не спинювана в тій роботі чужими».

Іван
Франко

Визнаним лідером радикальної партії був **Іван Франко** (1856–1916). Він походив з родини сільського коваля, навчався в Дрогобицькій гімназії, потім у Львівському, Чернівецькому та Віденському університетах.

Титанічна праця І. Франка гідна подиву. Він був письменником, дослідником з історії, філософії, етнографії та економіки, а також блискучим політиком і невтомним провідником українського національного руху.

І. Франко першим в українській літературі порушив тему життя й соціально-політичної боротьби робітників в умовах первісного капіталізму. Як ніхто інший, він звеличував соціальну й національно-визвольну боротьбу. У поезії «Вічний революціонер» І. Франко закликав: *«Не ридать, а здобувати; / Хоч сиnam, а не собі; / Кращу долю в боротьбі»*. Його збірки поезій, романи та драми здобули світове визнання. У 1916 р. І. Франка висунули на здобуття Нобелівської премії з літератури, проте смерть викреслила його зі списків претендентів на цю високу міжнародну нагороду.

Історичне джерело

Підсумовуючи свою творчу діяльність у 1898 р. на ювілейному вечорі, **І. Франко** так витлумачив власну позицію митця й патріота: «Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народові. ...Головну вагу клав я завсігди на здобування загальнолюдських прав, бо знав, що народ, здобуваючи собі загальнолюдські права, здобуває собі й національні права. І сам я в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а перед усього чоловіком».

Захищаючи інтереси селян і робітників, І. Франко разом зі своїми друзями не раз зазнавали судових переслідувань і покарань (І. Франка двічі ув'язнювали на 9 і 2,5 місяця). За свої переконання він не був допущений до австрійського парламенту, куди балотувався як депутат від селянства.

Визнаючи економічне вчення марксизму, І. Франко завжди критично ставився до політичного марксизму — політичних висновків, до яких приходили на основі свого вчення марксистки. Проаналізувавши погляди його засновників, він дійшов висновку, що запропонований ними політичний устрій «народної держави» призвів би до втрати свободи: «Люди виростили б і жили в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліцейських державах нема й мови. Народна держава стала б величезною народною тюрмою».

З роками І. Франко критично переглянув положення свого вчителя М. Драгоманова, зокрема ідею українсько-російської федерації, у якій Україні відводили другорядну роль. Тісна співпраця з М. Грушевським у НТШ привела до його остаточного відходу від марксистських ідей. І. Франко відхилив марксизм як «релігію, засновану на догмах ненависті й класової боротьби». Він став одним із засновників УНДП. Однією з його політичних ідей, яку письменник проніс через усе життя, була ідея соборності України. У вірші «Розвивайся ти, високий дубе» (1883) поет висловив упевненість, що віковічні сподівання будуть утілені в життя: *«Встане слава мати Україна / Щаслива і вільна / Від Кубані аж до Сяну-ріки / Одна, нероздільна»*.

3. Утворення УНДП

Наприкінці 1890-х років в Українській радикальній партії сформувалося декілька ідейних течій, що спричинило створення нових партій. У грудні 1899 р. у Львові з ініціативи І. Франка, М. Грушевського й інших членів УРП було засновано Українську національно-демократичну партію (УНДП). Її лідером став *Юліан Романчук* (1842–1932) — педагог, письменник, журналіст, видавець, лідер галицьких українців, визначний громадський і культурно-освітній діяч. Упродовж 1891–1897 рр. і 1901–1918 рр. Ю. Романчук — депутат австрійського парламенту, з 1910 р. — його віцепрезидент.

Юліан Романчук
(у центрі), Лев Левицький,
Олександр Колесса. *Фото.*
1915 р.

У партії об'єдналися праве (національне) крило УРП і переважна більшість народовців. УНДП посіла провідне місце в українському політичному русі. Вона об'єднала українських інтелігентів, духовенство, міщан і селянство. Першочерговим завданням партія вважала здобуття автономії українських земель у складі Австро-Угорщини. Її стратегічною метою було здобуття Україною соборності й незалежності. Щоб досягнути цього, партія обрала тактику щоденного виборювання прав українців у парламенті й адміністративних установах. У національно-політичне русло партія спрямовувала й страйковий рух.

4. Українське представництво в Галицькому сеймі та Віденському парламенті

Поширення на західноукраїнські землі дії демократичних прав і свобод, які існували в конституційній Австрійській монархії, створювало сприятливі умови для залучення українського народу до парламентської демократії, її використання для захисту національних інтересів.

Щоправда, куріальна виборча система й навмисне грубе порушення польськими правлячими колами виборчого законодавства (терор виборців, відверта

фальсифікація результатів голосування) призводили до того, що українське парламентське представництво не перевищувало 15 % від загального числа парламентарів.

Представники української громади в Галицькому сеймі намагалися висловлювати свою позицію з більшості питань, однак у перші десятиліття їм бракувало політичного досвіду. Спочатку українці сприйняли сейм не як орган влади, а як трибуну для дискусій та обміну думками, насамперед з приводу рівноправності народів. Надаючи мало уваги роботі над законопроектами, вони швидко зневірилися в можливостях сейму. Натомість зосередили свої зусилля на підготовці різноманітних прохань до австрійського уряду щодо створення сприятливих умов для національного розвитку.

Поступово українські депутати сконцентрувалися на законотворенні. Проте за умов панування польської більшості кожне рішення Галицького сейму на користь українців ставало надзвичайною подією. Найбільше українські парламентарі турбувалися про запровадження української мови в адміністративних і судових органах і системі освіти. Порушували також питання аграрних відносин, дрібного виробництва, місцевого самоврядування, фінансування національно-культурних товариств.

Щороку, використовуючи свободу дискусій щодо прийняття бюджету Галичини, українські парламентарі наголошували на фактично нерівноправному становищі українців, формулювали національні вимоги. Ці виступи друкувалися на сторінках газет без цензури, незважаючи на різку критику дій влади й анти-польські заяви.

У середині XIX ст. розпочав роботу перший австрійський парламент — райхсрат. Українські депутати висували вимоги щодо повернення захоплених поміщиками земель, законодавчого закріплення права на землю, зменшення податків і запровадження ширшого самоврядування.

Оскільки польські лідери, за незначним винятком, не йшли на поступки українському рухові, то галицькі парламентарі співпрацювали з австрійським урядом і парламентською фракцією, сподіваючись у такий спосіб обмежити свавілля польської адміністрації, збільшити асигнування на українську освіту. Коли ж ці сподівання виявлялися марними, українці займали позицію нейтралітету у вирішенні таких вагомих для австрійського уряду питань, як

Будинок колишнього райхсрату.
м. Відень (Австрія). Сучасне фото

фінансування військових витрат, торговельна політика, зовнішньополітична діяльність.

Методом спроб і помилок українські політики набували парламентського досвіду.

Історичний факт

Час від часу галичани вдавалися й до обструкції. Так, намагаючись завадити ухваленню австрійським парламентом військового бюджету на 1912 р., Л. Бачинський виголосив промову тривалістю 18 годин: з 12 по 13 червня! У ній ішлося про зволікання з відкриттям українського університету. Оратор зірвав голос, але й це його не зупинило. Наступного року українці вдалися до «музичної обструкції». Щоб зірвати засідання, вони почали грати на різних музичних інструментах, заздалегідь занесених до зали.

Електричні дзвоники — інструменти «музичної обструкції». З газети «Неділя». 1911 р.

Запитання та завдання

1. Поясніть значення понять «Україна irredenta», «обструкція», «музична обструкція».
2. Назвіть причини, які перешкоджали українським послам дієво захищати інтереси українців у парламентських установах.
3. Назвіть лідерів радикального руху та їхні найвизначніші справи.

4. Визначте, чому радикали критикували народовців і москвофілів.
5. З'ясуйте причини співпраці чи нейтрального ставлення української фракції до австрійських фракцій райхсрату.
6. Охарактеризуйте програмні засади й діяльність перших українських політичних партій.

7. Поясніть, чому польські адміністратори мирилися з проходженням до парламентарських установ українських селян і всіляко перешкоджали українській інтелігенції.

8. Визначте, які саме соціалістичні й марксистські погляди І. Франко визнавав, а які заперечував.
9. Що мав на увазі І. Франко, коли наголошував, що у своїй діяльності він завжди прагнув «залишатися чоловіком»?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 5

ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНИЦЬКОГО Й ПОЛІТИЧНОГО ЕТАПІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

1. Знання, необхідні для виконання практичних завдань

Перетворення Східної Галичини на український П'ємонт. Наприкінці 50-х — на початку 60-х, у першій половині 70-х років XIX ст. лідером українського руху була Наддніпрянська Україна. Занепокоєний російський уряд застосував репресії. Валуєвський циркуляр та Емський указ стали яскравими проявами антиукраїнської політики. Заборона української мови, цензурні утиски призвели до інтелектуальної й політичної еміграції. Багато наддніпрянських діячів переїхали до Галичини та Львова, оскільки тут були кращі політичні умови для розвитку українського руху. Українці Галичини користувалися певними демократичними правами, насамперед правом вибору своїх представників до крайового Галицького сейму й австрійського парламенту. Вони мали вільну українську пресу, умови для розвитку української мови, літератури, освіти та науки.

Наддніпрянські письменники, публіцисти, громадсько-політичні й партійні лідери активно друкувалися в галицьких часописах. Вони проповідували в Галичині свої ідеї, проекти, історичні концепції, мистецькі здобутки.

У 1873 р. коштом наддніпрянців у Львові було створено Літературне товариство ім. Т. Шевченка. У 1892 р. воно було реорганізоване в Наукове товариство ім. Шевченка. Навколо нього гуртувалися письменники й науковці не лише Галичини, а й усієї України.

Спільними зусиллями двох гілок українського громадянства Галичина була перетворена на центр українського національного відродження. Про неї стали говорити як про український П'ємонт — провідну силу майбутнього національного визволення.

Беручи участь у парламентських виборах, українська громадськість набувала дедалі більшого політичного досвіду. Хоч українці не могли подолати монополію влади, установлену польськими діячами, вони вчилися боротися зі зловживаннями, махінаціями, набиралися мужності для боротьби з відвертим терором, до якого під час виборних кампаній вдавалися польські землевласники.

Участь у парламентських виборах, спілкування з депутатами, ознайомлення з парламентською діяльністю через українську пресу перетворювали народні маси

Зібрання товариства
«Просвіта».
Фото. 1868 р.

Галичини із середньовічних підданих на громадян нового часу. Парламентаризм давав громадянину відчуття себе співучасником влади, привчав людей до відповідальності за політичні рішення.

У Галичині була сформована наймасовіша національна культурно-громадська організація «Просвіта».

Важливим чинником став кооперативний рух, який об'єднував галицьких громадян у єдину силу. Кооперація допомагала ліквідувати ту стіну недовіри на сході, яка формувалася між нижчими верствами народу та демократичною інтелігенцією.

Кооперативи опікувалися шкільними справами, відкривали народні читальні, народні доми, видавали популярну літературу, дитячі книжки, різноманітні часописи.

Українство Галичини поступово розширювало шкільну мережу, боролось за відкриття українських гімназій та українського університету. З упровадженням українського фонетичного правопису українська народна й літературна мови остаточно поєдналися.

Галицький український рух отримав нові сили для розвитку в ході своєї політизації. Створення політичних організацій, партій, партійної преси дало змогу висвітлювати й вирішувати національні справи політичними засобами. Саме політичні партії поширювали ідею, що найдієвішим засобом вирішення національних справ народу є його власна держава.

Показово, що в Галичині партії, які обирали марксистську ідеологію, не забували про національну справу, а наголошували на необхідності її вирішення.

У кожному українському осередку — віче, хаті-читальні, кредитній спілці, кооперативному магазині, науковому товаристві, а часто й церковній парафії — обговорювали проблеми національного життя.

Атмосфера національної гідності перетворила Галичину на провідника національного життя України, на український П'ємонт. Щоб стати об'єднувачем і визволителем України з-під імперського гніту, як це зробив італійський П'ємонт стосовно італійських розділених і поневолених земель, Галичині треба було ще здобути державність, заручитися підтримкою могутніх союзників на міжнародній арені. На жаль, на межі XIX і XX ст. історія цього шансу Галичині так і не надала.

2. Перегляньте параграфи в розділах II і V, визначте найяскравіших представників культурницького й політичного етапів і заповніть у робочому зошиті таблиці 1, 2.

Таблиця 1

Представники культурницького етапу	Внесок у національне відродження

Таблиця 2

Представники політичного етапу	Внесок у національне відродження

3. Виокремте культурні й політичні чинники суспільного життя в Австрійській імперії, які сприяли перетворенню Східної Галичини на лідера українського національного руху.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ V

«УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ в другій половині XIX ст.»

Відсутність власної політичної й господарської еліти зумовлювала пригноблене становище західного українства навіть за умови проголошення в Австрійській імперії рівноправності народів. Звільнення від панщини не вирішувало для українських селян проблеми мало- та безземелля.

Через збереження системи селянських відробітків розвиток капіталістичного виробництва відбувався повільно. Селянські господарства зазвичай не виходили за межі напівнатурального виробництва. Основну частину товарів на ринок постачали поміщицькі маєтки, які так і не стали справжніми товарними господарствами. Західноукраїнське суспільство потерпало від лихварства. Важкі соціально-економічні умови спричинили трудову еміграцію за океан, переважно до США й Канади. З 1880-х років поширився кооперативний рух.

Після поразки революції 1848–1849 рр. національно-визвольний рух у Західній Україні пішов на спад. У другій половині 1860-х років, досягнувши компромісу з Габсбургами, влада в Східній Галичині перейшла до польських шляхтичів. Посилення польського гноблення при потуранні австрійського уряду викликало в старих русинів почуття зневіри у власних силах. Вони почали шукати зовнішньої підтримки й обрали москвофільську орієнтацію. Москвофіли отримували за це підтримку від російських державних установ, зокрема й грошову.

Представників молодшого покоління — народовців — надихали культура, історія власного народу. Свої погляди вони звернули на Східну Україну та її культурних діячів. Основними національними питаннями для народовців стали захист української мови й розвиток літератури, а головним засобом діяльності — культурно-освітня робота. Надзвичайно вагому роль відіграли культурно-освітнє товариство «Просвіта» і Літературне товариство ім. Шевченка.

Нищівна поразка на виборах 1879 р. спонукала народовців до ведення політичної роботи. До кінця 1880-х років москвофіли були витіснені на другорядні позиції. Загроза війни з Російською імперією спонукала офіційний Відень натиснути на польську владу Галичини й змусити її примиритися з основною силою українства — народовцями. Проголошена «нова ера» в українсько-польських відносинах не дала сподіваних результатів.

У середині 1870-х років у Західній Україні зародився радикальний рух. У його формуванні вагому роль відіграв М. Драгоманов. Лідери радикалів розгорнули діяльність на захист соціальних і політичних інтересів селян і робітників. Вони засуджували «угодовську» політику народовців.

Боротьба радикалів за соціальні й політичні інтереси українства привела до створення політичних партій. Перша українська партія — Українська радикальна партія — наполягала на широкій національній діяльності, стверджуючи, що «розвиток народних мас можливий тільки на національному ґрунті», і докладала чимало зусиль до формування «почуття національної самосвідомості й солідарності в масах». Одним із перших лідерів радикальної партії став І. Франко.

Саме завдяки появі українських партій національно-визвольний рух зосередився на здобутті політичної самостійності та соборності України.

РОЗДІЛ VI

УКРАЇНА на початку XX ст. ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

§ 22. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

1. Індустріальна модернізація

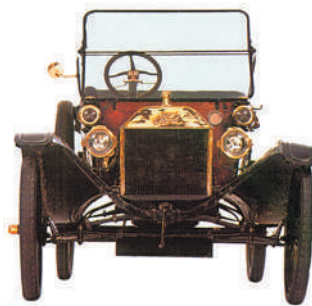
Після завершення індустріальної революції розвинуті країни світу вступили в добу модернізації. На основі науково-технічних винаходів виникали нові й модернізувалися старі галузі виробництва. Доля промислових підприємств у суспільному виробництві стала швидко збільшуватися через скорочення частки аграрного виробництва, хоча кількісно воно теж зростало. Прискорений розвиток індустріального сектора відбувався завдяки впровадженню у виробництво наукових відкриттів у галузі фізики, хімії, механіки, математики й інших наук. Нові підприємства обладнували новою технікою, на них застосовували нові технології, використовували нові джерела енергії.

Історичний факт

Наукові відкриття спричинили небачену хвилю винаходів. Якщо в часи індустріальної революції їхня кількість виражалася двозначним числом, то в часи індустріалізації — чотиризначним. Найбільше винаходів того часу належить американцеві Томасові Едісону (понад 1000).

Прискорений розвиток індустрії обумовив прискорену урбанізацію, удосконалення транспорту й засобів передавання інформації. Виробництво перебудовувалося для застосування електричних двигунів і двигунів внутрішнього згоряння. У виробництві й побуті почали використовувати електричну лампу, електрозварювання металевих деталей, електроплавильні печі, електричну залізницю (трамвай) тощо. Винайдення двигунів внутрішнього згоряння стало основою для швидкого розвитку автомобільного й авіаційного транспорту. Відкриття в хімічній науці дали поштовх розвитку хімічної промисловості,

Автомобіль 1908 р.
Сучасне фото

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в складі РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. 1772–1914 рр.

зокрема виробництву синтетичних матеріалів, фарб, кислот, лікарських препаратів, парфумів тощо.

У металургії доменні печі замінили на мартенівські й конвертори для виробництва сталі. У металообробці було винайдено й запроваджено револьверний верстат, удосконалено токарний.

Індустріальна модернізація нечувано прискорила темпи промислового розвитку, підвищила продуктивність праці й істотно знизила собівартість продукції. Розпочалась епоха масового виробництва товарів.

Унаслідок вивезення капіталу з європейських країн індустріальна модернізація охопила економіку тогочасної України, залучила її до світового економічного простору.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в Україні швидко розбудовували машинну індустрію, темпи розвитку промисловості суттєво переважали темпи розвитку сільського господарства, а співвідношення легкої й важкої промисловості неухильно змінювалося на користь важкої.

Ці глибокі й докорінні зміни відбувалися за складних, несталих умов. Протягом 1900–1903 рр. промисловість більшості провідних країн світу охопила криза, 1904–1908 рр. позначилися депресією (застоєм) і лише в 1909–1913 рр. спостерігалось нове господарське піднесення.

Заводська околиця.
м. Катеринослав
(нині м. Дніпро).
Фото. Початок XX ст.

Сприятливі умови для швидкого індустріального розвитку Наддніпрянської України забезпечували: вигідне географічне розташування; величезні запаси корисних копалин, насамперед вугілля, залізної руди й марганцю; наявність дешевої робочої сили; вливання іноземного капіталу. Завдяки цьому Україна перетворилася на один із найрозвинутіших промислових регіонів Російської імперії.

Тут сформувалися потужні промислові центри загальноімперського значення: Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий, Південно-Західний — з виробництва цукру. Центрами машинобудування стали Харків, Одеса, Миколаїв. У XX ст. в Україні було майже 300 машинобудівних заводів і майстерень, які насамперед випускали машини й устаткування для транспорту та сільського господарства.

Історичний факт

Промислове виробництво України розвивалося на основі передових надбань індустріальної модернізації. Так, на реконструйованих і нових металургійних заводах застосовувалися механічна подача й автоматичне завантаження руди та коксу, на прокатних станах малопотужні парові двигуни були замінені на електричні. Майже на всіх металургійних заводах було реконструйовано старі чи збудовано нові електростанції. Українська металургія принципово випереджала головну російську металургійну базу на Уралі. Адже навіть на початку XX ст. металургійні заводи Уралу продовжували працювати тільки на деревному паливі, майже не застосовували електрику. Енергозабезпечення кожного заводу Південної України в середньому було в 42 рази вище за підприємства на Уралі.

Українська промисловість постійно нарощувала обсяги виробництва. Протягом першого десятиріччя XX ст. частка української промислової продукції в загальному обсязі виробництва досягла 48,2 %, тоді як в імперії цей показник становив 40 %. У 1913 р. в Україні видобували 78 % вугілля, 72,3 % залізної руди, виплавляли 58 % сталі, 69 % чавуну, виробляли 57 % прокату, 75 % рейок, 50 % сільськогосподарських машин, 40 % паровозів, 81 % цукру від загального виробництва цієї продукції в Російській імперії.

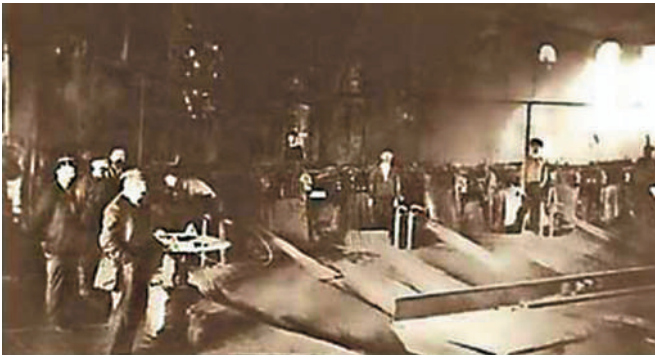

2. Монополізація

Індустріальна модернізація зумовила виникнення монополій. Першу монополію в Україні — **синдикат** «Цукор» — було створено в 1887 р. В умовах кризи 1900–1903 рр. великі підприємства все частіше об'єднувались у монополії. Проте було б помилкою вважати, що виникнення монополій зумовлене лише кризою. Криза просто суттєво прискорила цей процес. Причини виникнення монополій полягали в глибоких економічних змінах, насамперед у поступі науково-технічного прогресу. Нові відкриття й технології, зокрема застосування електричних двигунів і двигунів внутрішнього згоряння, дали змогу збільшувати розміри промислових підприємств.

Легко подолавши дрібних конкурентів і посівши провідні позиції у своїх галузях господарювання, власники великих підприємств продовжили конкурентну боротьбу між собою, проте дуже швидко усвідомили її згубність і дедалі частіше схилялися до взаємних домовленостей щодо розподілу джерел сировини, ринків збуту, цін на продукцію.

Будівництво великих підприємств потребувало все більших капіталовкладень, яких не вистачало навіть у найбагатших підприємців. Тому засновники нових підприємств почали активно створювати акціонерні компанії (пайові товариства), що допомагало залучити як великий, так і дрібний капітал. Завдяки акціонерним товариствам на зміну індивідуальній приватній власності підприємців прийшла колективна власність акціонерів. Виступаючи від імені всього колективу акціонерів, керівництво компаній відмовлялося від ведення жорсткої конкуренції з іншими компаніями. Схильність до домовленостей і компромісів радо підтримували збори акціонерів, особливо дрібних, які боялися втратити вкладені гроші.

На металургійному заводі.
м. Катеринослав
(нині м. Дніпро).
Фото. Початок XX ст.

Монополізація економіки — процес створення монополій з метою зосередження в їхніх руках виготовлення та збуту певної продукції, що призвело до перетворення економіки вільної конкуренції на монополістичну економіку домовленостей заради отримання монопольних надприбутків. В Україні почалася у 80-х роках XIX ст., особливо розмаху набула під час промислової кризи 1900–1903 рр.

Синдикат — форма монопольного об'єднання, у якому підприємства зберігають господарську свободу дій, але погоджуються на обмеження комерційної свободи: закупівля сировини й збут готової продукції здійснюються єдиною конторою.

Розвиток цих процесів зумовив виникнення в Україні на початку ХХ ст. таких великих монополій, як «Продамет», «Продвагон», «Продпароплав», «Продвугілля», «Трубопродаж» та ін. Загалом в Україні діяло 30 монополій. Усі вони були синдикатами. Монополії створювали в усіх сферах господарювання. Напередодні Першої світової війни в Україні в усіх важливих галузях промисловості вже панували монополії. Унаслідок усіх цих змін капіталізм вільної конкуренції трансформувався в монополістичний капіталізм.

3. Становище в сільському господарстві. Регіональна спеціалізація сільського господарства

На початку ХХ ст. в сільському господарстві на теренах Наддніпрянської України набирали сили процеси, започатковані селянською реформою 1861 р. Ринок дедалі активніше втягував селянські й поміщицькі господарства в товарно-грошові відносини та світовий поділ праці. Поміщицькі агрофірми й селянські фермерські господарства впроваджували у виробництво сільськогосподарську техніку та наукові здобутки агрокультури.

Колонізаторська політика царату, що розглядав Україну як джерело постачання дешевої аграрної продукції, демографічний вибух (протягом 1861–1897 рр. чисельність населення України зросла на 72 %) і на цьому тлі швидкі модернізаційні процеси спричинили появу надлишку робочої сили, а отже, і безробіття.

Історичний факт

Напередодні ХХ ст. кількість працездатного населення в Наддніпрянщині становила 10,7 млн осіб. При цьому сільське господарство потребувало 2,3 млн, інші галузі в промисловості, торгівлі й транспорті — ще 1,1 млн. Решта 7,3 млн, або 68 % робочої сили, була надлишковою. Більшість становили безробітні чи не повністю зайняті.

Селяни зазнавали також надмірного фінансового тиску. До 1906 р. вони продовжували сплачувати викупні платежі за землю, платили подушний податок і непрямі податки на цукор, тютюн, чай, бавовну, вироби з металу. Загалом селяни сплачували податків у 10 разів більше, ніж дворяни, хоча володіли земельними масивами лише вдвічі більшими за поміщицькі.

Молотьба в с. Беліках.
(Полтавська область).
Фото. Початок ХХ ст.

У Наддніпрянській Україні існувало 32,5 тис. поміщицьких господарств, яким належало 10,9 млн десятин землі, і 3 млн селянських господарств, що мали 20 млн десятин землі. Це призводило до малоземелля. Напередодні Першої світової війни малоземельні й безземельні селяни в Наддніпрянщині становили щонайменше 80 % селянства, а заможні селяни — лише 5 %. Саме на користь насамперед заможних селян і відбувався процес перерозподілу землі за рахунок безгосподарних поміщиків. Якщо в 1861 р. селянам належало 46 %, у 1913 — 57 %, то в 1916 р. — 65 % усієї землі.

У сільському господарстві України зберігалася й поглиблювалася сформована в попередньому столітті районна сільськогосподарська спеціалізація. На Півдні переважало товарне зернове господарство. Як олійну товарну культуру тут вирощували льон-кудрявець, а також соняшник. Товарного характеру набувало вирощування баштанних культур. На Правобережжі домінувало товарне буряківництво й картоплярство, на Лівобережжі та Слобожанщині — товарне буряківництво, тютюнництво, коноплярство, садівництво.

4. Українські промисловці-меценати

Підприємці українського походження назавжди ввійшли в історію як меценати й благодійники. Ці люди заслуговують на особливу увагу тому, що за умов бездержавності й пригнічення української культури їхня діяльність мала велике значення, а нерідко була справжнім громадянським викликом офіційній політиці Петербурга щодо української культури.

Серед них — відома сім'я Симиренків. Так, *Василь Симиренко* власним коштом утримував майже всі часописи й газети підросійської України. Він фінансував історико-етнографічні експедиції, театральні трупи, виплачував стипендії українським науковцям, письменникам, діячам культури. Своє майно вартістю в 15 млн руб. В. Симиренко заповів Фонду розвитку української науки й культури та допомоги українським митцям. Коштом *Платона Симиренка* було видано «Кобзар» Т. Шевченка в 1860 р.

Богдан Ханенко — український колекціонер-меценат і археолог, на базі колекцій творів мистецтва якого в Києві було засновано Музей мистецтв ВУАН. Нині він має назву Музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків. Б. Ханенко видавав часопис «Старожитності Придніпров'я».

Василь
Симиренко

Микола Терещенко активно займався благодійництвом спочатку в рідному Глухові, а потім у Києві. Він пожертвував 5 млн рублів на будівництво лікарень, середніх і вищих навчальних закладів (зокрема, його коштом було збудовано Політехнічний інститут і зразкову міську школу). Значну частину пожертв використовували на задоволення культурно-мистецьких потреб українського суспільства: будівництво історичного музею, театрів, храмів, пам'ятників. Підприємець займався меценатством, купував картини й матеріально підтримував молодих митців.

Художні колекції братів Миколи та Федора Терещенків стали основою сучасних збірань творів образотворчого мис-

тецтва Національного художнього музею України та Київського музею російського мистецтва. У колишньому будинку М. Терещенка нині діє Національний музей Т. Шевченка.

Відомі українські цукрозаводчики й землевласники *Харитоненки* збудували в рідних Сумах реальне й духовне училища, чоловічу й жіночу гімназії, дитячий притулок (1888). Вони фінансували облаштування міського освітлення, залізниці. На їхні кошти споруджені кадетський корпус і містечко, три корпуси дитячої лікарні, училище-пансіон для дівчат, які збереглися донині й облагороджують архітектурний вигляд міста.

Відомим меценатом був *Євген Чикаленко*. Він вкладав кошти в розвиток української літератури. У часи найлютішої реакції 1907–1917 рр. матеріально підтримував українських громадсько-політичних діячів — членів Товариства українських поступовців. Це йому належить вислів: «Треба любити Україну не лише до глибини душі, а й до глибини власної кишені».

Діяльність названих і багатьох інших українських підприємців-меценатів засвідчує, що вони відчували себе невід'ємною частиною українського народу.

Дитячий притулок ім. Харитоненка.
м. Суми. Фото. Кінець XIX ст.

5. Кооперативний рух

Розвиток товарно-грошових відносин давав можливість українському громадянству шукати захисту в поєднанні, тобто кооперуванні (кооперації) своїх економічних зусиль.

Перший споживчий кооператив в Україні було створено в 1866 р. в Харкові. Спілка нараховувала 356 членів. Крім торгівлі предметами широкого вжитку, товариство збудувало власну їдальню, перукарню, фабрику овочевих напоїв, забезпечувало членів кооперативу паливом. Протягом 1866–1870 рр. в Україні діяло 20 споживчих кооперативів з 63, які тоді існували в Російській імперії.

Серед провідних діячів кооперативного руху були й найвидатніші представники українського національного руху, зокрема відомі вчені В. Антонович, О. Кістяківський, М. Яснопольський, М. Зібер, М. Драгоманов. На 1890 р. в Україні вже працювало 290 кооперативів.

У 1890-х роках почали створювати виробничі кооперативи. Цей рух започаткував відомий український кооператор, «артільний батько» *Микола Левитський*. У вересні 1894 р. у с. Федварі, що на Херсонщині, на прохання своїх односельців він створив першу хліборобську спілку, назвавши її *артіллю*. Це була перша сільськогосподарська артіль у Російській імперії. Її члени об'єднали свої земельні ділянки, робочу худобу й реманент, обрали для керівництва старосту. Прибутки розподіляли відповідно до розмірів відданої до артілі землі та вкладеної праці. Наприкінці 1890-х років лише на Херсонщині діяло 125 сільськогосподарських артілей. Звідси артільний рух поширився на Катеринославщину й інші губернії.

Проте всі створені спілки об'єднували не більше 15–20 господарств, були малопотужними й існували не довше 3 років.

Тому на початку XX ст. М. Левитський зосередився на створенні ремісничих артілей у містах: Києві, Єлисаветграді (нині — м. Кропивницький), Вінниці, Одесі, Миколаєві. Кооперативний рух набирив сили. У 1912 р. лише на Наддніпрянщині діяло 2500 споживчих кооперативів.

З початком українського кооперативного руху виникали й кредитні товариства. У 1901 р. виник перший на українських землях Союз кредитних кооперативів у Бердянську, а незабаром і в Мелітополі. У 1911 р. розпочав свою діяльність Київський кредитний банк — Союзбанк, який пізніше став організаційним і фінансовим осередком для кооперативного руху всієї Наддніпрянщини.

Кооперативи на межі століть набули значного розвитку й стали важливим чинником господарського, культурного й духовного піднесення українського народу.

Запитання та завдання

1. Пригадайте визначення понять «монополія», «синдикат», «акціонерна компанія», «пруський та американський шлях розвитку капіталізму на селі».
2. Опишіть конкретні справи представників родин Симиренків, Терещенків, Ханенків, Харитоненків як меценатів і благодійників.

3. Охарактеризуйте процес індустріальної модернізації України на початку XX ст.
4. Проаналізуйте обставини, що зумовили виникнення монополій.
5. Охарактеризуйте розвиток кооперативного руху на Наддніпрянщині.

6. Визначте місце підросійської України в економіці Російської імперії на початку XX ст.
7. З'ясуйте причини швидкого індустріального розвитку Наддніпрянщини.

8. Розкрийте сутність процесу індустріальної модернізації.

§ 23. ПОЛІТИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ

- Поміркуйте, у чому полягає різниця між народом (нацією культурною) і власне нацією (нацією політичною).

1. Перші прояви політизації суспільного життя в Україні

На межі XIX–XX ст. український національний рух перейшов до третього — політичного етапу, у ході якого народи перетворюються на нації. **Політизації руху** на Наддніпрянщині сприяли не тільки приклад Європи та Західної

Політизація українського національного руху — історичний процес переходу українського руху до національного відродження, у ході якого українська громадськість усе частіше вдавалася до масових громадсько-політичних дій, формування політичних партій, використання парламентських інструментів у боротьбі за інтереси українського народу.

України, а й відверті прояви імперського гноблення, яким не можна було протистояти лише науковою та культурницькою діяльністю.

До політичних виступів вдалася насамперед студентська молодь, яка протестувала проти гнобительської політики царату й домагалася розширення своїх прав. Царська влада відповіла репресіями. У січні 1901 р. в солдати віддали понад 180 студентів Київського університету. Молодь відреагувала на це загальним студентським страйком у Києві, Харкові й Одесі.

До політичної боротьби дедалі активніше долучалася ліберальна інтелігенція. Використовуючи земську трибуну, вона вимагала демократичних свобод, ліквідації кріпосницьких пережитків, прийняття конституції, розширення прав земств. У 1904 р. більшість українських земств узяла участь у всеросійській «бенкетній кампанії» з приводу 40-річчя судової реформи. Активісти земств проголошували промови про необхідність проведення політичних реформ, прийняття конституції, яка обмежила б свавілля царської бюрократії.

Імперські переслідування надавали політичного забарвлення й культурницьким акціям української інтелігенції. Так, у 1903 р. українську громадськість обурило заборона уряду виголошувати доповіді й промови українською мовою на XII археологічному з'їзді в Харкові та відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. У відповідь на цю заборону Україною поширився рух на підтримку української мови. Декілька земств і міських дум затвердили постанови про потребу запровадження в школах навчання українською мовою. На захист української музики й літератури виступили учасники ювілеїв творчості М. Лисенка й І. Не-чуя-Левицького. Проукраїнські рішення приймали з'їзди агрономів, театральних діячів, техніків та ін. Громадяни складали й тисячами підписували петиції про скасування утисків українського слова.

Пам'ятник І. Котляревському. м. Полтава.
Поштівка.
Початок ХХ ст.

Історичне джерело

Українців підтримувала міжнародна спільнота. На сторінках віденського часопису «Слов'янський огляд» італійський професор **М. Рапісарді** писав: «Указ 1876 р. — це ляпас цивілізації!»

Щасливої долі бажав українцям німецький письменник **Фр. Опенгеймер**: «Народ, який бореться за свою мову й окремішність, бореться водночас за культуру й щастя всього людства. Тож нехай вам, українці, світить у вашій борні зоря щастя!»

Російський уряд усвідомив, що має справу з широким громадським рухом, і пішов на перші поступки. Святійший Синод через 40 років нарешті дав дозвіл на видання українського перекладу Євангелія. Наприкінці 1904 р. Рада міністрів обмірковувала скасування заборони на українське слово. Цю ідею підтримали Харківський і Київський університети, демократично налаштована інтелігенція багатьох міст України, Російська академія наук. Російські мовознавці довели, що українці мають право послуговуватися рідною мовою.

2. Створення політичних партій на Наддніпрянщині

Наслідком політизації українського руху стало створення політичних партій. Першою в Східній Україні виникла **Революційна українська партія (РУП)**. Її створили на основі харківської студентської громади **29 січня 1900 р.** сини провідних громадівців-культурників — Дмитро Антонович, Михайло Русов, Левко Мацієвич із товаришами. Спочатку за програму партії правила брошура «Самостійна Україна» М. Міхновського — відомого учасника українського студентського руху 1890-х років, одного із засновників «Братерства тарасівців». Найближчою метою партії проголошувалося відновлення державних прав України, які належать їй за Переяславсько-Московською угодою. Метою діяльності партії М. Міхновський вважав утілення ідеї соборності: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ».

Ідеї партії підтримали студенти та молоді інтелігенти, які належали до різних груп українофілів, що представляли різні політичні напрями — від радикально-національного до соціалістичного. Дві третини членів РУП були молодшими 25 років, а 90 % не досягнули 30-річчя.

Протягом перших трьох років свого існування партія створила мережу добре законспірованих місцевих організацій у Києві, Харкові, Полтаві, Лубнах, Прилуках і Катеринославі, сформувала центральний комітет у Києві та зарубіжний комітет у Львові й Чернівцях. Партія проголосила себе виразником інтересів селянства. Основним напрямом діяльності РУП стала інтенсивна політична пропаганда серед українських селян, робітників, студентів та інтелігенції. Протягом 1900–1905 рр. РУП нелегально видавала газети «Гасло», «Праця», «Селянин», опублікувала 38 брошур загальним накладом майже 200 тис. примірників.

Історичне джерело

Активну видавничу діяльність РУП відзначали й інші партії. Так, у газеті російських соціал-демократів «Іскра» 1903 р. зазначалося: «Як снігом, було засіяно їхніми виданнями Україну. З вікон вагонів, пішки, на велосипедах, проїжджаючи сотні верст на селянському возі, вивозили й розкидали на-сіння протесту українські революціонери. Щось нове, надзвичайне осві-тило давно приспану, відрізану від політичного життя країну. Селянин із великим зацікавленням узявся за кинуту йому літературу, його власною мовою писану».

Навесні 1902 р. понад 300 сіл Полтавської й Харківської губерній із населенням приблизно 160 тис. осіб охопила хвиля селянських повстань, спричинених неврожаєм 1901 р. Царський уряд одразу зробив висновок, що «заворушення» були наслідком «протиурядової пропаганди» і «поширення злочинних брошур малоросійською мовою».

Історичне джерело

У відозві страйкового селянського комітету Густинського повіту було написа-но: «Браття, не в Канаді й не в Бразилії наш хліб! Наша Канада й Бразилія на тій землі, яку наші прадіди кров'ю заливали, за яку батьки й діди буки брали».

Що глибше рухівці вивчали настрої селян, то актуальнішим ставало питання вибору між національно-визвольною й соціальною боротьбою. Чи повинна партія зосередити увагу на національних питаннях, коли селяни й робітники насамперед потребують демократичних прав і свобод (щоб мати змогу вільно висловлювати й захищати свої інтереси) і соціального визволення від нещадної експлуатації? Дедалі частіше партійці (навіть у газетних передовицях) стали називати РУП соціалістичною партією.

Створення Української народної партії. Тим часом М. Міхновський та його однодумці й надалі дотримувалися радикально-національних поглядів. Головним завданням українського політичного руху вони вважали національно-визвольну боротьбу, створення незалежної української держави й закликали інтелігенцію очолити українську націю в «боротьбі кривавій та нещадній... за волю України».

Навесні 1902 р. кілька членів РУП, зокрема брати М. і С. Шемети, О. Макаренко, М. Шаповал та ін., на чолі з М. Міхновським заснували Українську народну партію. Її програмним документом стали «Десять заповідей УНП». Проте активної діяльності ця партія не розгорнула. Вона видала одне число газети «Самостійна Україна» і декілька брошур. У роки реакції, після поразки Революції 1905–1907 рр., партія припинила свою діяльність і відновила її лише навесні 1917 р.

Перетворення РУП на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). Прихильність лідерів партії В. Винниченка, С. Петлюри, М. Порша до соціал-демократичного курсу зумовило відмову від програмної брошури М. Міхновського «Самостійна Україна». На з'їзді в грудні 1905 р. партія була перейменована на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). Її головою був обраний *Володимир Винниченко*. Український соціал-демократичний рух розглядався в ухваленій програмі як знаряддя захисту культурних, економічних і соціальних інтересів українського народу в демократичній Росії, а політичною метою проголошувалося здобуття «автономії України з окремим представницьким зібранням (сеймом), котрому належить право законодавства у внутрішніх справах».

Партії українських лібералів. На хвилі загального політичного піднесення сформувалися дві нечисленні партії українських лібералів — наступників громадівців XIX ст. У 1904 р. було створено *Українську демократичну партію (УДП)*, яка виступала за демократичні свободи, перетворення Росії на конституційну монархію й надання Україні автономії.

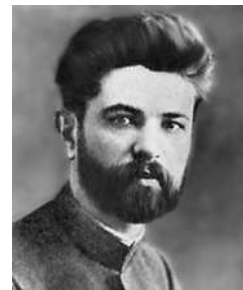
Такі скромні завдання не задовольняли рішуче налаштованих інтелігентів. Тому на початку 1905 р. вони

Микола
Міхновський

Володимир
Винниченко

Сергій
Єфремов

створили **Українську радикальну партію (УРП)**, що виступала за проведення глибоких соціальних і економічних реформ, зокрема націоналізацію — передавання поміщицької землі селянам і перетворення Російської імперії на федерацію вільних народів. Якщо федеративний устрій не забезпечить «справжньої автономії», УРП виступала за повне відокремлення від Росії. Її лідери — Борис Грінченко, Федір Матушевський і Сергій Єфремов — активно займалися публіцистикою. **Наприкінці 1905 р.** партії об'єдналися в **Українську радикально-демократичну партію (УРДП)**. Протягом 1905–1906 рр. партія видала у Львові й Петербурзі велику кількість політичної літератури. З наступом царату в 1907 р. УРДП припинила своє існування.

3. Самостійницька й автономістська течії в національному русі

Відповідно до вирішення питання про майбутній державний статус України, у національному русі сформувалися дві течії: **автономістська** й **самостійницька**. Ідея *автономії* була більш поширеною, вона стала дороговказом у програмах соціал-демократичних і ліберально-демократичних партій. На перше місце вони ставили розв'язання спільних для всіх народів імперії політичних і соціально-економічних завдань: ліквідації самодержавства, установлення парламентського ладу, децентралізації управління, проголошення демократичних свобод тощо. Національне питання вважали вторинним і пропонували вирішити його в рамках національно-територіальної автономії в складі єдиної демократизованої Росії.

Прихильники *самостійницької течії*, насамперед УНП, на перше місце ставили досягнення українством державної незалежності як найважливішої передумови здійснення соціалістичних перетворень. Вони були згодні й на національно-територіальну автономію, але тільки як перехідний етап на шляху до повної політичної незалежності України.

Представники самостійницької течії перебували в меншості, однак заслугою самостійницького руху було утвердження в суспільній свідомості ідеї самостійної української держави, утілення якої стало основною метою української нації у XX ст.

Ідею автономії України в складі демократизованої Росії відстоювали РУП (з 1903 р.), УСДРП, УДП, УРП, УДРП. На ідеї самостійної української держави наполягали РУП (до 1903 р.), УНП.

4. Проблеми становлення й консолідації української нації

Хоча політизація суспільного життя працювала на консолідацію української нації, на цьому шляху поставало чимало перешкод, основна з яких — відсутність власної держави. Імперські уряди Росії й Австро-Угорщини вели українство до

Автономізм — система поглядів представників автономістської течії українського національного руху, що передбачала першочергове розв'язання соціально-економічних питань усіх народів Російської імперії, а потім вирішення українського національного питання в межах національно-територіальної автономії, що здійснюється відповідно до загальноросійських законів.

втрата самобутності й перешкождали його згуртуванню та національному самоусвідомленню.

Імперська політика денаціоналізації українців утілювалася насамперед в освітній політиці. На початку ХХ ст. три чверті українців були неписьменними.

Історичний факт

За рівнем освіти на межі ХІХ–ХХ ст. Україна посідала одне з останніх місць у Європі, випереджаючи лише Румунію, Сербію та Португалію.

Неосвіченість перешкождала вихованню патріотизму й самоповаги. Вона обмежувала інтереси людей вузькими рамками сім'ї й громади, турботами примітивного виробництва. Формуванню нації заважала й відсутність української книжки. Видання книжок — найефективніший засіб передавання ідей від провідників нації до народу — теж перебувало в руках імперської влади, яка забороняла українську книжку, газету, часопис, брошуру, а якщо й дозволяла, то неодмінно цензурувала їхній зміст.

Перешкодою було й постійне стеження за «станом умів» української інтелігенції, яка була здатна й покликана історією згуртувати націю, розвивати її культуру. На шляху тих, хто намагався берегти й захищати свою національну самобутність, влада створювала різноманітні перешкоди, формувала навколо них атмосферу підозр, зневаги й цькування. Тому українські інтелігенти мусили приховувати своє національно-культурне єство.

Історичне джерело

Українська письменниця **Олена Пчілка** згадувала, що її родина завжди спілкувалася українською, однак у присутності чужих розмовляла російською мовою: «Що більше ми підростали, то більше вимагала того Московщина. Хоча ніхто нам не казав “цурайся свого, кидай рідну мову”, але це само собою розумілося. “У гостях”, “при гостях” треба було говорити “по-московському”».

Розвиток української нації стримувало й те, що серед буржуазії українців було обмаль. У торгівлі й виробництві панував іноземний європейський і російський колоніальний капітал. Окремі представники української буржуазії не могли відіграти роль основної опори національного руху, як це робили європейські буржуа у власних країнах.

Розвиток нації потребував опори на місто, яке веде за собою село завдяки вченим, митцям, підприємцям, освітянам, видавництвам, театрам і бібліотекам — усьому тому, що з народу творить націю. Проте серед міських жителів українці становили лише 16 %.

Перешкодою на шляху консолідації української нації була й нечисельність української інтелігенції. У всіх країнах світу інтелігенція відіграє роль творця й поширювача національної свідомості. Унаслідок імперського панування в Україні ця верства була надто нечисленною, а тому й не могла вирішувати масштабні історичні завдання з консолідації нації, які успішно вирішувала інтелігенція інших європейських народів.

Історичний факт

Згідно з переписом 1897 р., лише 16 % юристів, 25 % учителів, майже 10 % письменників і художників в Україні були українцями. А загалом з усіх мешканців, зайнятих розумовою працею, українці становили лише третину.

Імперський тиск на інтелігенцію спричинив «хворобу малоросійства» — «хворобу бездержавності», як її визначав учений В. Липинський. Малороси втрачали історичну пам'ять і зрікалися навіть думок про свою державність, старанно служили імперії, поширювали її міфи у своєму середовищі. Вони зневажали культуру й самобутність власного народу.

Гальмом консолідації нації були імперські кордони, що ускладнювали економічні й культурні зв'язки між західно- та східноукраїнськими землями. Згубно позначилися й церковна роз'єднаність і відсутність сильної української церкви — вихователя моралі й національної самосвідомості найширших верств. Як виявилось, ці перешкоди стали фатальними для українського визвольного руху 1917–1921 рр.

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте суспільні верстви та їхні справи в процесі політизації українського національного руху на початку XX ст.
2. Визначте суспільні проблеми, що перешкоджали консолідації української нації.

3. Розкрийте еволюцію поглядів РУП, що зумовило її перетворення на УСДРП.
4. Заповніть у робочому зошиті таблицю «Партії Наддніпрянщини на початку XX ст.».

Назва	Лідери	Програмні засади

5. Порівняйте погляди представників самостійницької й автономістської течій.

6. Охарактеризуйте способи, якими Російська імперія стримувала розвиток національної свідомості українців, консолідації української нації.
7. Яку роль відіграють буржуазія та інтелігенція в становленні нації?

8. Чим небезпечна для української нації проблема малоросійства?

§ 24. РЕВОЛЮЦІЯ 1905–1907 рр. в УКРАЇНІ

- Поміркуйте, чому соціал-демократи стверджували, що революції — це невчасно проведені реформи.

1. Події Революції 1905–1907 рр. в Україні

Революційний вибух спричинили події **9 січня 1905 р.** («кривавої неділі») у **Петербурзі**. Цього дня за наказом уряду силою зброї була розігнана мирна 150-тисячна робітнича демонстрація, учасники якої намагалися передати цареві петицію. Звістка про загибель і поранення тисяч робітників підняла на **страйки** солідарності робітників, демократичну інтелігенцію всіх великих міст України, які проходили переважно під гаслом «Геть самодержавство!».

Усього протягом січня–березня 1905 р. в 9 губерніях Східної України страйкували майже 170 тис. осіб. Це примусило підприємців і царську владу піти на економічні поступки, зокрема скорочення тривалості робочого дня, збільшення заробітної плати, поліпшення умов праці.

Навесні 1905 р. до революційних дій долучилося й селянство. Протести селян були традиційними: захоплення землі, вирубування лісів, відбирання в поміщиків, власників цукроварень і гуралень збіжжя, провіанту, реманенту й худоби.

Погромні форми боротьби селян заохочували більшовики. На противагу їм РУП (з грудня 1905 р. — УСДРП) закликала хліборобів до демократичних і законних методів захисту своїх інтересів. Підтримуючи страйковий рух, українські соціал-демократи не схвалювали й збройні виступи. Щоб розв'язати земельне питання, вони пропонували скликати всенародну конституційну раду. Їхня роз'яснювальна робота допомагала селянам не уподібнюватися до диких грабіжників. Під час літніх виступів 1905 р. селяни дедалі частіше схилялися до селянських страйків, створювали комісії та комітети, які допомагали формувати селянські вимоги й одночасно триматися в рамках законності.

Улітку 1905 р. революційні настрої охопили флот та армію. **14 червня 1905 р.** повстав екіпаж одного з найсучасніших кораблів Чорноморського флоту панцерника «Потьомкін», укомплектований переважно з українців. До повстання

Команда панцерника «Потьомкін». Фото. 1905 р.

Страйк (від англ. *strike* — удар) — колективне припинення роботи найманими робітниками з метою домогтися виконання певних економічних вимог.

«нижчих чинів», очолених анархістом *Панасом Матюшенком*, приєднався єдиний офіцер, член РУП *Олександр Коваленко-Журбенко*. Повстання мало чітко визначене національно-визвольне спрямування. Про це свідчать два радіозвернення повсталого екіпажу: «До гнобителів народу!» і «До поневолених народів Росії». Спроба виставити проти панцерника чорноморську ескадру завершилася переходом на сторону повсталих екіпажу панцерника «Георгій Победоносець». Невдовзі вірні царату офіцери зуміли посадити цей корабель на міліну. Витративши запаси води, провіанту й вугілля, потьомкінці зійшли на берег у румунському порту Констанца й попросили політичного притулку в Румунії.

Історичне джерело

О. Коваленко-Журбенко так згадував про ті події: «Тієї ночі я довго не міг заснути. Розбурхана уява розкривала переді мною найясніші перспективи, і я мимохіть линув у мріях у недалеку будучність, яка, здавалося, уже готує великі історичні події... Може, уже завтра, заволодівши разом із повсталим народом Одесою, ми запалимо пожежу загального повстання на всьому Півдні. А там піднімуться окраїни, що давно вже вирують, і якщо при цьому не сколихнеться й центр і так у боротьбі проти спільного ярма не з'єднається вся Росія, то, може, бодай Кавказ, Фінляндія, Польща й моя рідна Україна здобудуть давно бажане право влаштувати життя народу на засадах свободи й справедливості...»

У листопаді в Севастополі повстали 6 тис. матросів 12 кораблів і частина солдатів севастопольського гарнізону, вимагаючи звільнення політичних в'язнів і скликання Установчих зборів. Того ж місяця майже 1 тис. саперів Київського військового гарнізону на чолі з підпоручиком Борисом Жаданівським покинула казарми й парадним маршем рушила вулицями Києва, щоб у такий спосіб підтримати вимоги демократичної громадськості. До солдатів приєдналися майже 4 тис. цивільних. Загалом у збройних виступах під час революції взяли участь майже 15 тис. солдатів і матросів. Усі виступи військових придушували силою зброї, а керівників карали на смерть або каторгою.

У жовтні 1905 р. революція в Російській імперії досягла свого піку. Страйкарі вимагали негайного скликання Установчих зборів, проголошення Росії демократичною республікою, громадянських і політичних прав і свобод. Основними гаслами революційної осені були: «Геть царський уряд!», «Хай живе всенародне повстання!» Революційні події паралізували життя імперії. Зупинили роботу підприємства, транспорт, закрилися державні установи та навчальні заклади.

Група учасників повстання саперів у дворі Лук'янівської в'язниці.
м. Київ. Фото. 1905 р.

В Україні жовтневі страйки охопили 120 тис. робітників, службовців, лікарів, учителів. У Харкові, Катеринославі й Одесі страйки іноді переростали в збройні сутички з поліцією, а то й у барикадні бої. На жовтень припав і новий спалах селянських виступів.

Під тиском жовтневого **політичного страйку** царський уряд у Маніфесті від 17 жовтня погодився на обмеження абсолютної влади та запровадження таких демократичних прав і свобод, як недоторканність особи, свобода віри, слова, зборів і спілок, право виборів. Головною поступкою царату стало заснування законодавчого органу — Державної думи, що складалася з депутатів від широких верств населення.

2. Український національно-культурний рух

Револуція 1905 р. справила величезний вплив на розвиток українського руху. Маніфест від 17 жовтня дозволив національну пресу, і брати Шемети в Лубнах (Полтавщина) одразу ж організували видання часопису «Хлібороб». У всіх великих містах України, а також у Москві й Петербурзі було засновано українські видавництва, які друкували підручники та популярні твори. У 1907 р. в Петербурзі вийшло у світ перше повне видання «Кобзаря».

В Україні друкували часописи: «Дзвін», «Українська хата», «Рідний край», «Село», «Посів» та ін. Часопис «Киевская старина» почали друкувати українською мовою, а потім змінили назву на «Україна». Київ через століття знову став духовним осередком України.

Про своє існування й діяльність відкрито заявили українські партії, які почали енергійну агітацію за автономію й державність України.

Розгортання національного руху частково охопило й вищу школу та наукову громадськість. У 1905 р. на вимогу студентів Одеського університету О. Грушевський розпочав викладання українською мовою історії, а в Харківському університеті професор М. Сумцов — історію літератури. У 1906 р. зі Львова до Києва переїхав М. Грушевський. Він переніс до Києва видання «Літературно-наукового вісника», довкола якого об'єднувалися українські письменники. У 1907 р. в Києві зусиллями М. Грушевського було засноване Українське наукове товариство. Учасники національного руху охоче купували видану ним книжку «Очерк історії українського народу».

У 1906 р. під тиском революційних настроїв була надрукована українською мовою Біблія. Це підбадьорило парафіян і духовенство, які вимагали запровадження української мови та вивчення української літератури в школах і духовних семінаріях.

Завдяки заходам земств в Україні відкривалися школи — початкові, професійні, прогімназії. Земства Лівобережної України багато зробили для поглиблення національної свідомості населення. У Полтаві для вчителів улаштували курси українознавства із залученням кращих наукових сил. Організовували виставки українського мистецтва. Майже в кожному місті українські громади засновували українські клуби, повсюдно виникали десятки й сотні кооперативів.

Політичний страйк — страйк загальнонаціональних масштабів, під час якого повстанці висували вимоги політичного характеру.

3. Діяльність українських парламентських громад у I і II Державних думах

До I Державної думи (працювала лише 72 дні — з 27 квітня по 8 липня 1906 р.) було обрано депутатами 102 українці, 44 з них утворили українську фракцію — «Український парламентський клуб». Роботу фракції висвітлювала газета «Український вісник». Створення української фракції відіграло важливу роль у процесі перетворення українського народу на націю, оскільки українці Наддніпрянщини, подібно до західних українців, здобули можливість захищати свої інтереси політичними методами: брати участь у виборах, заявляти про свої потреби з головної політичної — парламентської — трибуни.

Українська фракція відразу ж узялася за розроблення Декларації про автономію України з власним законодавчим органом — сеймом і підпорядкованими йому органами самоврядування. У зв'язку з цим українські політики висловлювалися за перетворення Російської імперії на федерацію. Водночас депутати розробляли законопроекти про викладання шкільних предметів рідною мовою, про національні права українців. Українські депутати активно обговорювали й питання аграрної реформи. Вони розуміли реформу як передачу державної, поміщицької та монастирської землі для користування тим, хто «вкладає в неї свою працю».

Історичний факт

Для депутатів української фракції було неприпустимим і зневажання прав інших народів. Вони виступали з депутатськими запитами, що ставали текстами для промов, у яких засуджувалися єврейські погроми. А голова фракції І. Шраг був через це навіть притягнутий до судової відповідальності.

Проте всі українські плани змінив розпуск Думи. Більшість депутатів виїхала до м. Выборга (Фінляндія), де підписала відозву проти царського уряду. Усі українські депутати теж підписали цей документ, за що були засуджені до тюремного ув'язнення й позбавлені права бути обраними до II Державної думи.

Нова українська фракція «Українська думська громада» складалась із 47 депутатів, її друкований орган — газета «Рідна справа — вісті з Думи». Фракція розробила нові законопроекти про автономію України, українську мову в школі, суді та церкві, передавання землі для користування селянам. Депутати внесли вагомі доповнення до законопроекту про народну освіту: заснування

Зал засідань Державної думи в Таврійському палаці. м. Санкт-Петербург

курсів української мови, літератури й історії для народних учителів; вивчення української як окремого предмета в учительських семінаріях; створення кафедр української мови, літератури й історії в Київському, Харківському й Одеському університетах. Проте керівництво Держдуми так і не поставило ці законопроекти на обговорення.

Пропрацювавши 102 дні, II Державна дума теж була розпущена. Її розпуск 3 червня 1907 р. означав поразку революції. Розпочалася контрреволюційна реакція. Через опір царату й негативне ставлення загальноросійських партій українські депутати не зуміли провести жодний закон. Однак їхні зусилля не були марними. Поволі вони зміцнювали українську національну свідомість.

4. Діяльність «Просвіти»

Засобом поширення знань серед народу, зміцнення української культури й консолідації української нації стала діяльність товариства «Просвіта». Спочатку українці Наддніпрянської України (зокрема, І. Нечуй-Левицький, Б. Грінченко, Д. Дорошенко) вступали до галицької «Просвіти», яка висунула гасло: «Скільки голів здобудемо для “Просвіти”, стільки душ скаже, що ця земля — Україна, а вони українці».

Під час революції організації «Просвіти» виникли й на Наддніпрянщині. Першою з них стала «Просвіта» в Одесі (заснована **25 листопада 1905 р.**). У роботі «Просвіти» брали активну участь Б. Грінченко, Леся Українка, М. Лисенко — у Києві; М. Коцюбинський — у Чернігові; Панас Мирний — у Полтаві; Д. Яворницький — у Катеринославі; М. Комаров, С. Шелухін — в Одесі.

«Просвіта» налагоджувала випуск науково-популярної літератури, організовувала читання лекцій з української історії та культури, засновувала бібліотеки й читальні для мешканців міст і сіл, широко пропагувала твори Т. Шевченка. Організації «Просвіти» відкривали школи з українською мовою навчання. Одну з перших таких шкіл відкрив відомий історик-аматор Микола Аркас. Школа працювала два роки в с. Богданівці на Миколаївщині.

Микола Аркас

5. «Українське питання» у III і IV Державних думах

Новий виборчий закон суттєво обмежив права селян, робітників і національних окраїн імперії. Тому в III і IV Державних думах окремих українських фракцій уже не було.

Незважаючи на це, національно налаштовані депутати не полишали спроб впливати на державну політику заради захисту національних інтересів українців. Так, завдяки зусиллям Товариства українських поступовців, українських депутатів, партії кадетів у III Держдумі були озвучені проблеми українізації початкової освіти й упровадження української мови в судочинстві. Навесні 1908 р. на розгляд III Державної думи був представлений «проект 37-ми» про українську мову в початкових школах з обов'язковим вивченням російської мови як державної. Законопроект був переданий на розгляд думської комісії з

народної освіти, яка його відхилила. У 1909 р. кадет, професор Київського університету І. Лучицький і трудовик А. Булат виступили з пропозицією запровадження української мови в судочинстві. Проте заперечували російські націоналісти, і законопроект був не прийнятий.

Коли в III Державній думі обговорювали питання про виокремлення в губернію території Холмщини, то українські депутати наголошували на тому, що там проживають українці, а не росіяни, і що створення губернії призведе до русифікації мешканців Холмщини. Російські ж депутати постійно наголошували на збереженні православ'я місцевого населення.

Озвучувалося в Думі й питання відкриття українознавчих кафедр в університетах і навчання українською мовою в школах. Проте російські націоналісти відмовили у вирішенні обох питань.

Упродовж роботи III Державної думи жодного разу так і не обговорювалося питання про переслідування українського руху.

Історичний факт

Заперечивши право українського народу навіть на початкову національну школу, Дума надала таке право естонцям, латишам, литовцям, німцям, полякам, чехам, вірменам, грузинам, татарам.

Визнавши недоцільним відкриття українознавчих кафедр в українських університетах, Дума погодилася на фінансування етнологічних експедицій на інші материки й острови Океанії.

Історичне джерело

Характеризуючи загальний настрій депутатів III Державної думи щодо «українського питання», **Є. Чикаленко** писав у «Спогадах»: «Узагалі вся московська людність вороже ставилася до відродження української нації... Крайні праві, “чорносотенці” гостро й брудно боролися з українством, виходячи з того, що в Росії повинен бути “один цар, одна віра й один народ”; ліберали протидіяли делікатніше, але твердо стояли за “єдиную неділимую Росію” і боялися всього того, що загрожує її цілості; а крайні ліві гаряче виступали проти національних рухів “во ім'я єдинства пролетаріату”. Коли українство підіймало голову й виявляло претензії навіть тільки на самостійне культурне життя, то всі оті ворогуючі між собою російські партії чи течії об'єднувалися в поборюванні українського руху, виступаючи проти українства, як тепер кажуть, “одним фронтом”».

Запитання та завдання

1. Радіозвернення потьомкінців «До гнобителів народу!» розпочиналося перефразованими словами Т. Шевченка: «Схаменіться, будьте люде!» Що додає до образу повстанців ця інформація?
2. Прокоментуйте слова О. Лотоцького: «Державна дума — це максимум тієї перемоги, яку здобуло громадянство над самодержавством».

3. Назвіть причини, які спонукали українське суспільство до участі в Революції 1905–1907 рр.

4. Більшовики постійно провокували учасників Революції на збройну боротьбу. А як ви оцінюєте доцільність вирішення суспільних питань за допомогою зброї?

5. Складіть розлоге повідомлення про розгортання національного руху в роки революції.
6. Поясніть, чому всеросійський жовтневий політичний страйк 1905 р. вважають піком революції.

7. Укажіть на ті історичні факти, які дають змогу вченим стверджувати, що зі створенням і діяльністю української парламентської громади в I Державній думі народ починає жити як нація.
8. Оцініть діяльність українських фракцій у I і II Державних думах, окремих депутатів III і IV Державних дум щодо розвитку національно-визвольного руху.

§ 25. ГОСПОДАРСЬКЕ, ПОЛІТИЧНЕ Й КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ в 1907–1914 рр.

- Євген Чикаленко вбачав найбільше лихо нашого народу у відмові освічених людей України від власного «Я». Поміркуйте, про яке «Я» ідеться.

1. Аграрна реформа П. Столипіна та її вплив на Україну

Бунтівна участь селян у подіях 1905–1906 рр. продемонструвала імперському уряду, що общинне селянство перетворилося на загрозу для царського режиму. Тому російський прем'єр-міністр П. Столипін вирішив боротися з революцією не лише силою зброї, а й проведенням **земельної реформи** (т. зв. **столипінської**), мета якої — зруйнування общини й зміцнення верстви заможних господарів — селян-фермерів, котрі стали б «перпоною розвитку революції», запорукою проти «великих потрясінь». Водночас уряд не переймався інтересами незаможних селян. З трибуни Державної думи П. Столипін проголосив, що уряд «зробив ставку не на вбогих і питущих, а на міцних і сильних».

Неготовність уряду провести реформу в інтересах усього селянства була зумовлена його прагненням не порушити інтересів поміщиків. До проведення реформи спонукали також потреби міжнародної торгівлі, адже від продуктивності сільського господарства залежав обсяг експорту й валютних надходжень, необхідних для підтримання стабільності рубля й виплати боргів царського уряду. Кваліфіковані російські урядовці стверджували, що без перебудови села Російській імперії «не вистояти у великому трудовому змаганні народів».

Земельна реформа (столипінська) — розпочата 9.11.1916 р. перебудова господарських і соціальних відносин в аграрній сфері з метою створення сильних господарств фермерського типу, які б стали соціальною опорою самодержавства.

9 листопада 1906 р. було опубліковано *царський указ про скасування обов'язкових «селянських земельних общин»* і передавання землі в приватну власність селян. Для запобігання спекуляції було заборонено продавати землю несеелянам та іноземцям.

Кожний господар отримав право виходу з поземельної громади й виділення йому земельного наділу без викупної плати. Селянам надавався **«відруб»**, на якому вони могли будувати житлові й господарські приміщення, засновувати свої хутори — окремі фермерські господарства. Найбільшого поширення хутори набули саме в Україні.

Незважаючи на всі труднощі й загострення суспільних відносин, саме в Україні селяни найактивніше виходили із земельних громад. Найбільшого успіху реформа досягла на Полтавщині, де земельні громади були слабкими, — майже вся селянська земля стала приватною. У Чернігівській і Харківській губерніях у приватну власність перейшло понад половину земель. У південних губерніях з общини вийшло більше 40 % дворів, на Правобережжі — половина.

Інші напрями реформи. Водночас реформа передбачала й інші аграрні перетворення: сприяння селянам у придбанні землі; підвищення рівня агрокультури; переселення селян на схід імперії.

Щоб підтримати селян-підприємців у купівлі землі, уряд створив Селянський земельний банк для надання селянам-підприємцям доступних кредитів для придбання землі, сільськогосподарської техніки, робочої худоби, реманенту тощо.

Одним із напрямів реформування було підвищення рівня агрокультури в «землевпорядкованих господарствах». До реформування приєдналися земства, які створювали станції прокату техніки, будували елеватори, улаштовували сільськогосподарські читання, видавали популярну агрономічну літературу, проводили демонстрації нової техніки, виставки нових високопродуктивних порід тварин і сортів рослин. Земства дбали про меліорацію земель — осушення боліт, ліквідацію ярів, засівання піщаних ділянок тощо.

Селянський земельний банк.
м. Полтава. Сучасне фото

Під егідою земств продовжувала розвиватися кооперація. Кооперативні артілі об'єднували малоземельних селян у товариства з оренди землі й колективного ведення землеробства. Незаможних селян об'єднували в кустарні артілі, які давали можливість підробляти, не залишаючи сільського господарства.

Унаслідок усіх цих заходів продуктивність сільськогосподарської праці між 1909–1913 рр. зросла в 1,5 раза.

Відруб — єдиний земельний наділ, переданий селянинові в приватну власність за умови виходу із сільської громади під час столипінської аграрної реформи. За площею дорівнював усім ділянкам, якими володіла чи користувалася селянська сім'я, перебуваючи в складі громади.

Молебень за полтавських селян перед відправленням їх до Тобольської та Оренбурзької губерній (Росія). 1908 р.

Переселення. Складовою аграрної реформи була й організація активного переселенського руху. У такий спосіб царський уряд намагався зберегти поміщицьке землеволодіння, покращити умови господарювання селян в українських чорноземних губерніях і водночас розрядити соціальне напруження, спричинене нестачею землі. Найбільше трудових мігрантів виїхало до Північного Казахстану й Південного Сибіру (Сірий Клин), Далекого Сходу (Зелений Клин).

Найактивніше скористалися урядовою програмою переселення мало-земельні селяни Полтавської й Чернігівської губерній. Загалом з України в Сибір протягом 1906–1912 рр. переселився майже 1 млн селян. Більшість із них зважилася на переселення, покладаючись на обіцянки про державну допомогу. Однак царська влада організувала переселення вкрай недбало. Людей перевозили вантажними вагонами, не забезпечували харчами, не надавали медичної допомоги, не підготували на нових місцях обіцяних приміщень для початкового розселення. Тільки внаслідок переїзду в окремих випадках смертність сягала 30–40 %. Однак не всі з тих, хто витримав тяжку дорогу, зуміли прижитися на нових землях. Суворі природно-кліматичні умови, злидні, голод, хвороби, відсутність обіцяної допомоги призводили до нових смертей. Чимало українців потрапляло в боргову залежність від місцевих старожилів. Зрештою значна частина переселенців (у різні роки — від 12 до 30 %), утративши свої мізерні статки, змушена була повернутися з порожніми руками. Люди були зневірені й озлоблені.

Вплив реформи на Україну. В Україні аграрна реформа Столипіна мала найбільший успіх, незважаючи на її суперечливий характер. Завдяки їй в Україні утвердилося приватне селянське землеволодіння, за роки реформи в приватну власність перейшло 25 % селянських господарств. Реформою насамперед скористалися заможні й ініціативні селяни-підприємці. Вони суттєво покращили своє становище, і в Україні виникла значна кількість фермерських господарств. Загалом напередодні Лютневої революції 1917 р. в селян сконцентрувалося до 65 % усієї орної землі.

З іншого боку, посилювалося майнове розшарування селян. Реформа погіршила становище найменш захищених груп селянства. За даними перепису 1916 р., в Україні понад 10 десятин мали 9 % селян, 3–10 десятин — 56 %, від

1 до 3 десятих — 20 %, менше 1 десятих — 15 % селян. У середньому одне господарство мало 8,6 десятих землі.

Реформа так і не вирішила проблеми малоземелля та безземелля.

Історичне джерело

У вересні 1913 р. справник Таращанського повіту Київської губернії у звіті про настрої селянства повідомляв: «У його середовищі існує глухе незадоволення поміщиками й органами державної влади через малоземелля. З давніх часів селяни переконані, що поміщицька земля зрештою повинна перейти безоплатно до трудового селянства». Васильківський справник зазначав, що через малоземелля селянська маса «схильна й завжди здатна брати участь у яких завгодно заворушеннях».

2. Посилення національного гніту 1907–1914 рр.

Російська контрреволюція в Україні відразу ж націлилася на український національний рух. Навіть його культурницьку складову російські урядовці сприймали як прояви державного сепаратизму України.

У 1910 р. уряд розіслав усім губернаторам циркуляр, за яким український народ було зараховано до «іногородців». Документ забороняв будь-які українські організації. Це пояснювалося тим, що об'єднання за національними інтересами веде до посилення тенденцій національного відокремлення. У 1911 р. П. Столипін пояснив докладніше: «Історичним завданням російської державності є боротьба з рухом, нині названим *українським*, що містить ідею відродження старої України й устрою малоросійської України на автономних національно-територіальних засадах».

Маючи такі директиви, місцева влада розгорнула наступ на українські установи. Знову було заборонено викладання українською мовою, уживання слів *Україна, український народ*. Одну за одною закривали «Просвіти», українські газети, часописи, кооперативи, заборонили збирання коштів на спорудження пам'ятника Т. Шевченкові на його могилі в Каневі, а також продаж українських книжок, з шкільних бібліотек вилучали дозволене Синодом українське Євангеліє, скасовували українські концерти й вечорниці, зривали українські афіші, вивіски тощо. До судової відповідальності було притягнуто видавців Шевченкового «Кобзаря».

Місцеві адміністрації за таємно складеними списками забороняли приймати українців-«мазепинців», «сепаратистів» на посади вчителів, професорів університетів. Урядовцям забороняли передплачувати українські газети, а за виявлені — накладали великі грошові штрафи, учителів звільняли за читання «Ради», гімназістам забороняли в гімназіях розмовляти українською. Проте всі ці переслідування й репресії викликали зворотну реакцію.

3. «Справа Бейліса»

Російська реакція мобілізувала проти революційної громадськості всі свої сили, уключаючи чорносотенні. Одним із методів роботи «царської охранки»

були спроби налаштувати «іногород-чеські» народи один проти одного. Щоб виправдати погроми єврейських кварталів і поселень, в Україні «царська охранка» вдавалася до різноманітних фальсифікацій. Однією з них став провокаційний судовий процес у Києві, організований у 1913 р. над службовцем київської цегельні євреєм Менделем Бейлісом. Йому приписували вбивство православного хлопчика нібито для іудейського релігійного ритуалу. За задумом чорносотенців, справа Бейліса мала підбурити українців до антисемітських (тобто антиєврейських) дій і перешкодити прийняттю закону про скасування горезвісної «межі осілості» для євреїв.

Бейліс під вартою.
Фото. 1910-і роки

На захист підсудного піднялася національна інтелігенція народів Російської імперії та зарубіжних країн, зокрема українці М. Коцюбинський, М. Заньковецька, М. Садовський. Чорносотенцям не вдалося довести ненавистницьку вигадку, незважаючи на два роки слідства й підготовки судового процесу. У жовтні 1914 р. суд присяжних, який складався переважно з простих міщан і селян, здебільшого українців, рішуче відхилив це звинувачення й виправдав М. Бейліса.

4. Український політичний і національно-культурний рух у 1907–1914 рр.

Товариство українських поступовців (ТУП). Репресії уряду унеможливили діяльність українських політичних партій. Тому в 1908 р. українські діячі вирішили перетворити Українську радикально-демократичну партію, яка фактично припинила своє існування, на безпартійну організацію Товариство українських поступовців (від «поступ», тобто прогрес). Нове утворення не було партією, воно об'єднало представників різних політичних течій: радикал-демократів, соціал-демократів, членів ліберальних організацій, самостійників і безпартійних українських інтелігентів — найвідоміших представників української еліти: М. Грушевського, С. Єфремова, Б. Грінченка, В. Винниченка, Є. Чикаленка, М. Лисенка, І. Шрага, Л. Старицьку-Черняхівську, певний час — М. Міхновського та багатьох інших, які визнавали загальні принципи конституціоналізму й парламентаризму, перебудови Російської імперії на федеративних засадах, з наданням Україні національно-територіальної автономії.

Через заборону царським урядом будь-яких національних рухів та організацій ТУП було нелегальною конспіративною понадпартійною організацією українців у Російській імперії.

Товариство складалося з окремих громад, яких у містах налічувалося до 60 (у Києві — 11–12). Дві громади діяли в Санкт-Петербурзі й одна — у Москві. На чолі товариства стояла рада, яку обирали з'їзди, що збиралися не менш як двічі на рік у Києві в будинку Є. Чикаленка. Неофіційними друкованими органами ТУП

Редакція та співробітники
газети «Рада».
У центрі (перший ряд) — Є. Чикаленко.
Фото. Початок XIX ст.

уважалися щоденна газета «Рада» (Київ) і часопис «Украинская жизнь» (виходив друком у 1912–1917 рр. у Москві). Під впливом ТУП перебували майже всі «Просвіти», Наукове товариство імені Шевченка в Києві, якому належала українська книгарня.

За словами тупівців, це було «нелегальне товариство для ведення легальної роботи». Воно захищало українських діячів від урядових репресій, за потреби підтримувало їх матеріально, допомагало з працевлаштуванням. В умовах наступу реакції ТУП визначило своєю головною метою оборону здобутків українського руху. Воно підтримувало українські товариства й видання, налагоджувало контакти в думських і земських колах, з видатними російськими вченими, ознайомлювало закордонне українство з українськими справами. ТУП зосередило увагу на культурницькій діяльності. Для конкретизації своїх вимог у квітні 1912 р. керівництво ТУП провело з'їзд, на якому була вироблена «українська платформа», яка визначила завдання організації:

- запровадження загальної освіти українською мовою; викладання української мови, літератури й історії як окремих предметів у середніх і вищих навчальних закладах; запровадження української мови в церкві, судах і громадських організаціях;
- скасування заборони на ввезення із-за кордону літератури, виданої українською мовою тощо.

У сфері політичної діяльності ТУП налагодило зв'язки з опозицією в III і IV Державних думах, з фракціями російських трудовиків і партії кадетів, які в ті роки визнавали за українцями національно-культурні права.

Національно-культурний рух. Незважаючи на урядові переслідування, продовжував розвиватися національно-культурний рух. Його осередками були «Просвіти»: київська, чернігівська, житомирська, кам'янецька, одеська, миколаївська, катеринославська, кубанська. Найбільш впливовою була київська «Просвіта», адже вона об'єднала провідних діячів українського руху. «Просвіти» на Наддніпрянщині, на відміну від західноукраїнських, не утворювали єдиної організації. Кожна з них діяла окремо, більшості з них заборонялося мати філії в селах.

Незважаючи на суто культурницьку роботу (читання лекцій, організація вечорів, свят на українську тематику, відзначання ювілеїв діячів української

культури, поширення українських книжок, заснування бібліотек тощо), «Просвіти» зазнавали переслідувань. Їхню роботу неодноразово переривали обшуками, вимогами перереєстрації, унесенням до статутів усіляких обмежень і заборон. Найбільшим ударом для «Просвіти» став указ уряду 1910 р. про закриття «іногородницьких товариств». Унаслідок переслідувань у 1914 р. продовжувала роботу лише катеринославська «Просвіта».

Великою заслугою «Просвіти» у період реакції було те, що вони не дали згаснути українському національному життю. Їхня культурницька діяльність в умовах урядових репресій набирала політичного забарвлення й сприяла розвитку українського руху. Свідченням його сили стали виступи в дні Шевченківського ювілею 1914 р. Незважаючи на урядову заборону відзначати 100-річчя від дня народження Кобзаря, 25–26 лютого в Києві відбулися вуличні демонстрації робітників і студентів. Їх підтримали в Катеринославській, Полтавській, Херсонській і Волинській губерніях, містах Москві, Петербурзі й Тифлісі.

Отже, незважаючи на жорстокі переслідування царату, доноси й нападки чорносотенців, український національний рух у передвоєнні роки продовжував розвиватися.

Запитання та завдання

1. Визначте внутрішньо- та зовнішньополітичні причини, що спонукали російський уряд проводити аграрну реформу.
2. Проаналізуйте напрями проведення аграрної реформи.
3. Визначте ознаки імперського володарювання Росії, які продемонструвала «справа Бейліса».

4. Охарактеризуйте діяльність Товариства українських поступовців.
5. Проаналізуйте особливості українського національно-культурного руху в 1907–1914 рр.

6. Проурядові засоби масової інформації, пропагуючи земельну реформу, називали її «другим розкріпаченням селян». У якому сенсі це формулювання відображало зміст реформи, а в якому було відвертою демагогією?
7. «Загалом столипінська аграрна реформа в Україні пройшла успішно», — стверджують деякі історики. Що вони мають на увазі, а чого не враховують?

8. Для забезпечення життєвих потреб селянської сім'ї на початку XX ст. було потрібно майже 5 десятин землі. У середньому кожна українська селянська сім'я мала 8,6 десятин. Чому ж в українському селі внаслідок реформи посилювалося соціальне напруження?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 6

ІДЕЇ АВТОНОМІЇ ТА САМОСТІЙНОСТІ В ПРОГРАМАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НАДДНІПРЯНИНИ

1. За допомогою політичних і тлумачних словників з'ясуйте сутність понять «самостійність», «автономія».
2. Перечитайте уривки з праці М. Міхновського «Самостійна Україна», яка для Української революційної партії відігравала роль програми в перші роки її існування. Сформулюйте у вигляді коротких тез основні ідеї документа, зафіксовані в запропонованих уривках. Визначте, який напрям українського національного руху вони представляють.

Коли справедливо, що пишний розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності є метою, тоді стане зовсім зрозумілим: державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин.

На підставі якого права в усіх урядах нашої країни урядовцями призначено лише росіян (москалів) або змоскалізованих ренегатів? На ґрунті якого права з наших дітей готують по школах заклятих ворогів і ненависників нашому народові? Через що навіть у церквах панує мова наших гнобителів? Яким правом правительство російське здерті з нас гроші витрачає на користь російської нації, плакаючи й підтримуючи її науку, літературу, промисловість і так далі? І, нарешті, найголовніше: чи має право царське правительство взагалі видавати для нас закони, універсали й адміністративні засади?

Держава наших предків злучилася з московською державою «як рівний з рівним» і як «вільний з вільним», каже тогочасна формула, цебто дві окремі держави, цілком незалежні одна від другої щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднатися для досягнення певних міжнародних цілей.

...Наш нарід ні сам, ні через своє правительство ніколи не давав такої згоди й ніколи не зрікався прав, що належать йому за Переяславською конституцією. Через те Переяславська умова є обов'язкова для обох контрагентів: монархії московської та республіки Української на підставі засади, що ніяка умова не може бути знищена або змінена однобічною волею одного контрагента без виразно висловленої згоди другого. Через те «єдина неділимая Росія» для нас не існує... Так каже право.

...Ми виписали на своєму прапорі: «Одна, єдина, неподільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі».

Доки ми не здобудемо собі політичних і державних прав, доти ми не матимемо змоги владнати стан речей у себе вдома до нашої вподоби...

Нині наші маси некультурні... темрява є способом тримати нашу націю в неволі... інтерес наших господарів є цілком протилежний нашим інтересам, бо розп্লучення очей у рабів є небезпечне для панів. Це останнє завдання мусить узяти на себе національна інтелігенція. Це її право та її обов'язок.

...Сучасна молода Україна вважає себе безпосереднім спадкоємцем Шевченка, а її традиції йдуть до Мазепи, Хмельницького та короля Данила...

...Українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кривавої та безпощадної... Війна провадитиметься всіма засобами, і боротьба культурна вважається такою ж, як і боротьба фізичною силою.

Уперед! І нехай кожен із нас пам'ятає, що коли він бореться за народ, то мусить дбати за весь народ, щоб цілий народ не згинув через його необачність.

Уперед! Бо нам ні на кого надіятись і нічого озиратися назад!

3. Проаналізуйте уривки з програми Української демократичної партії та визначте основні політичні завдання й місце партії в українському національному русі на початку ХХ ст.

...Усім відомий лихий стан Росії, головним чинником якого є самодержавіє, що нищить розвій і нормальний поступ народів, які належать до Російської держави.

Головні принципи нашої партії такі:

- 1) Знищення політичного абсолютизму, запровадження парламентського ладу, участь народу в державних справах на основі загального, безпосереднього, рівного, пропорційного й таємного голосування (без різниці статі, віри, національності).
- 2) Свобода особи, слова, віри (церква повинна бути відділена від держави). Свобода зборів, спілок, організацій, страйків. Знищення станів (сословій).
- 3) Запровадження народної мови в школах, судах, адміністраціях і в усіх громадських інституціях.

Маючи на увазі шкоду від централізаційної системи, ми визнаємо, що державний лад у Росії повинен бути збудований на принципах найширшої національної та місцевої автономії.

- 4) А через те, oprіч загальнодержавного парламенту, ми вимагаємо для території, заселеної українським народом, автономії, заснованої на особливим органічним статуті, виробленим майбутнім українським сеймом (вибраним на основі вищесказаного виборчого права) і заporученим основними загальнодержавними законами.

4. Проаналізуйте уривки з програми Української радикальної партії та визначте основні політичні завдання й місце партії в українському національному русі на початку ХХ ст.

...Партія переконана, що здійснити всі її соціальні ідеали можна буде тільки при повній політичній самостійності українського народу й необмеженому праві вирішувати в усіх справах, які його стосуються. Вибороти таке становище для нашого народу буде нашою метою.

Але, зважаючи на обставини, у яких стоїмо, на сили, які зараз маємо, мусимо згодитися, що поставлена на чергу мета — перетворити Росію на державу конституційну — мусить бути на сей час і нашою метою.

...Через те кожна національність, з яких тепер складається Росія, мусить мати армію на своїй території з окремою крайовою репрезентаційною (представницькою) радою, якій належатиме право видавати закони й порядкувати в усіх справах у межах цієї території.

До федерального парламенту належать тільки оці загальнодержавні справи:

- а) відносини з іншими державами; б) фінанси задля загальнодержавних справ; в) міжнародна торгівля й мито; г) загальнодержавна армія та справа війни й миру.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ VI

«УКРАЇНА на початку XX ст. ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ»

Індустріальна модернізація залучила економіку України до світового економічного простору. Прискорений розвиток індустрії відбувався завдяки впровадженню у виробництво наукових відкриттів у галузі фізики, хімії, механіки, математики й інших наук. Нові підприємства обладнували новою технікою, запроваджували новітні технології, використовували нові джерела енергії. В Україні сформувалися потужні промислові центри загальноімперського значення: Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий, Південно-Західний — з виробництва цукру. У ряді вагомих галузей Україна зайняла провідні позиції в імперській економіці.

Унаслідок концентрації капіталу, його злиття з банківським капіталом в Україні в усіх важливих галузях промисловості запанували монополії. Капіталізм вільної конкуренції трансформувався в монополістичний капіталізм.

У сільському господарстві України зберігалася сільськогосподарська спеціалізація. Розвиток товарно-грошових відносин надавав українському громадянству змогу шукати захисту в кооперуванні своїх економічних зусиль. Кооперативи на межі століть набули значного поширення й стали важливим чинником господарського, культурного й духовного піднесення українського народу.

На межі XIX–XX ст. український національний рух перейшов до третього — політичного — етапу, у ході якого народи перетворюються на нації. Політизації руху на Наддніпрянщині сприяли приклад Європи та Західної України, а також відверті прояви імперського гноблення. Політизація українського руху зумовила створення політичних партій. Відповідно до підходів із вирішення питання про майбутній державний статус України, у національному русі сформувалися дві течії: автономістська й самостійницька. Ідею автономії України в складі демократизованої Росії відстоювали РУП (з 1903 р.), УСДРП, УДП, УРП, УДРП. На ідеї самостійної української держави наполягали РУП (до 1903 р.), УНП.

Хоча політизація суспільного життя працювала на консолідацію української нації, на цьому шляху поставало чимало перешкод, основна з яких — відсутність власної держави. Не меншої шкоди завдавали неосвіченість основної маси українців, заборона й утиски української преси та книговидання, постійне стеження за настроями інтелігенції, заселеність українських міст переважно етнічними меншинами, слабкий розвиток української буржуазії, відсутність української церкви, розділеність України імперськими кордонами.

Революція 1905–1907 рр. сприяла новим успіхам у консолідації нації завдяки розвитку українських партій, виборам до Державної думи, діяльності «Просвіти», газетної й видавничої справи. Однак поразка революції спричинила нову хвилю національного гноблення.

Напередодні Першої світової війни українське суспільство, насамперед селяни-підприємці, завдяки аграрній реформі зміцнили своє економічне становище. Проте соціальне становище біднішого селянства залишалося скрутним. Імперського тиску зазнавав український національний рух. Припинили своє існування всі українські партії, функціонувала лише одна газета «Рада». Українські національні сили згуртувалися навколо безпартійної організації — Товариства українських поступовців.

РОЗДІЛ VII

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ на початку XX ст. ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

§ 26. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ГАЛИЧИНИ, БУКОВИНИ Й ЗАКАРПАТТЯ на початку XX ст.

- Як взаємопов'язані промисловість і сільське господарство? Наведіть приклади.

1. Становище промисловості в Західній Україні

На початку XX ст. господарське становище Західної України не змінилося. Край залишався економічно відсталим і перенаселеним, був внутрішньою колонією Австро-Угорщини — джерелом дешевої сировини й ринком збуту промислової продукції з центральних провінцій імперії. Ця тенденція чітко простежувалася на прикладі тих галузей промисловості, які на початку XX ст. стали основними.

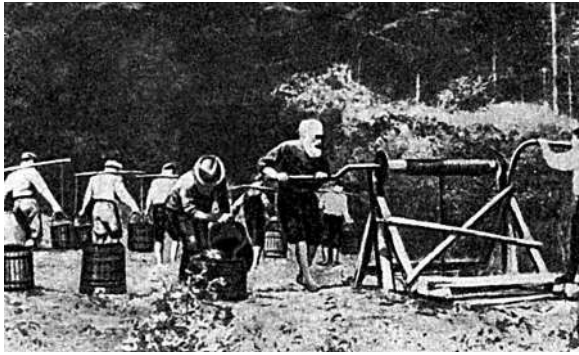
Найуспішніше на початку XX ст. розвивалася нафтодобувна промисловість. Уже в 1890-х роках у галузі розпочався процес концентрації виробництва, що й привело до створення в 1892 р. першого нафтового картелю¹.

Протягом 1905–1906 рр. тут виникло понад 50 акціонерних нафтодобувних компаній. Найбільшими з них стали «Галицько-карпатське товариство», «Східниця», «Галичина». Протягом першого десятиліття XX ст. в нафтовій промисловості прискорився процес концентрації виробництва, який поєднався з інтенсивним притоком іноземного капіталу. Як наслідок, найбільші 15 підприємств з англійським, австрійським і німецьким капіталом контролювали майже 75 % видобутку й перероблення нафти. Користуючись близькістю західноукраїнських

Бориславські нафтові й озокеритні копальні. Фото. Початок XX ст.

¹ *Картель* — найпростіший різновид монополії, який уключає декілька підприємств однієї галузі, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва й виготовлену продукцію, мають виробничу й торговельну самостійність.

Добування нафти ручним способом
на Бориславських промислах.
Фото. XIX ст.

родовищ нафти до європейських країн, дешевизною робочої сили, ці компанії успішно конкурували з американським трестом¹-гігантом «Стандарт ойл оф Нью-Джерсі».

Нафтодобувна галузь зазнала значної технічної реконструкції. Були закриті невеликі криниці та ями, почали бурити свердловини глибиною 1 тис. м і більше. На відміну від інших галузей, тут швидко зростала енергоозброєність підприємств. Якщо в Дрогобицькому й Станіславівському гірничих округах у 1910 р. потужність парових двигунів і двигунів внутрішнього згоряння становила до 20 тис. кінських сил, то через три роки вона сягала 50 тис. кінських сил. У нафтодобувній галузі використовували більше двигунів, ніж у всіх інших галузях разом. Застосування бурильної техніки вело до наростання видобутку. Так, у 1900 р. видобуток становив 325 тис. т, у 1909 р. — 2 млн 50 тис. т. Пізніше видобуток зменшився, однак залишався досить високим (1913 р. — 1,1 млн т). Найбільше нафти добували підприємства Борислава й Дрогобича.

Водночас організація нафтового господарства яскраво демонструвала колоніальний характер господарювання Австро-Угорщини на українських землях. Щоб стимулювати процес нафтодобування й водночас загальмувати перероблення нафти на місці, австрійський уряд установив низьке мито на вивезення непереробленої нафти й високе — на вивезені продукти нафтоперероблення. У 1905 р. нафтоочисні заводи Галичини переробили лише 30 % добутої нафти. Решту вивезли в сирому вигляді для перероблення в центральні австрійські землі.

В околицях Борислава, сіл Дзвиняча й Старуні функціонували тисячі шахт з добування озокериту — гірського воску, який складається з 85 % вуглецю та 15 % водню. З цієї коричнево-чорної земляної смоли робили свічки, які горіли коричнево-червоним полум'ям. Очищенням озокериту займалися спеціалізовані підприємства Чехії та Нижньої Австрії. З розвитком нафтової промисловості озокеритодобувна промисловість на початку XX ст. продовжувала занепадати через виснаження поверхневих шарів і зменшення попиту на міжнародному ринку.

Традиційною галуззю західноукраїнської промисловості був видобуток кам'яної солі. Ця галузь продовжувала зростати. Якщо в 1900 р. добували 145 тис. т, то в 1908 р. — понад 1 млн 800 тис. т. Західна Україна давала 64 % видобутку солі в

¹ *Трест* — монополістичне об'єднання підприємств однієї або кількох технологічно пов'язаних галузей, учасники якого втрачають виробничу й комерційну самостійність і підлягають єдиному контролю.

Австро-Угорщині. Держава монополізувала добування солі. Уряд установлював на сіль високі ціни, тому більшість селян страждала від її нестачі.

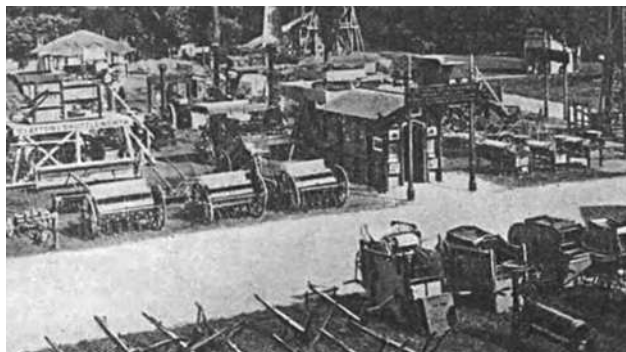
На початку ХХ ст. в районі Карпат продовжувала швидко розвиватися лісопильна промисловість. На західноукраїнських землях на початку століття діяло до 100 лісопильних заводів. Щороку Галичина вирубувала 6 млн м³ деревини й вивозила 80–85 тис. вагонів лісоматеріалів. Водночас темпи зростання меблевого виробництва й інших галузей деревообробної промисловості були вкрай повільними. Крок уперед зробило лісохімічне виробництво. На початку ХХ ст. було введено в дію лісохімічні заводи у Сваляві й Вигоді.

Незначні зміни відбулись у харчовій промисловості. Окрім двох цукрових заводів на Буковині, почав працювати завод на галицькій землі.

Підприємства легкої промисловості (паперова, текстильна, шкіряна, сірникова та ін.) на початку ХХ ст. через низький рівень технічного оснащення були збитковими й поступово занепадали. Адже більшість підприємств Західної України залишалися дрібними. На початку ХХ ст. в кустарних промислах, дрібних ремісничих майстернях, удома працювало 45 робітників. Так, у Східній Галичині на початку ХХ ст. діяло лише кілька текстильних підприємств, на яких було зайнято по кілька десятків робітників. Майже вся західноукраїнська промисловість мала кустарно-ремісничий характер. У 1902 р. понад 94 % промислових підприємств Галичини мали не більше 5 робітників. У них працювало понад 50 % усього зайнятого в промисловості населення. Майже половина промислової продукції краю вироблялася на підприємствах з одним працівником — його власником.

Важкої промисловості на західноукраїнських землях майже не існувало. У Закарпатті діяли три металургійні заводи, де виплавляли чавун, використовуючи застарілу техніку. Лише один завод у Кобилицькій Полянці був модернізований і в 1912 р. почав виготовляти колеса для потягів і речі господарського вжитку: сокири, лопати тощо.

Модернізацію промисловості стримувала австрійська влада, яка прагнула зберегти цей район як сільськогосподарський. Він мав постачати імперії дешевий хліб, ліс, худобу, виконувати роль ринку збуту для промислових західних провінцій. Напередодні Першої світової війни понад 90 % експорту з краю становила сировина й лише кілька відсотків готові вироби, які вивозили переважно на Балкани. Водночас потребу в промисловій продукції Західна Україна на 80 % задовольняла завдяки імпорту.

Промислова виставка-ярмарок.
м. Львів. Фото. 1891 р.

Промисловий розвиток Західної України цілком залежав від іноземного капіталу: австрійського, німецького, англійського, американського, французького, бельгійського. Іноземні власники активно створювали акціонерні товариства, концерни, синдикати, банки, за допомогою яких успішно контролювали основні промислові галузі краю.

Колоніальний характер господарювання австро-угорської влади, сваволя іноземного капіталу проявилися в хижацькій експлуатації природних ресурсів краю. Лише в Галичині в 1912 р. вирубали 1100 га лісів; були виснажені верхні озокеритові родовища, що призвело до занепаду цієї галузі.

Загалом промисловість Західної України розвивалася повільно, переважно в напрямі добування й первинного перероблення сировини, зберігаючи колоніальний характер. Незважаючи на всі зрушення, у сукупному доході Західної України на промисловість припадало не більше 30 %.

2. Становище сільського господарства в Західній Україні

Більшість населення західноукраїнських земель була зайнята в сільському господарстві. Так, у Східній Галичині 95 % мешканців становили аграрії. Лише 1 % були зайняті в промисловості й 0,2 % — у торгівлі.

Прагнучи зберегти західноукраїнський регіон як сільськогосподарський додаток до промислово розвинутих західних провінцій, австрійський уряд мало турбувався про його сільськогосподарський розвиток. У краї панували великі землевласники — польські, румунські, угорські, німецькі поміщики, яким належало понад 40 % усіх земель.

Основна маса селян страждала від малоземелля й безземелля. Господарств, що мали наділи до 5 га, у Галичині нараховувалося 80 %, на Буковині — 85 %, у Закарпатті — 73 %. За таких умов селяни змушені були орендувати в поміщиків 30 % їхніх площ. Як правило, селяни орендували землю на умовах відробітку в господарстві поміщика, зокрема відробітку за проценти, які наростали за борг узятого «до нового урожаю» збіжжя, за «порцію» — певну суму грошей, яку поміщики позичали селянам, за штрафи при потравах у полі, за порушення лісового чи рибальського законів.

Незважаючи на майже дармову робочу силу, значна частина поміщиків так і не змогла прилаштуватися до нових умов господарювання. Через власне мар-

Біля віялки. *Фото. XIX ст.*

нотратство вони розорялися. Протягом 1893–1902 рр. їхнє число в Галичині скоротилося від 4,5 до 3 тис. Уряд дозволяв розпродавати маєтки розорених поміщиків. Проте українські селяни змогли викупити трохи більше 1 % цих земель. Решту викупили польські парцеляційні банки. Польська адміністрація Галичини розподіляла ці землі між польськими селянами-колоністами, яких переселяла із Західної Галичини, щоб збільшити чисельність поляків у Східній Галичині.

На сільське господарство впливали капіталістичні відносини й індустріалізація. Усе ширше в господарствах поміщиків і заможних селян використовували вільнонайману працю; усе більше продукції вирощували на продаж, тобто зростала товарність сільського господарства; поліпшувалися знаряддя праці, застосовувалися сільськогосподарські машини; запроваджувалися раціональні сівозміни й мінеральні добрива; проводилися меліоративні роботи; поліпшувався ветеринарний догляд; збільшувалося поголів'я племінної худоби тощо. Проте ці зміни в сільському господарстві Західної України відбувалися лише за ініціативи окремих господарів і не мали системного характеру.

Капіталістичні відносини впливали й на селянство, яке швидко розшаровувалося за матеріальними статками. Майже 80 % селянських господарств Східної Галичини були бідняцькими, 15 % — середніми та 5 % — заможними. Кількість селянських господарств зростала, а їхня площа зменшувалася, що було наслідком аграрного перенаселення краю.

На думку вченого

За підрахунками **І. Франка**, на одного українця Галичини в середньому припадало найменше серед європейців кілограмів зерна й м'яса та найбільше — картоплі. Учений так описував становище основної маси населення краю: «Продуктів харчування бракує не тільки, щоб відновити робочу силу, а й не вистачає, щоб зберегти здоров'я й життя. Це відбивається на тому, що народ легко піддається епідемічним захворюванням, на виродженні й зубожінні раси, у короткій середній тривалості життя та великій середній смертності, у відносно великому проценті непрацездатного населення».

Нужденне становище підштовхнуло селян до страйкової боротьби. Перші **селянські страйки** охопили навесні 1900 р. 15 сіл Борівського повіту. Страйкарі вимагали підвищення поденної платні. Виступ придушили австрійські війська.

У **1902 р.** новий масовий селянський страйк у Галичині проти польських поміщиків сколихнув усю Австро-Угорщину. Улітку він охопив понад 300 сіл із 20 повітів. У ньому взяло участь більше 200 тис. селян. Основні вимоги страйкарів — підвищення заробітної плати, краще поводження з працівниками тощо.

Це був перший масовий селянський страйк у Європі. Страйкарі не тільки відмовлялися від роботи, а й підпалювали фільварки, господарські двори, ліси. Виступ було придушено за допомогою жандармерії та військових. За участь у страйку заарештували 4 тис. селян. Однак поміщики були змушені піти на поступки.

Перенаселення, зубожіння й земельний голод штовхали селян шукати заробітків поза межами України. Вони виїздили на сезонні заробітки до західноєвропейських країн, насамперед до Німеччини, Чехії, Румунії, Данії, у прикордонні російські губернії.

Селянський страйк — колективне припинення роботи поденними чи сезонними сільськогосподарськими робітниками з метою домогтися задоволення поміщиками соціально-економічних вимог страйкарів: підвищення поденної платні, скорочення норм (обсягів) роботи, кращого поводження з працівниками.

Історичне джерело

Львівська газета «Громадський голос» від 14 червня 1907 р. у статті «Хлопська нужда» повідомляла: «У галицьким селі на 100 людей — 90 нуждарів, а 10 заможних. У багатьох околицях люди не їдять хліба, а тільки горох, квасолу й кукурудзу. У разі хвороби хлоп не має жодної помочі ані убезпечення... У парі з нуждою іде й темнота серед хлопської маси. У деяких повітах більше як половина хлопських дітей не ходить до школи, і ростуть ті бідні діти без усякої освіти. До чого ж довела така господарка в краю? До того, що наш хлоп, який не звик за ціле життя піти далі, як до повітового міста, кидав батьківщину, продавав остатки й тікав ген далеко за море! Сотні тисяч нашого народу опинилося в Канаді, Бразилії та інших краях Америки...»

Дедалі більше селян емігрувало за океан, переважно до Канади й США, частина — до Бразилії та Аргентини. Влада не чинила перешкод українцям, які вирішили емігрувати за океан. Еміграція із західноукраїнських земель стала масовою. Уже в 1901 р. греко-католицький єпископ писав до австрійського уряду: «Бажання емігрувати стало епідемією. Населення сотнями чоловік залишає свої села, продаючи за безцінь рухоме майно, щоб зібрати потрібні кошти для себе й сім'ї».

Від початку століття до Першої світової війни із західноукраїнських земель за кордон на постійне проживання виїхало майже 1 млн осіб. Еміграція полегшила становище селян, оскільки частково вирішувала проблему перенаселення краю.

Перша українська церква в Канаді (1899). Фото. 1915 р.

Однак цим одразу скористалася польська влада краю й активно заходила переселяти із Західної Галичини польських селян, щоб збільшити їхнє число в українських повітах. Напередодні Першої світової війни кількість поляків сягнула 22 %.

Початок XX ст. приніс у західноукраїнське село й певні надії. Завдяки надходженням від заокеанських емігрантів і заробітчан з європейських країн у селян почали

з'являтися гроші. Вони почали купувати землю, їхнє становище перестало бути таким безрадіним, як кілька десятиліть тому.

На думку вченого

У 1907 р. **І. Франко** писав: «Наш бідний, довгі роки систематично гноблений і оглуплюваний народ власною силою й енергією підіймав себе з пониженого стану... та з радісною впевненістю глядить у свою кращу будучність».

Загалом же сільське господарство західноукраїнських земель було малоефективним, працювало в режимі самозабезпечення й не могло розширити товарне виробництво.

Запитання та завдання

1. Назвіть галузі промисловості Західної України.
2. Порівняйте особливості картелю, синдикату й тресту як різновидів монополістичного об'єднання підприємств.

3. Опишіть причини й події, пов'язані з першим масовим селянським страйком у Європі.

4. Якими ознаками характеризуалося становище промисловості Західної України на початку XX ст.?

5. Охарактеризуйте становище сільського господарства на західноукраїнських землях.

6. Визначте причини, які змушували селян емігрувати за Атлантичний океан.

7. Доведіть, що промисловість Західної України на початку XX ст. мала колоніальний характер.

8. Певна частина українських селян Закарпаття, Буковини й Східної Галичини пов'язувала свої надії на краще життя з Росією. Мовляв, якщо розпочнеться війна, то прийдуть москалі й наділять їх землями панів-дідичів. Влада боролася з такими настроями, і навіть заарештовували селян.

Доведіть прикладами з історії Правобережної України та характеристикою політики царського уряду на початку XX ст. щодо селян Наддніпрянщини, що такі сподівання були марними.

§ 27. ПОЛІТИЧНЕ Й НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ на початку XX ст.

- *Навіть за умови, що більшість членів суспільства переконана в необхідності суспільних змін, вони ніколи не відбуваються автоматично. Що ще потрібно, щоб необхідні суспільні перетворення відбулися?*

1. Діяльність політичних організацій

На початку XX ст. в політичному житті Галичини вирізнялися активністю УНДП, УРП та УСДП, які поставили перед собою спільне завдання: «пізнати народні маси, їхнє становище й потреби, і працювати над їхнім усвідомленням і піднесенням. Витворити з темного українського селянства й робітництва свідомих членів українського народу, який не дав би на поталу своїх прав і вмів захиститися...»

Провідну роль відігравала УНДП, яка прагнула об'єднати всі політичні сили краю в єдиний національний політичний блок заради боротьби проти польського засилля. Партія проголосила, що переходить до «політики масової самооборони й рішучої опозиції проти галицько-польської адміністрації, проти центрального (віденського) уряду, який підтримує її». Партія визнавала «теперішній капіталістичний устрій», однак пропонувала ряд соціальних реформ, які б покращили становище українських селян. Зокрема, вона вимагала створення сприятливих умов для кредитування, торгівлі, збільшення заробітної плати, поліпшення побутових умов. Партія закликала селян керуватися в економічній сфері національним принципом — купувати товари лише в українських крамницях.

УРП виступала за викуп земель у великих поміщиків коштом громадського фонду й передання їх селянам. У 1907 р. УНДП та УРП утворили парламентський союз і злагоджено діяли у Віденському парламенті.

УСДП вважала, що інші українські партії опікуються інтересами лише заможних верств, і не змогла налагодити конструктивного співробітництва з ними. Ставлячи за мету суспільного розвитку побудову соціалізму, партія відхиляла неправові засоби його досягнення, а надто захоплення політичної влади шляхом збройного повстання. Перебуваючи під впливом австрійських соціал-демократів, вона обстоювала ідею поступової соціалізації засобів виробництва (тобто передання їх трудящим), здобуття влади парламентським шляхом, використання держави як інструменту суспільних змін.

Діяльність національно-культурних організацій. У Галичині на початку століття продовжувало працювати товариство «Просвіта». Воно все ширше розгортало свою роботу серед народних мас, звільняло їх з-під культурного гніту польських та інших поміщиків. Як наслідок, польські послы стали звинувачувати «Просвіту» у підбуренні селян проти панів.

У відповідь голова «Просвіти» шляхтич-землевласник В. Федорівич заявив, що товариство працює для 20-мільйонного народу, «для якого воно є осередком народного життя... Лише цей нарід, а не хто інший, є наш суддя!».

Історичний факт

Володислав Федорович не лише очолював «Просвіту», як громадський діяч, він також фінансував товариство власними коштами. Щоб звільнити «Просвіту» від несправедливих закидів «неприхильних людей», він подарував їй 12 тис. голландських гульденів.

До 1914 р. товариство «Просвіта» було найважливішою масовою українською організацією Галичини, яка опікувалася майже всіма сферами національного життя.

«Просвіта» відіграла величезну роль у культурно-освітньому й національному розвитку не тільки Галичини, а й усього українства. До 1912 р. товариство видало 445 назв книжок загальним накладом понад 3,1 млн примірників.

Перед початком Першої світової війни 75 % українських населених пунктів Галичини мали свої читальні (не було їх тільки в невеличких селах і на хуторах). 15 % із них мали власні будинки (Народні доми), у яких працювали аматорські драматичні театри, народні хори. За підтримки митрополита Андрея Шептицького у Львові було засновано Український національний музей (1913).

Історичний факт

Про масштаби діяльності «Просвіти» свідчать такі цифри: напередодні Першої світової війни товариство мало 77 філій, 2944 читальні, 2364 бібліотеки, 504 читальні будинки, 197 035 членів. «Просвіта» видала 374 назви спеціально призначених для широкого загалу книжок. Кожен член товариства отримував по кілька примірників книжок і поширював їх серед своїх знайомих і родичів.

«Просвіта» організовувала по селах кооперативи, дитячі садки, гуртки товариства «Сільський господар». Багато зусиль докладала для підняття рівня

економічної освіти й розбудови економічних організацій. Так було створено сільськогосподарську школу, господарську школу для дівчат, торговельну школу. Протягом 1906–1912 рр. «Просвіта» організувала 15 кооперативних курсів. При читальнях «Просвіти» функціонувало 540 крамниць і 236 позичкових кас.

Товариство турбувалося й про здоровий спосіб життя українців, вело боротьбу з пияцтвом. У 1909 р. було засновано протиалкогольне й протинікотинове товариство «Відродження».

Завдяки зусиллям «Просвіти» у Галичині стали традиційними щорічні відзначення Шевченківських днів, які перетворилися на національне свято українців. Особливо широко відзначалися 50-річчя від дня смерті в 1911 р. і 100-річчя від дня народження Кобзаря в 1914 р. У Галичині було споруджено кілька десятків пам'ятників Т. Шевченкові. Представники галицьких українців узяли участь в урочистостях у 1903 р. в Полтаві з нагоди відкриття пам'ятника класику української літератури І. Котляревському. Відбулося справжнє єднання українців, яких розмежовував російсько-австрійський кордон.

Діяльність військово-спортивних організацій. Одним із проявів національного відродження в Східній Галичині стали спортивно-фізкультурні організації, які займалися вихованням молоді. Першим у Львові було створено юнацьке гімнастично-спортивне товариство «Сокіл», статут якого ґрунтувався на положеннях статута чеського «Сокола». Його засновниками в 1894 р. стали активісти «Просвіти» Василь Нагірний і Володимир Лаврівський. Усі пізніші організації входили до складу центральної та першої організації, що отримала назву «Сокіл-батько». Багато зробив для розбудови «Сокола» педагог *Іван Боберський*, який очолював товариство в 1908–1914 рр. Під його головуванням товариство поширило свою діяльність на всю Галичину й західне Поділля.

У 1900 р. відомий громадський діяч *Кирило Трильовський* став ініціатором створення *спортивно-протипожежного товариства «Січ»*. Ця спортивна молодіжна організація перебувала під впливом партії галицьких радикалів. «Січ» виховувала молодь на героїчних традиціях козацької звитяги. Активну участь у діяльності товариства брали майбутні державні й військові діячі періоду української революції. Усі місцеві організації об'єднувалися в «Український січовий союз», очолений генеральним отаманом К. Трильовським.

Кирило
Трильовський

Історичний факт

Засновники «Січі» виховували в молоді готовність і завзяття до боротьби, зокрема й збройної, за незалежність України. Так, у пісні-марші К. Трильовського співали:

Хоч упала Січ Дніпрова
Й веселяться вороги,
Та ми тепер над Черемошем
Кіш козацький завели.

Нехай знають вороженьки,
Що козацький дух не вмер,
Що як давно процвітав він,
Так цвіте він і тепер.

Парад товариства «Сокіл».
Попереду К. Трильовський.
м. Львів. Фото. 1914 р.

Завдяки зусиллям діячів українського руху Петра Франка й Івана Чмоли восени 1911 р. виникло юнацьке *військово-спортивне товариство «Пласт»*. Запозичивши форми організації європейського скаутського руху, українські засновники надали товариству національного змісту, активно використовували в роботі український військовий досвід козацьких часів.

У 1913 р. за ініціативою К. Трильовського розпочало роботу Товариство українських січових стрільців. Члени цієї організації почали навчатися військової справи.

Завдяки цим товариствам турбота про фізичний розвиток, національне виховання масово охопила молоде покоління Західної України. Відділення спортивних товариств виникали в містах і селах Галичини повсюдно. Членами «Січі» і «Сокола» були 12 тис. українських юнаків, а в мережі «Січей» у 1913 р. займалося спортом майже 80 тис. осіб.

Яскравим проявом як фізичного, так і духовного гарту тодішньої західноукраїнської молоді стала участь членів усіх товариств у грандіозному святі з нагоди 100-річного ювілею Т. Шевченка, що відбулося у Львові на майдані «Сокіл-батько».

2. Реформа виборчої системи

Одним із центральних політичних питань була виборча реформа. Українські політичні партії домагалися легальними, конституційними методами «загального, безпосереднього, рівного й таємного виборчого права, жадаючи, щоб новий виборчий закон дав українському народові стільки мандатів, скільки йому належить відповідно до числа людності».

Куріальна виборча система була відверто несправедливою. Один голос представника панської курії дорівнював 35 голосам від міської курії та 206 голосам від сільської курії. Ліквідація старої недемократичної куріальної системи, на думку лідерів наддністрянських партій, мала забезпечити перевагу українського представництва в австрійському парламенті та галицькому сеймі над польським, уможливити досягнення політичної мети легальним конституційним шляхом. Саме в цій площині Українська радикальна партія виробляла принципи своєї тактики. Якщо радикальна партія найефективнішим засобом тиску на австрійську адміністрацію та польських поміщиків вва-

Перші українські депутати Галицького сейму. Фото. 1866 р.

жала страйк, то УСДП та УНДП мобілізували всі свої сили для розгортання агітаційної, організаційної та практичної роботи за виборчу реформу.

Особливої інтенсивності боротьба за загальне, рівне, безпосереднє й таємне виборче право набула в 1906 р. Імператор Франц Йосиф 22 січня прийняв українську делегацію, від імені якої вимоги українців висловив митрополит А. Шептицький. На підтримку вимог провести виборчу реформу політичні сили Галичини скликали 2 лютого 1906 р. у Львові віче, у якому взяли участь майже 50 тис. українців. Подібні віча й демонстрації з вимогою проведення виборчої реформи проходили по всьому краю. Один із лідерів УСДП С. Вітик писав, що «тих віч і селянських зборів, скликаних лише в Східній Галичині протягом одного місяця, було більше 500».

З метою консолідації зусиль у боротьбі за загальне виборче право галицькі партії утворили неформальний політичний блок. Саме під його тиском у січні 1907 р. закон про вибори до райхсрату був прийнятий, а вже в травні відбулися вибори. Вони не виправдали українських сподівань. Українці зуміли обрати 27 послів від Галичини й 5 від Буковини, тоді як полякам дісталось 70 місць.

Нова загроза війни з Росією примусила австрійський уряд шукати порозуміння з українцями, а крайову польську владу піти на поступки. 14 лютого 1914 р. Галицький сейм затвердив зміни до виборчого законодавства, за яким українці змогли провести до сейму 62 послів (27 % місць). Це відкривало українському рухові нові можливості боротьби за свої права й поділу Галичини. Однак усі плани перекреслила Перша світова війна.

3. Боротьба за створення українського університету

Як висловився один з лідерів українського визвольного руху Кость Левицький, боротьба за відкриття українського університету стала «альфою й омегою національних змагань». На початку ХХ ст. українці на зміну гаслу «Руські кафедри для русинів» сформулювали нове гасло «Добиваймося свого університету!». Його запропонував М. Грушевський у газеті «Діло». Він наполягав, що це природна потреба «українсько-руського народу». В університеті галичани вбачали запоруку подальшого прогресу всієї української нації «від Сяну до Кубані». Наступними кроками мали стати націоналізація суду, адміністрації, тобто «створення сучасної національної бюрократії». На завершення планувалося проголосити українську автономію.

Український університет мав бути центром політичної боротьби за права всіх українців. Тема українського університету заповнила українські газети, стала основним закликком боротьби за національну справу.

У липні 1899 р. — на початку 1900-х років майже 500 українських студентів в університеті збиралися на студентські віча щодо заснування українського вищого навчального закладу. На заборону провести третє віче в 1901 р. 440 студентів залишили Львівський університет і переїхали до інших навчальних закладів Австрії. До боротьби за університет долучилися й українські політики, які діяли парламентськими методами. Студенти ж влаштовували демонстрації в 1903, 1906 рр. і кілька разів у 1907 р.

Історичний факт

Під час січневої демонстрації 1907 р. було заарештовано 99 українських студентів. Безоплатно захищати студентів у суді зголосилися найкращі українські адвокати. Проте справа до суду не дійшла. 21 лютого студенти розпочали голодування. Польський крайовий суд вирішив звільнити до суду найбільш ослаблених, однак студенти солідарно заявили, що вийдуть або всі, або жоден, що готові померти від голоду. 27 лютого суд випустив усіх. Українська громадськість зустрічала їх як героїв.

Українськими адвокатами були Кость Левицький, Микола Шухевич, Володимир Старосольський. Серед заарештованих студентів був майбутній відомий історик Іван Крип'якевич.

Адам Коцко

Імперський міністр освіти пообіцяв розглянути справу створення українського університету, проте розгляд розтягнувся на роки. У 1910 р. українські студенти знову провели кілька віч із вимогою створити окремий український університет. Польські студенти-шовіністи вирішили боротися з українським рухом силою. Вони створювали «боївки», які організовували напади на українців. 1 липня 1910 р. це призвело до збройної сутички між студентами, у якій загинув провідник української студентської громади Адам Коцко. Чимало студентів з обох сторін було поранено.

Поліція заарештувала 127 студентів-українців і жодного поляка. 101 з них суд покарав ув'язненням і вигнанням з університету. Тим часом на похорон А. Коцка зійшлося чимало львів'ян і мешканців навколишніх сіл. Учасники процесії протестували проти відверто пропольської політики влади.

Українські послы у Відні вкотре подали на розгляд парламенту пропозицію про заснування українського університету. Справу знову було відкладено. Лише наростання загрози війни спонукало імператора пообіцяти збудувати український університет не пізніше 1916 р.

Запитання та завдання

1. До яких проявів національного руху — економічних, культурних чи політичних — потрібно зарахувати діяльність «Просвіти», рух українських студентів за створення українського університету, агітацію й пропаганду партій за реформу виборчої системи?

2. Визначте основні напрями діяльності західноукраїнських партій.
3. Охарактеризуйте діяльність «Просвіти» на початку ХХ ст. на західноукраїнських землях.
4. Розкрийте сутність діяльності військово-спортивних організацій Галичини.

5. Визначте політичні засоби, за допомогою яких західноукраїнські партії боролися за інтереси українства чи планували соціалістичну перебудову суспільства.
6. Поміркуйте, чому культурно-просвітницька й інша діяльність «Просвіти» становила загрозу для польських господарів Галичини.

7. Оцініть боротьбу за створення українського університету щодо розвитку українсько-польських відносин. Керуючись загальнолюдськими цінностями, визначте, яка сторона вела справедливу, а яка — несправедливу боротьбу.
8. Відповідно до нового виборчого закону 1907 р., право участі в загальних, рівних, безпосередніх і таємних виборах отримали лише повнолітні громадяни чоловічої статі. Чому цю перемогу демократії тоді вважали повною перемогою, а нині лише напівперемогою?

§ 28. РАДИКАЛІЗАЦІЯ НАСТРОЇВ УКРАЇНСТВА. БУКОВИНА та ЗАКАРПАТТЯ на початку ХХ ст.

- *Поміркуйте, яку роль у житті відіграють радикально налаштовані люди й сили.*

1. Радикалізація українського політичного руху

Радикалізація українського руху, тобто його схильність до рішучих дій, формувалася під впливом багатьох історичних причин. Упродовж 1890–1914 рр. вирішальну роль відіграло небувале загострення українсько-польських відносин. Цьому посприяло декілька чинників: 1) припинення «новоєрівської» політики польсько-українського примирення; 2) сваволя австрійської жандармерії та польських поміщиків під час виборів; 3) масові судові процеси між українськими сільськими громадами та польськими поміщиками щодо користування сервітутами (з понад 3000 справ лише 32 були вирішені на користь українських селян); 4) боротьба за демократичну виборчу реформу та відкриття українського університету у Львові.

Радикальність українського руху посилювалася через ворожість до українства, починаючи з найвищої владної сходинок краю. Так, намісник Галичини граф Казимир Бадені «уславився» брутальними зловживаннями на виборах до Галицького сейму 1895 р. та кривавими виборами 1897 р. до Віденського парламенту. Унаслідок збройного антиукраїнського терору під час виборів загинуло 10 осіб, 19 було важко поранено й кількасот заарештовано, а з 63 депутатів від Галичини обрали всього трьох українців.

Саме «криваві баденівські вибори», на думку І. Франка, підштовхнули все «чесне й народолюбне» в українському середовищі до пошуку радикальних

засобів боротьби. «Усі нині стали радикалами, — писав він. — Пролита кров була тим чинником, який підштовхнув українців до активнішого опору полякам і до підвищення рівня українських домагань».

Основними питаннями українського руху були: домагання адміністративного поділу Галичини на Західну (польську) і Східну (українську) з наданням кожній із них автономного статусу; відкриття у Львові українського університету; прийняття закону про загальні й рівні вибори. Відповіддю на їхні вимоги стали арешти, побиття, смерть, кульові поранення. Репресивні заходи невідворотно підштовхували учасників українського руху до радикальних форм захисту.

Радикалізації руху посприяв селянський страйк 1902 р. Він продемонстрував іншим верствам, що українське суспільство й насамперед селянство стали потужною суспільною силою, здатною рішуче захищати свої інтереси. Натхненниками страйку були українські партії радикалів, націонал-демократів і соціал-демократів. Вони створювали в селах страйкові комітети, вели роз'яснювальну роботу.

Страйки показали силу й організованість українських селян, дієвість роз'яснювальної роботи політичних партій. Український національний рух перестав бути справою одинаків, груп, товариств і партій. Він став масовим і поступово радикалізувався.

Піком протистояння стали події у Львові в **1908–1910 рр.** Під час виборів до крайового сейму польська влада традиційно вдавалася до махінацій з виборчими округами, фальсифікацій із бюлетенями, чинила розправу над виборцями. У день голосування жандарми застрелили селянина Марка Каганця. На «кривавих» перших демократичних виборах українці здобули 12, москвофіли — 8, а поляки — 138 місць. У відповідь на насильства й фальсифікації студент Мирослав Січинський 12 квітня 1908 р. застрелив намісника графа А. Потоцького. «Це за кривди, зроблені українському народові, і за смерть Каганця», — заявив месник.

Убивство намісника стало для польських шовіністів приводом для погромів українських книгарень, «Просвіт», кооперативів, шкіл, гімназій, побиття українців, які заходили в польські квартали. Нова хвиля насильства польських шовіністів прокотилася Галичиною в 1910 р. після сутичок у Львові між польськими й українськими студентами. Лише заклики митрополита А. Шептицького, українських і польських політиків до примирення тимчасово вгамували напруження.

Однак уже влітку 1911 р. під час виборів до Віденського парламенту ситуація знову загострилася. За допомогою жандармерії та військ польська влада вирішила не допускати до виборів українців, які не підтримували кандидатів від влади. У Дрогобичі кількатисячний натовп пішов на військових... 28 осіб було вбито, 26 — тяжко поранено, травмовано майже 100 осіб. Розслідування поклало провину на русинів, які криками «Ганьба!» нібито спровокували військових відкрити вогонь.

Лише загроза майбутньої війни з Росією змусила австрійський уряд і польську владу шукати порозуміння з українством.

2. Народні віча

Окрім радикальних засобів політичної боротьби, українські політичні й громадські сили використовували й мирні засоби, зокрема **народні віча**. Віча скликали партії, щоб виявити народні потреби й з'ясувати ставлення людей до своєї діяльності. Віча скликали й студенти, щоб обговорити засоби боротьби щодо створення українського університету.

Нездатність австрійської імперської й польської крайової влади реагувати на потреби українців робила віча малоефективним інструментом захисту інтересів народу. Однак вони не були даремними, бо завдяки вічам політичні й громадські сили мали змогу поширювати в масах свої ідеї, залучати до українського руху дедалі ширші верстви населення, давати їм необхідні знання й переконання щодо мети та засобів боротьби за національні інтереси.

3. Митрополит Андрей Шептицький

У 1900 р. галицьку митрополічу кафедру очолив молодий монах-василіанин граф *Андрей Шептицький*. Чимало українців побоювалося, що він, як нащадок давнього українського, але спольщеного роду, сприятиме польському впливові на українські справи, на що, власне, розраховували поляки. Однак митрополит швидко включився в боротьбу за права українського народу. Багато священиків греко-католиків під його впливом порвали зв'язки з москвофільством і приєдналися до народовецького табору.

Андрей
Шептицький

А. Шептицький першим із греко-католицьких ієрархів звернув увагу на Східну Україну. У 1907 р. він здійснив подорож у Центральну Україну, налагодив зв'язки з ученими й громадськими діячами Києва. Митрополит був прихильником об'єднання церков слов'янських народів і для порозуміння між церковними діячами організовував щорічні з'їзди.

Історичний факт

У 1887 р. 22-річний польський аристократ із Галичини Роман Шептицький, у майбутньому — митрополит Андрей Шептицький, відвідав Київ, де зустрівся з відомим професором-істориком Володимиром Антоновичем, який запропонував юнакові познайомитися з видатним літературознавцем, етнографом і експертом з іконопису професором Миколою Петровим. «І знаєте що? — сказав Антонович. — Петров — москаль, “справжній” москаль з Костромської губернії. Чи не цікаво? Ви — поляк, я — поляк, Петров — москаль, а всі ми разом — українці. І чи не чудово було, коли українці вимислили прислів'я: “Хто ступить на цю землю, хоч турок, хоч лях, хоч москаль, усі українцями стають”?»»

Народні віча — за доби племінного устрою вияв народоправного ладу слов'ян; у Русі-Україні загальні збори містян, що вирішували громадські справи; у часи політичного дроблення конкурували з владою князя та бояр; на межі XIX та XX, на початку XXI ст. — масові збори, мітинг, вияв політичної волі народу.

Митрополит вважав церковника не тільки пастирем у духовних справах, а й провідником громади, який не покидає парафіян у світському житті. Так, в одному з послань він прямо зобов'язував священників очолити кооперативи у своїх парафіях. Митрополит опікувався й народною культурною спадщиною. У 1913 р. А. Шептицький заснував у Львові Український національний музей і став його головним меценатом.

Своєю відданою працею митрополит А. Шептицький здобув довіру народу й ще до початку Першої світової війни заслужив ім'я українського патріота.

4. Особливості українського руху на Буковині та в Закарпатті

На Буковині українська інтелігенція належала до народовців. На початку XX ст. вона сформувала мережу з 590 студентських, жіночих, учительських, церковних, драматичних, музичних, наукових, спортивних українських товариств і установ. У 112 селах діяли гімнастично-пожежні товариства «Січ», об'єднані в «Союз січей». Загалом український рух на Буковині доволі успішно протистояв румунізації та германізації, підтримував міцні зв'язки з іншими українськими землями, доводив історичні права українців на Буковину.

На початку XX ст. відбулася швидка політизація українського руху Буковини. Провідні позиції займали політичні партії національно-демократичного спрямування, які підтримували тісні зв'язки з Національно-демократичною партією Галичини. У 1909 р. націонал-демократи провели в Чернівцях з'їзд усіх активних українських діячів — сільських війтів, голів читалень «Просвіт» і товариства «Січ» та ін. На з'їзді було створено Руську раду, відому також під назвою Селянська партія на чолі з професором С. Смаль-Стоцьким. У 1913 р. націонал-демократи поділилися на дві конкуруючі партії: *Українську народну* (очолював С. Смаль-Стоцький) та *Українську національно-демократичну* (голова М. Василько). У 1907 р. представники переважно буковинського вчителства створили другу за впливовістю *Українську радикальну партію Буковини*, яка організаційно й ідейно наслідувала радикалів Галичини.

Третьою політичною силою стала *Соціал-демократична партія Буковини* (лідер Й. Безпалко). Створена ще в 1896 р., вона функціонувала як частина потужної Австрійської соціал-демократичної партії.

У найгірших умовах розвивався національний рух у Закарпатті. Припинене й злиденне становище українців Закарпаття спонукало мукачівського єпископа

Видатні українські політики
Буковини С. Смаль-Стоцький
і М. Василько

Юлія Фірцака у квітні 1896 р. звернутися до угорського уряду з проханням провести перевірку неприйнятності економічного стану, у якому перебувають його співвітчизники. Для перевірки ситуації до Закарпаття було відправлено вищого урядовця міністерства хліборобства Едмунда Егана. Не чекаючи ні від кого офіційних звітів, Е. Еган подорожував від села до села, вивчаючи життя закарпатських селян. У спеціально підготовленому до угорського уряду меморандумі

урядовець засвідчив правдивість розпачливих звернень українців до уряду. Він стверджував, що катастрофічне становище українців зумовлене систематичним визиском місцевих корчмарів-лихварів. Шукаючи порятунку, населення масово емігрує за океан.

На завершення урядовець закликав уряд до дій: «Цей народ буде поволі занепадати матеріально й морально щораз нижче, доки не загине зовсім. Якщо уряд думає допомагати русинам і хоч би частину їх урятувати від смерті, необхідно терміново взятися за оздоровлення всього недужого організму».

Історичне джерело

Угорський урядовець **Е. Еган** так писав про становище закарпатців: «Міг би хто думати, що в сих сторонах, забитих дошками від світу, бодай прожиток дешевший. Куди! Якраз навпаки! До половини зими з'їв кожний господар свої хліборобні запаси, а до жнив живе дорого купленою стравою. За все платить він на 8–10 % дорожче від міської ціни... Руський селянин не бачить цілий рік ані м'яса, ані яйця, хіба що вип'є кілька крапель молока, а на великосвятечний день з'їсть кусень житнього чи пшеничного хліба. Зрештою його поживою є вівсяний ошіпок і — коли не бракує — бульба. Не дивно, що коли в інших гірських сторонах бачимо людей рослих, міцних і здорових, у мадярському Підкарпатті подибуємо недокрівні, марні, пожовклі лиця, безсильні, хиткі, нездалі до військової служби, карликуваті, золотушні, призвичаєні з розпуки до пиятики, зниділі, ліниві й темні. Розпука бере дивитися на цей умираючий народ. Нині можна би навіть предбачити день, коли останній русин утече з краю...»

Угорський уряд відреагував низкою реформ, спрямованих на покращення економічного стану закарпатських русинів, які отримали загальну назву «Рутенська акція». Керівником акції було призначено Е. Егана. Вийшов закон про позики й розмір лихви (тобто відсотків), а Е. Еган наглядав за його виконанням. Безземельних селян почали наділяти землею. Уряд відкривав сільськогосподарські курси, промислові школи. У Закарпаття завозили племінну худобу, на пасовищах будували державні стайні й колиби (сезонне житло для пастухів і лісорубів). У краї створювали сільськогосподарські кооперативи, кредитні спілки, позикові каси, де можна було брати дрібні кредити. Перетворення активно підтримував єпископ Ю. Фірцак. 18 серпня 1898 р. в усіх церквах видано виголошене його послання, у якому владики закликав священників: «Не відвертайтеся від цієї праці, станьте апостолами акції, здійснюваної в інтересах народу... Візьміть на себе відання кредитними кооперативами й майстернями домашнього промислу. Допомогайте Егану в його починах!»

З 1898 р. угорський уряд почав видавати народною мовою тижневик «Неділя». І хоча газета мала духовно прив'язати закарпатців до угорської держави, вона працювала й на пробудження свідомості народу. Керовані греко-католицькими священниками, селяни організовували просвітні гуртки й читальні.

Юлій Фірцак

Незадоволені лихварі й торговці намагалися всіляко перешкоджати «Рутенській акції». Вони написали Е. Егану кілька анонімних листів, у яких погрожували смертю. Проте «затятий ірландець», як називали Е. Егана за його походження, пройнявся солідарністю до українців і продовжував свою справу. Тоді в угорських газетах з'явилося понад 250 наклепницьких статей. Виникла загроза усунення Е. Егана. Ю. Фірцак поїхав до Відня, домігся аудієнції в імператора Франца-Йосифа, і той особисто заступився за чиновника. У 1901 р. Е. Еган видав новий меморандум, у якому вказав на нові проблеми, які потребують вирішення, зокрема на змову поміщиків з орендарями й підприємцями, які використовували сіножаті, пасовища й інші угіддя собі на користь, але на шкоду селянам.

20 вересня 1901 р. Е. Егана застрелили, коли він їхав з Ужгорода до Мукачева. Уряд поступово охолов до «Рутенської акції». Паралельно недоброзичливці повели наступ на товариство св. Василя, яке підтримував єпископ Ю. Фірцак.

Наступні роки перед світовою війною характеризувалися посиленням мадярського наступу на українство. Так, під час перепису 1910 р. до угорського населення було зараховано всіх карпатських русинів, які хоч трохи розуміли мадярську мову, в офіційних документах було занижено відсоток українського населення. Міністерство внутрішніх справ видало розпорядження про перейменування українських сіл мадярськими назвами. В одному лише Ужанському комітаті було перейменовано 76 сіл. Від українців вимагали змінити слов'янські прізвища на мадярські. Проте на цей заклик відреагували здебільшого німці та євреї краю.

Угорським наступом скористалися москвофіли й посилили в Закарпатті москвофільську пропаганду. Проте, незважаючи на вкрай несприятливі умови, у краї продовжували працювати українські патріоти, зокрема о. Василь Чопей, о. Юрій Жаткович, Євменій Сабов, Августин Волошин, Михайло Врабель.

Запитання та завдання

1. Розтлумачте поняття «радикальний», «радикалізація», «Рутенська акція».
2. Визначте піки радикалізації українського руху на початку XX ст.

3. Охарактеризуйте причини радикалізації українського національного руху на початку XX ст.
4. Яку роль відігравали народні віча в політичній боротьбі на початку XX ст. на західноукраїнських землях?
5. Охарактеризуйте особливості українського руху на Буковині та в Закарпатті.

6. Визначте засоби боротьби, які застосовують реакціонери проти реформаторів, використавши для прикладу долю Е. Егана.
7. Поясніть, як селянський страйк 1902 р. посприяв радикалізації українського політичного руху.

8. На прикладі вчинків митрополита А. Шептицького сформулюйте життєві цінності духівника, які роблять його видатним.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 7

ВПЛИВ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПІДНЕСЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

1. Знання, необхідні для виконання практичних завдань

Надзвичайно важливу роль у національному відродженні західних українців відіграла Українська греко-католицька церква. Хоча вона й зазнавала тиску польської влади Галичини, однак могла спиратися на законодавчі акти Австрійської імперії про рівність усіх церков.

Греко-католицька церква охоплювала найширші маси населення. Рівень національної свідомості в галицьких селах залежав від сільського священика, який зазвичай був єдиною освіченою людиною в селі. До нього зверталися за порадою як до батька, і він мав великий вплив на парафіян.

Історичне джерело

Про значення греко-католицької церкви в історії українського народу влучно сказав священик **Й. Заячківський** на зборах у Львові під час заснування «Просвіти»: «Дивні речі чинить Провидіння... Та унія, що їй сприяв польський уряд у XVI ст., перетворилася в XIX ст. на найбільшу захисницю української національної справи, давши низку патріотів священиків-католиків, що врятували Галичину від полонізації, подібно як католицькі священики врятували Ірландію від англізації».

У часи посилення впливу москвофілів галицькими митрополитами були доктор теології, професор Львівського університету Йосип Сембратович, а потім його небіж Сильвестр Сембратович. Й. Сембратович послідовно виступав за українізацію церкви. Сам проголошував проповіді українською, те саме наказував робити священикам. Він боровся проти поширення продажу алкоголю по селах. Створив церковне братство тверезості, усіляко сприяв національному вихованню молоді, започаткував реформування чернечого ордену Василіан, який виховав покоління відомих священиків, богословів, церковно-громадських діячів.

Василіани відновили місіонерську роботу, активно працювали з українською молоддю, формували молодіжні «Марійські дружини», які до початку світової війни об'єднували понад 20 тис. членів, видавали щомісячник «Місіонер», а для молоді — «Наш приятель».

Наполегливо зміцнював греко-католицьку церкву С. Сембратович. Під опікою ордену Сестер Василіанок він заснував об'єднання сестер-черниць для релігійного виховання дітей і шкільної молоді, відкрив дівочий інститут у Львові. У 1885 р. греко-католики провели двох послів до парламенту. Митрополит сприяв народовецькому рухові, вітав політику «нової ери».

Інакшою була ситуація на Буковині та в Закарпатті. Третина буковинських віруючих була греко-католиками й перебувала під захистом галицького митрополита. Решта належала до православної церкви, яка слугувала засобом румунізації українців. Лише на межі XIX–XX ст. за прикладом греко-католиків і за їхньої моральної підтримки православні буковинці домоглися двох місць у керівництві єпархії та створення кафедри на богословському факультеті Чернівецького університету.

У найважчому становищі перебували українські віруючі Закарпаття. У 1871 р. греко-католицькій церкві було відмовлено в автономії, а її пастирі, не витримавши тиску угорської влади, здебільшого не чинили опору мадяризації (зугорщенню) і переведенню богослужіння на угорську мову.

Захисником українства на Закарпатті виступав мукачівський єпископ Юлій Фірцак. На початку XX ст. угорський уряд змушений був відреагувати на його звернення й дещо покращив економічне становище закарпатців завдяки відомій «Рутенській акції».

2. Працюємо з документами

- Прочитайте текст молитви митрополита Андрея Шептицького за Україну. Виокремте з неї думки, співзвучні з питаннями суспільно-політичного, культурного життя українців упродовж їхнього історичного розвитку та взаємодії з іншими народами.

Усемогутній Боже й Царю Всесвіту, Спасителю наш, Ісусе Христе, що всім серцем любиш увесь людський рід і Своїм безмежним промислом опікуєшся кожним народом зосібна! Споглянь милосердно й на наш український народ, і на кожний інший народ...

Прости йому всі провини, знищи всі його злі нахили, а зміцни добрі нахили; змилосердся над ним у всіх його потребах. Борони його перед усякою кривдою й несправедливістю ворогів. Зливай на нього безнастанно Твоє щедре благословення. Благаємо Тебе, наш Боже, про особливу опіку й поміч для нашого народу, щоб серед усіх переживань і спокус світу, диявола та його слуг він міг завжди зберегти небесне світло віри, перемагати наполегливістю в добрі всякі труднощі й завжди належати до благословенного Твого Божого Царства, і тут, на цім світі, і в Небесній Батьківщині. Дай нам ласку, щоб ми всі до одного, злучені єдністю віри й союзом любові під Твоїм проводом і проводом святої Української православної церкви йшли завжди дорогами правди й справедливості, любові та спасіння. Пошли українському народові святих, великих Своїх слуг, щоб прикладом і словом були його мудrimi провідниками у всіх царинах народного, суспільного й громадського життя.

Провідникам нашого народу дай світло Твоїї Премудрості з неба, дай йому численне, добре та святе духовенство! Заопікуйся його молоддю, щоб не тратила ласки Святого Хрещення, щоб одержувала в родині й школі основне християнське виховання. Благослови всі наші родини, щоби батьки були зразковими й ревними християнами, а матері визначалися мудрістю, вірою та дбайливістю у вихованні дітей. Заохоти багатьох із нашого народу до життя досконалішого, до святості. Просвіти всіх нас, нахили всі серця, щоб усі якнайліпше пізнавали й цінували святу православну віру та, визнаючи її, почували себе щасливими, стояли в ній непохитно, хоч би треба було понести й мученицьку смерть, та й щоб по законах святої віри улаштовували своє життя. Благослови також і дочасне добро нашого народу. Дай йому волю, щоб він міг вільно розвивати свої природні, Тобою дані сили. Обдаруй його правдивою, незіпсованою освітою. Благослови його працю на всіх ділянках науки, мистецтва й добробуту та благослови всіх і все, щоб наш народ, живучи мирно й щасливо, міг добре Тобі служити, а з Твоюєю поміччю одержати Вічну Небесну Батьківщину.

А ти, Пресвята Богородице, Мати й Царице України, святий Архангеле Михаїле й ви всі, покровителі українського народу, опікуйтеся завжди цим народом, щоб він став народом святим, щоб сповнив свою Божу місію, щоб причинився до світлого добра людського роду, щоб був поміччю й потіхою Святої Христової церкви та щоб приносив Вічному Цареві безперестанну славу, честь і шану на віки вічні. Амінь!

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ VII

«УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ на початку XX ст. ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ»

На початку XX ст. господарське становище Західної України не змінилося. Край залишався економічно відсталим і перенаселеним, відігравав роль внутрішньої колонії Австро-Угорщини — джерела дешевої сировини й ринку збуту промислової продукції центральних провінцій імперії.

Прагнучи зберегти західноукраїнський регіон як сільськогосподарський додаток до промислово розвинутих західних провінцій, австрійський уряд не дбав про його сільськогосподарський розвиток, створював сприятливі умови для панування великих землевласників — польських, румунських, угорських і німецьких поміщиків. Через нужденне становище селян, зумовлене малоземеллям і безземеллям, вони й надалі змушували їх відробляти за оренду землі та позики. Це штовхало селян до страйкової боротьби. Масовий селянський страйк у Галичині (1902) проти польських поміщиків сколихнув усю Австро-Угорщину, став першим масовим селянським страйком у Європі. Водночас дедалі більше селян емігрувало за океан.

На початку XX ст. в політичному житті Галичини активністю вирізнялися УНДП, УРП і УСДП. Партії поставили перед собою спільне завдання — перетворити український народ на націю. Провідну роль відігравала УНДП, яка прагнула об'єднати всі політичні сили краю в єдиний національний політичний блок заради боротьби проти польського засилля. У Галичині на початку століття продовжувало працювати товариство «Просвіта». Воно активно розгортало роботу серед народних мас, звільняло їх з-під культурного гніту польських шовіністів. Зміцнювалися й позиції народної економічної самооборони — кооперації.

Одним із проявів національного відродження в Східній Галичині стали фізкультурно-патріотичні організації, які займалися вихованням молоді: «Сокіл», «Січ», «Пласт». Основними цілями українського руху були: адміністративний поділ Галичини на Західну (польську) і Східну (українську) з наданням кожній з них автономного статусу; відкриття у Львові українського університету; прийняття закону про загальні й рівні вибори. Відповіддю на їхні вимоги були арешти, побиття, смерть, кульові поранення.

Політичним успіхом українських партій стало запровадження загального, безпосереднього, рівного й таємного виборчого права, якого українські сили домоглися легальними, конституційними методами.

Унаслідок нехтування владою інтересами українців і відвертої ворожості до українства на межі двох століть відбулася радикалізація українського національного руху.

Крім радикальних засобів боротьби, українські політичні й громадські сили використовували народні віча. Нездатність австрійської імперської та польської крайової влади реагувати на потреби українців робила віча малоефективним інструментом захисту інтересів народу. Водночас віча давали політичним і громадським силам можливість швидко поширювати в масах свої ідеї, залучати до українського руху дедалі ширші верстви населення, давати їм необхідні знання й переконання щодо мети та засобів боротьби за національні інтереси.

Духовною опорою в захисті національних інтересів Західної України стала греко-католицька церква на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ в середині XIX — на початку XX ст.

§ 29. УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ОСВІТА, НАУКА В УМОВАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ

1. Вплив процесів модернізації на суспільне життя українців

Модернізаційні процеси розкрили перед Україною нові історичні перспективи. Виникла потреба в інженерах і техніках, агрономах і ветеринарах, освітянах і лікарях, університетських професорах і вчених.

Вийшовши з народного середовища, піднімаючись соціальними сходами завдяки власним успіхам в освіті, науці й господарстві, українська інтелігенція дивилася на світ з оптимізмом. І там, де «старі» українці — нащадки старшин Гетьманщини пророкували кінець України, українська «молодь» вбачала початок національного розвитку.

Тісно пов'язані з народом інтелігенти не хотіли миритися з його колоніальним становищем. Тому ідеї європейського романтизму й демократизму спонукали їх до активної громадської діяльності на користь свого соціально й національно пригнобленого народу.

Модернізація створила широкі можливості для культурного відпочинку, що збагачував розум і душу: доступні музеї, театри, лекції, бібліотеки, читальні, кінематограф, виставки спонукали людину все глибше замислюватися над життям — минулим, сьогоденням і майбуттям. Це зумовило потужне суспільне замовлення на духовно-культурну творчість і сприяло перетворенню інтелігенції на впливову силу, здатну спрямовувати культурний і політичний розвиток народу.

Розвиток національної свідомості став найважливішим процесом, що розгортався впродовж зазначеного історичного періоду. Академічні дослідження з історії й культури народу, високохудожні твори митців виховували національну гідність, гуртували народ довкола своїх духовних провідників і вчителів. Згадаймо свідчення П. Куліша, як у Полтаві «всяка душа письменна й щира» з «Кобзарем» Т. Шевченка «наче з яким скарбом дорогим, носиться» і «чи не по “Кобзареві” уже й Богу моляться».

Модернізаційні процеси створили «історичне диво». «Як для лікаря немає нічого приємнішого за спостереження, як до хворого повертається здоров'я — так і для історика немає нічого приємнішого, як слідкувати за процесом відновлення нації, що з важкого духовного й політичного пригноблення звільня, але постійно рухається до

нормального життя». Ці слова І. Франка якнайкраще передають зміст українського історичного процесу XIX ст. Увійшовши в це століття як пригноблена селянська маса, український народ у другій половині століття вже набув ознак культурної нації. Яскравим підтвердженням стало відновлення в 1882 р. українських вистав у Кременчуці. За свідченням поліцмейстера, який нікуди не міг дістатись у справах, вулиці міста були загромаджені возами селян, котрі приїхали дивитися українську виставу.

І хоча в Наддніпрянській Україні царату вдавалося стримувати національне відродження, воно продовжувало розвиватись у Західній Україні в умовах конституційної монархії. Провідну роль у цьому процесі відігравали політичні організації, партії, парламентські фракції, які захищали інтереси народу політичними засобами. Запровадження виборів зробило можливим залучення до політики народу. Прості селяни й містяни швидко усвідомили, що їхнє життя залежить від власного рішення — обрання свого посла до парламенту. А якщо парламент не зважає на потреби народу, варто натиснути на нього за допомогою віча, мітингу, петиції, страйку, демонстрації.

Виборці поступово усвідомлювали, з якою метою соціальні верхи купують їх виборчими бенкетами й ковбасою, чому не пускають вільно голосувати за свого посла. Усю Галичину облетіло запитання батька до сина-жовніра перед оточеною військом виборчою дільницею: «То ти, Іване, прийшов мене застрелити за те, що я виконую свій виборчий обов'язок?» З такого питання починався процес переродження народу в націю.

Модернізаційні процеси сприяли зміцненню міжнародних контактів і зв'язків, відкритості суспільств і взаємовпливу культур. За таких умов уряди Російської та Австро-Угорської імперій поступово втрачали контроль над розвитком національної української культури.

Швидка індустріальна модернізація в країні з багатьма ознаками феодалізму призвела до загострення соціальних суперечностей між трудящими й панівними верствами. Наслідком цього стало поширення лівацьких і навіть погромницьких настроїв під гаслами «Смерть буржуазії!», «Смерть експлуататорам!».

На тлі таких настроїв зростала потреба в потужній українській культурі, яка могла протистояти руйнівній ідеології, спрямовувати людей на пошуки законних способів урегулювання суспільних відносин, учити цінувати національні й загальнолюдські, а не «класові» цінності. Саме цією справою й займалися українські діячі культури, хоча зазнавали постійного імперського тиску.

2. Потреба українізації системи освіти

Глибокі модернізаційні зміни протягом другої половини XIX — початку XX ст. зумовили потребу в українізації системи освіти. Проте потяг до освіти народних низів російська імперська влада використовувала не для зміцнення української самосвідомості, а для русифікації освічених українців.

За шкільною реформою 1864 р. *початкові школи* (офіційна назва: «народні училища») поділяли на однокласні з трирічним і двокласні з п'ятирічним терміном навчання. Ці школи проголошували позастановими. Навчання обмежувалося Законом Божим, читанням цивільних і церковних книг, письмом, арифметикою (найпростіші чотири дії), церковним співом. І хоча не вистачало навіть таких шкіл,

Сільська земська школа Лохвицького повіту Полтавської губернії.
Фото. Початок XX ст.

царський уряд хвилював лише контроль за змістом і мовою навчання, недопущення до викладання вчителів з «українофільськими» настроями.

До мережі реформованих *середніх шкіл* належали 8-річні гімназії та 4-річні прогімназії. Вони давали гуманітарну освіту, знання давніх мов. Освіту з природничо-математичним спрямуванням надавали 7-річні реальні училища. Середні школи теж проголошували безстановими, однак для вступу учні мусили мати відповідну підготовку й

платити за навчання. Тому в них навчалися переважно діти вищих верств.

Протягом другої половини XIX ст. додалося кілька нових *вищих навчальних закладів*. У 1865 р. було відкрито Одеський, а в 1875 р. — Чернівецький університети. Для задоволення потреб промислового розвитку було відкрито два політехнічні інститути — у Львові та Києві (Київський політехнічний став першим у Російській імперії технічним вищим навчальним закладом), технологічний у Харкові, гірничий у Катеринославі, два ветеринарні в Харкові та Львові, сільськогосподарський в Одесі. У всіх старих і нових ВНЗ було лише дві українські кафедри: кафедра історії у Львові (очолював М. Грушевський) і кафедра української мови й літератури в Чернівцях (очолював С. Смоль-Стоцький).

3. Недільні школи в Наддніпрянській Україні

Оскільки мережа початкових шкіл не задовольняла потреби населення, українська інтелігенція стала організовувати недільні школи для дорослих. Протягом 1859–1862 рр. діяло 111 недільних шкіл. Засновниками й учителями без платні в цих школах були переважно демократично налаштовані студенти. Вони ж готували й видавали власним коштом підручники та посібники. Навчання мало переважно світський характер і виходило далеко за межі тодішньої програми для початкової школи. Викладали, зокрема, географію, історію, природознавство, гігієну. Навчання велося українською мовою.

Недільні школи викликали незадоволення реакціонерів. Тому в 1862 р. їх закрили нібито за виявлення революційної пропаганди. Проте під тиском громадськості уряд мусив поступово їх відновити, хоч і з великими обмеженнями. Протягом 1870–1890-х років недільні школи знову набули популярності.

4. Софія Русова, Христина Алчевська

Життя цих двох талановитих і самовідданих жінок можна вважати прикладом служіння українському народу. **Софія Русова** (1856–1940) народилася у французько-шведській родині. Її дівоче прізвище — Ліндфорс. Навчалася в українському патріотичному середовищі Лисенків–Старицьких. З 1871 р. займалася педагогічною та громадсько-політичною діяльністю, була членом «Київської громади», двічі перебувала в ув'язненні. Вона організувала в Києві

Недільна школа
Христини Алчевської.
м. Харків. Фото. 1880-і роки

перший дитячий садок, працювала вчителем у недільній школі. Коли їх заборонили, організовувала таємні школи. Також викладала на вищих жіночих курсах. У січні 1913 р. в Петербурзі на Першому всеросійському жіночому з'їзді виступила на захист навчання українців рідною мовою. У 1917–1921 рр. стала активним учасником Української революції. З 1922 р. жила в еміграції, була професором педагогіки Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова.

Христина Алчевська (1841–1920) народилася в м. Борзні в родині вчителя міського училища. У 1862 р. заснувала Харківську жіночу недільну школу, яку утримувала до 1919 р. У 1896 р. збудувала для школи приміщення вартістю 50 тис. руб. Це була єдина в Російській імперії недільна школа, забезпечена власним приміщенням. У школі безкоштовно працювало понад 100 педагогів-сподвижників.

Х. Алчевська популяризувала українську мову, народні пісні, творчість Т. Шевченка. У своїй садибі в Харкові в 1899 р. встановила перший у світі пам'ятник Т. Шевченкові.

Х. Алчевська — авторка багатьох педагогічних праць. Відзначена нагородами міжнародних педагогічних товариств, зокрема золотими й срібними медалями, почесними дипломами тощо, обрана віце-президентом Міжнародної ліги освіти.

5. Емансипація жінки

Модернізаційні процеси сприяли вивільненню (**емансипації**) української жінки, рішучій зміні у ставленні до її прав, місця в суспільстві. Жінка поступово ставала рівноправним членом суспільства й родини.

Жінки з вищих верств поступово приєднувалися до громадсько-політичної роботи й привертали увагу до нестерпної долі жінок із нижчих верств. Такі можливості їм надавала насамперед література. Першою жінкою-письменницею була Марія Вілінська-Маркович (Марко Вовчок). Вона використала літературні твори

Емансипація (від латин. *emancipatio* — звільнення) — громадський рух жіноцтва за подолання приниженого становища жінок, надання їм рівних із чоловіками прав у суспільстві, родині.

Ганна
Барвінок

як засіб боротьби з кріпацтвом, рабським становищем жінок. Проблему захисту жіноцтва й загалом демократичних ідеалів порушували у своїх творах письменниці другої половини XIX ст.: Ганна Барвінок (Олександра Куліш), Марія Загірна (Грінченко), Дніпрова Чайка (Людмила Василевська), Валерія О'Коннор-Вілінська, Любов Яновська, Грицько Григоренко (Олександра Судовщикова-Косач), Христина Алчевська, Олена Пчілка (Драгоманова-Косач), Леся Українка (Лариса Косач).

З появою й розвитком аматорського, а потім і професійного театру для жінок відкрилося нове поле діяльності. Одні підтримували театр фінансово, інші були акторками перших театрів. Серед них М. Садовська-Барілотті, Г. Затиркевич-Карпинська, Л. Лінницька, М. Заньковецька.

Що могла зробити жінка для національної справи, показав творчий шлях **Марії Заньковецької**. Відзначення 25-річчя її театральної діяльності стало тріумфом. Для багатьох українців М. Заньковецька стала уособленням України. Лише зачитування її ювілейних вітань тривало понад дві години. Зала не могла вмістити всіх прибулих. Простір навколо театру й прилеглі вулиці були заповнені людьми. Налякана великим скупченням людей, поліція розпочала арешти. На думку київської поліції, ювілей перетворився на демонстрацію могутності українського руху.

Історичний факт

Описуючи ті події, шеф київської поліції доповідав генерал-губернатору: «Демонстративний характер вечора був спричинений не читанням вітань, які не були крамольними... , а тим особливим тоном святкування на честь Заньковецької, якого не можна було передбачити та якому не можна було запобігти».

Софія
Ковалевська

Жінки розпочали рух за право на здобуття вищої освіти. Оскільки їм забороняли вступати до університетів, *Євдокія Гогоцька* зініціювала заснування вищих жіночих курсів. У 1879 р. було відкрито перші дворічні вищі жіночі курси. У 1880-і роки вони діяли в Києві, Харкові й Одесі. Незважаючи на протистояння реакціонерів, у 1914 р. на університетських жіночих курсах в Україні навчалося майже 8 тис. жінок. Окремі жінки зацікавилися наукою. Це насамперед *Софія Ковалевська*, яка народилася на Полтавщині. Вона — перша жінка-математик у Російській імперії: член-кореспондент Петербурзької АН, професор Стокгольмського університету. Систематично збирала й досліджувала вишивки *Пелагія Бартош-Литвин*. *Олександра Ставровецька-Єфименко* — перша жінка-доктор з історії в Російській імперії, написала багато праць з історії України.

6. Видатні українські вчені

Природничі науки. Значних успіхів досягнули українські математики й фізики. Професор Київського університету *Михайло Авенаріус* (1835–1895) успішно займався дослідженнями у сфері молекулярної фізики, за що в 1881 р. був наго-

роджений французьким орденом Почесного легіону. Фізик *Іван Пулюй* (1845–1918) досліджував електричний струм у вакуумі та газорозрядних трубках, винайшов катодну трубку — основу телебачення XX ст. й відкрив X-промені (*рентгенівські промені*). Він заснував і 32 роки очолював першу в Європі кафедру фізики й електротехніки, два роки був ректором Німецької вищої технічної школи (нині Празький технічний університет).

Ілля
Мечников

Досягнення в біологічній науці пов'язані насамперед з іменем видатного мікробіолога *Іллі Мечникова* (1845–1916). Вихованець Харківського університету, він тривалий час працював в Одеському університеті й славнозвісному Пастерівському інституті в Парижі. За відкриття явища фагоцитозу (знищення кров'яними тільцями фагоцитами інфекції) — основи імунології — отримав Нобелівську премію.

Помітний внесок у світову медичну науку зробив *Данило Заболотний*, який розробив ефективні засоби лікування чуми. Разом з М. Гамалією та В. Високовичем він неодноразово виїздив у наукові експедиції до Аравії, Месопотамії, Індії, Китаю для вивчення епідемічних захворювань і боротьби з ними.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. розквітнув талант усесвітньо відомого вченого *Володимира Вернадського* (1863–1945). Він першим науково обґрунтував цілісність Усесвіту, розробив учення про біосферу (сферу життя) і ноосферу (сферу розуму). Учений став також засновником нових наук — геохімії, біогеохімії та радіогеології.

Українські вчені продемонстрували також уміння застосовувати свої знання на практиці. Так, інженер *Микола Бернадос* у 1881 р. винайшов і перший у світі застосував у промисловості зварювання металу за допомогою електричної дуги. Київський інженер *Олександр Бородин* наприкінці XIX ст. сконструював найекономічніший на той час паровоз.

У Києві розпочав свою діяльність авіаконструктор *Ігор Сікорський*. Під час навчання в Київському політехнічному інституті він спроектував і побудував кілька гелікоптерів і літаків-біпланів. У 1911 р. на літаку власної конструкції С-6 він установив перший світовий рекорд швидкості — 111 км/год. Під його керівництвом побудовано перші у світі багатомоторні літаки «Руський витязь», «Ілля Муромець» та ін.

Розвиток гуманітарних наук. Мовознавство розвивав професор Харківського університету *Олександр Потебня*, який заснував новий психологічний напрям мовознавства, досліджував історію мови, вивчав зв'язок мовного й національного питань. Протягом 1907–1909 рр. *Борис Грінченко* впорядкував і видав 4-томний словник української мови. *Агатангел Кримський* у 1905–1908 рр. видав 3-томний курс «Української граматики», що ґрунтувався на врахуванні граматичних закономірностей 68 мов, якими володів учений.

Засновником української історичної школи й української археології став *Володимир Антонович*. «Київська школа» істориків заклала підвалини сучасної історичної науки. Справжнім подвижником козацької теми в історичній науці став *Дмитро Яворницький*. Його 3-томна «Історія запорозьких козаків» стала

справжнім науковим пам'ятником козацтву. Творцем української наукової історіографії став *Михайло Грушевський*. Його праця «Історія України-Руси» донині не втратила наукової цінності.

Надзвичайний внесок у розвиток антропології зробив *Федір Вовк*. За активну громадівську діяльність після Емського указу він змушений був емігрувати на 25 років до Європи. За наукові досягнення в галузі палеоантропології нагороджений Паризьким антропологічним товариством великою медаллю Пітера Брока (відомого європейського природознавця).

Запитання та завдання

1. Розкрийте сутність понять «народне училище», «емансипація», «лівацькі настрої».
2. Відтворіть на мапі мережу університетських центрів і вищих навчальних закладів.

3. Охарактеризуйте життя й діяльність С. Русової та Х. Алчевської.
4. Назвіть імена найвидатніших учених доби модернізації, а також сфери їхньої діяльності та досягнення.

5. Визначте впливи модернізаційних процесів на життя українського суспільства.
6. Виокремте історичні чинники, які сприяли й перешкоджали українізації системи освіти.
7. Охарактеризуйте роль недільних шкіл у системі освіти й українському національному русі.

8. Поміркуйте, як емансипація жінок пов'язана з процесом модернізації.
9. Розкрийте сутність «історичного дива», яке сталося в Україні протягом XIX й на початку XX ст.

§ 30. УКРАЇНСЬКІ ЛІТЕРАТУРА Й ТЕАТР

- *Англійський учений Г. Спенсер стверджував, що наука є передбаченням. Чим, на вашу думку, є література?*

1. Особливості розвитку культурного життя

Культура другої половини XIX й початку XX ст. продовжувала розвиватися в умовах колонізаторських режимів, які панували в Україні й намагалися тримати український народ у нецтві, позбавити його національних особливостей та уподібнити своїм народам.

Проте, плекаючи такі імперські наміри, російська й австрійська влада не могла не задовольняти культурно-освітніх потреб українського суспільства, яке в другій половині XIX ст. зазнало глибоких модернізаційних змін. Під їхнім впливом у народі посилювався потяг до освіти. «Селяни один за другим самі

*В. Маковський.
Приїзд учительки. 1896 р.*

приводять дітей у науку» — було написано в 1862 р. в журналі «Основа». Нове покоління інтелігенції, кваліфікованих робітників, фабрикантів і заводчиків характеризувалося високими духовно-культурними запитами, що сприяло формуванню потужного суспільного замовлення на духовно-культурну творчість.

За таких умов українська інтелігенція стала впливовою інтелектуальною й духовною силою. Вона була творцем нової української культури й використовувала найменші послаблення колоніальних режимів для утвердження нових позицій української культури. Такі можливості створювали конституційні закони в Австро-Угорщині, буржуазні реформи в Російській імперії. Завдяки цьому інтелігенція у своїй культурно-просвітницькій діяльності могла спиратися на земське самоврядування, конституційний захист прав людини, гласність, на університети, що ставали центрами вільнодумства.

Важливим чинником впливу на розвиток української культури була поява групи українських підприємців-меценатів, готових і спроможних підтримувати українську культуру.

Однак існували й чинники, які стримували розвиток української культури, зокрема виїзд частини українських митців до імперських центрів (М. Гоголь, В. Короленко, К. Ушинський, І. Грабар та ін.). Гальмував розвиток української культури й низький відсоток українців у містах, які перетворювалися на центри культурного впливу інших народів.

Українська культура була штучно розділеною імперськими кордонами. Проте ця обставина не призвела до культурної відчуженості Заходу й Сходу. Навпаки, завдяки зусиллям українських митців зв'язки між ними міцнішали.

Українська культура підтримувала зв'язки з культурами слов'янського світу та Західної Європи. За таких умов уряди Російської та Австрійської імперій уже не могли всебічно контролювати розвиток української культури. Заборони російського уряду зрештою виявилися малоефективними. Українські митці, громадсько-культурні діячі долали імперські обмеження й забезпечили гідний розвиток української культури й стали в один ряд з митцями світового рівня.

2. Українська преса та книговидання

Своїм розквітом на початку XX ст. українська преса підросійської України завдячує Революції 1905–1907 рр. Першою ластівкою став часопис «Хлібороб», який вида-

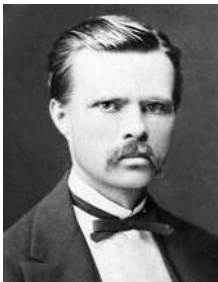
вали в Лубнах, на Полтавщині, брати Шемети. Також побачили світ «Рідний край» — у Полтаві, «Громадська думка», а згодом «Рада» — у Києві та ін. У 1906 р. в українських містах, Москві й Петербурзі вже виходили друком 18 українських газет і часописів. У роки реакції кількість українських періодичних видань була зведена до мінімуму. А в 1913 р. в Україні українською мовою друкувалася лише одна газета — «Рада».

У значно кращому становищі перебувала українська преса в Східній Галичині та Північній Буковині. Найвідомішими з них на початку століття стали журнали «Молода Україна» (1900–1903) і «Світ» (1906–1907). Найавторитетнішим був «Літературно-науковий вістник» (1898–1914). Перші десять років його виданням фактично керував І. Франко. У 1907 р. часопис почав виходити друком у Києві під керівництвом М. Грушевського.

Газети інформували людей про буденні справи, зокрема можливість отримати роботу, придбати певні товари, скористатися різними послугами. Окрім того, читачі отримували інформацію про загальний стан чи ситуацію в окремих галузях економіки, події у світі, зміни в зовнішній і внутрішній політиці імперії. Незважаючи на всі перепони, зростала й кількість видань українських книжок. Якщо протягом 1848–1904 рр. у Російській імперії було видано 1233 українські книжки, то в 1905–1916 рр. їх було видано 1920. Однак цього все одно було замало, а надто з огляду на невеликі накладі українських книжок. Так, у 1913 р. наклад українськомовних книжок становив лише 0,6 % від загальної кількості видань.

3. Література

Література цього періоду характеризувалася розмаїттям художніх напрямів. Основними напрямками були реалізм і романтизм, які органічно доповнювали один одного. Реалістичний напрям у літературі започаткувала письменниця *Марко Вовчок*. Вона створила першу українську соціальну повість «Інститутка». У «Народних оповіданнях» письменниця продовжувала засуджувати кріпацтво, захищати знедолених. Її твори були перекладені багатьма європейськими мовами.

Іван
Нечуй-Левицький

Глибокі соціальні й психологічні проблеми 1870–1890-х років відображав у своїх творах *Іван Нечуй-Левицький*. Наприкінці XIX ст. як новеліст світового рівня заявив про себе *Михайло Коцюбинський*. Його роман «Fata morgana» став першим соціальним твором в українській літературі. Історична повість «Дорогою ціною» — протест проти національного гноблення українців — одразу була перекладена кількома європейськими мовами.

Леся
Українка

У 1890-і роки з'явилися перші збірки віршів *Лесі Українки*: «На крилах пісень», «Думки і мрії», які романтизували боротьбу проти соціального й національного гноблення. У поемі «Давня казка» поетеса формулює громадське покликання митця: «*Не поет, хто забуває / Про страшні народні рани. / Щоб собі на вільні руки / Золоті надії кайдани!*» Надзвичайно виразно розкрився талант Лесі

Українки в драматургії. Шедевром світової літератури стала її драма-феєрія «Лісова пісня». У драматичній поемі «Бояриня» поетеса засуджувала національне відступництво, бездуховність та егоїзм.

Героїчні натури борців за людську гідність гуцулів, буковинців і галичан, їхнє життя й побут стали темою творів *Юрія Федьковича*. Його творами зачитувалися як українські, так і європейські читачі.

Вершиною літературної творчості другої половини XIX — початку XX ст. стала спадщина *Івана Франка*. Він написав майже 5 тис. літературних і наукових праць. Світову славу йому принесли твори, у яких були порушені вічні питання людських стосунків, — романи «Перехресні стежки», «Для домашнього вогнища», драма «Укрادене щастя».

З глибоким психологізмом відобразив початок руйнації традиційного способу життя селян, описав нові суспільні типи й серед них інтелігента-революціонера відомий український письменник і драматург XX ст. *Володимир Винниченко*. Його прозові твори друкувалися багатьма мовами.

Неперевершеним майстром короткого оповідання був *Василь Стефаник*. Збірки творів письменника «Синя книжечка», «Камінний хрест» та ін. стали взірцями психологічної новели. У повісті «Земля» буковинської письменниці *Ольги Кобилянської* надзвичайно правдиво показано непереборне прагнення селян працювати на власній землі.

На початку XX ст. розквітло поетичне обдарування *Олександра Олеся* (Кандиби). Його творчість поєднала революційний романтизм і задушевну ліричність.

4. Український професійний театр. Родина Тобілевичів

Із середини XIX ст. в Україні стають популярними аматорські театри. Проте внаслідок валуєвської антиукраїнської політики в другій половині 1860-х років єдиними острівцями українського театрального мистецтва залишалися аматорські театри провінційних міст Бобринця та Єлисаветграда (нині м. Кропивницький), де набували театральної майстерності брати *Тобілевичі* — Іван, Микола й Панас, які взяли псевдоніми *Карпенко-Карий*, *Садовський* і *Саксаганський*.

Емський указ завдав театру нового удару нечуваної сили, заборонивши, крім вживання рідної мови, «різні сценічні твори й читання малоросійською мовою, а також і друкування нею тексту до музичних нот».

Історичне джерело

Марко Кропивницький у спогадах писав: «У день заборони йшла драма “Дай серцю волю...” і дивертисмент... У дивертисменті я співав відому пісеньку з “Підгірян” — “Поле моє, поле”, але не доспівав її та розревівся. Дружина моя боялася, щоб я не заподіяв чого із собою, і мусила слідкувати за мною. Одначе ж не встерегла, як я сів у саду під дуб і під тужиння приятеля д[обродія] Ізотова почав плакати і битися головою об дуба...»

Українське театральне мистецтво протягом 1876–1880 рр. перейшло в підпілля. Вистави готувалися й виконувалися в приватних будинках таємно від поліції, за участю лише перевіrenих осіб — членів «Громад».

Історичне джерело

Одним із таємних сценічних майданчиків стала квартира М. Лисенка, де взимку 1878–1879 рр. ставили трагедію В. Шекспіра «Гамлет» у перекладі М. Старицького.

М. Кропивницький, розповідаючи про свій виступ навесні 1879 р. на квартирі М. Лисенка, писав: «І, о горе побіжденим! Перш чим почати: “Щука-риба в морі гуляє доволі”, земляки мусили позамикати вікна й віконниці; а хтось ще став і вартовим на вхідних дверях...»

І все-таки український театр вистояв. Через незадоволення громадськості царський уряд 1881 р. надав право губернаторам на власний розсуд дозволяти українські вистави, щоправда, лише на побутову селянську тематику, попередньо зігравши російську п'єсу. Водночас заборонялося: 1) засновувати одномовні стаціонарні українські театри; 2) ставити п'єси, перекладені з інших мов; 3) п'єси з життя інтелігенції; 4) п'єси з історії України (за поодинокими винятками).

Скориставшись таким обмеженням дозволом на театральну діяльність, М. Кропивницький у Єлисаветграді створив у 1882 р. український професійний театр, який того ж року гастролював у Києві, Чернігові, Харкові, Полтаві, Ростові-на-Дону.

Історичний факт

«Що коїлося в Кременчуку, коли наліпили афішу “Наталка Полтавка” і “Кум-мірошник”, трудно переказати. Не фаєтони, не карети загальмували під'їзд [тут: перегородили центральний майдан та вулиці навколо театру], а фурго-ни та ковані повозки козаків полтавських. Пішли биткові збори [повний розпродаж квитків, аншлаг]. Поліцмейстер Філонов, стоячи біля театру, застеріг: “Если такое столпотворение будет долго продолжаться, придётся донести губернатору!...” — “Навіщо?” — спитав я. Він нічого не відповів», — згадував М. Кропивницький.

З не меншим захопленням український театр зустрів досвідчений київський глядач, що відвідував російські стаціонарні міські театри. Л. Старицька-Черняхівська згадувала: «Публіка заливала залу, стояла хмарою коло каси, а в театрі панував той захват, якого вже не зазнати теперішнім артистам повік! То був захват першої весни...»

Учасники аматорської вистави музичної комедії «Різдвяна ніч» М. Старицького — М. Лисенка на сцені Київського міського театру. *Фото. 1874 р.*

В Одесі, вихованій на італійській опері, мистецтво української трупи було визнане досконалішим за вистави будь-якої з бачених тут російських та іноземних театральних труп.

Протягом другої половини 1880–1890-х років в Україні вже діяли три театральні колективи, очолювані Старицьким, Кропивницьким, Садовським, і ще до 30 нових театральних труп. У 1900 р. найвідоміші актори знову об'єдналися в єдину трупу, відому як *Театр корифеїв*.

Історичний факт

Український театр працював під прискіпливим наглядом імперського чиновництва й зазнавав усіляких утисків. Так, у 1883 р. київський генерал-губернатор на цілих десять років заборонив на Правобережжі та Лівобережжі українські вистави. Його налякав шалений ентузіазм глядачів. Театр «ломився» від публіки, яка після кожної вистави буквально на руках виносила артистів до транспорту. Вистави сприймалися «на біс», на сцену летіли смушеві шапки на знак цілковитого захоплення.

Драконівські обмеження змушували українські театри гастролювати далеко за межами України, але й там наші актори викликали зацікавлення публіки. Українські театри з успіхом гастролювали в Казані, Москві, Петербурзі, Грузії, Білорусі, Польщі. Особливо вражала глядачів своїм талантом окраса української сцени Марія Заньковецька.

Історичний факт

Свій театральний псевдонім Марія Адамовська запозичила в села Заньки на Чернігівщині, у якому народилася в родині збіднілого поміщика. Вона завжди залишалася вірною Україні. Коли їй запропонували вступити до театральної трупи імператорського Маріїнського театру в Петербурзі, вона відмовилася.

Протягом листопада 1886 — лютого 1887 р. відбулися перші гастролі трупи М. Кропивницького в Петербурзі, а трупи М. Старицького — у Москві. Як писав у 1907 р. у своїх спогадах М. Садовський, «їхали свідчити Петербургові, що живе ще слово українське, що не задавили його ні Петрові батоги, коли він благородними кістками козацтва позасипав болота, на яких збудував свою столицю; ні Катеринині ретязі, якими вона повила волю України; ні навіть благородний, високогуманний закон 1876 року царя-освободителя не задавив святого слова 40-мільйонного народу: воно знову оживає й сміється знову».

Протягом трьох місяців театральний зал Петербурга щодня вщерть заповнювався публікою, яка на цей час забула про існування імператорських театрів та іноземних труп. Уперше в історії Маріїнського імператорського театру на його сцену був запрошений провінційний та ще й неросійський театр. Проте навіть захоплення імператорської сім'ї грою українців нічого не змінило в українському театрі.

С. Проценко.
Микола Садовський — Сава Чалий
(За однойменною
п'єсою І. Карпенка-Карого)

Історичне джерело

Російський театральний критик **О. Суворін** про гастролі українського театру писав: «Українці рішуче й по-праву заволоділи увагою Петербурга. Пан Кропивницький — не тільки чудовий актор, а й такий самий незрівнянний режисер». Про М. Заньковецьку в ролі Харитини критик із захватом писав: «Я прямо кажу: іншої такої актриси я ніколи не бачив. Я порівняв би її із Сарою Бернар, але ця актриса ніколи мене не хвилювала, тоді як у пані Заньковецької дуже багато почуттів... Багато петербуржців спочатку подивилися на цю трупку як на курйоз, як на явище забавне. Грішним ділом, я сам трохи був із цього числа... Але трупа показала нам таланти, а талант усякою мовою привабливий і гідний пошани, а якщо він великий, то дає справжню й високу насолоду».

Революція 1905–1907 рр. звільнила твори українських митців від цензурних обмежень. Відтоді українські театри отримали можливість збагатити свій репертуар п'єсами світової драматургії. Вони почали ознайомлювати українського глядача з драматургією Шекспіра, Шиллера, Гольдоні, Ібсена, Островського, Толстого, Чехова. У 1907 р. М. Садовський заснував у Києві перший в Україні стаціонарний український театр. Крім української класики, на його сцені ставили опери «Продана наречена» Б. Сметани, «Галька» С. Монюшка, «Сільська честь» П. Масканьї.

5. Музика

З театральним мистецтвом тісно пов'язаний і розвиток української музики. Одним з найвидатніших творців тогочасної української музики став співак і композитор *Семен Гулак-Артемівський*, який у 1862 р. створив першу українську оперу «Запорожець за Дунаєм». Хоч опера написана в лірико-комічному жанрі, вона не позбавлена героїчних мотивів. У ній виразно звучать любов до рідної землі, волелюбство й почуття власної гідності. «Запорожець за Дунаєм» став найпопулярнішою виставою українського театру.

Надзвичайно багато для розвитку оперного мистецтва зробив *Микола Лисенко*. Основною заслугою композитора стало створення українських класичних опер «Наталка Полтавка», «Енеїда», «Тарас Бульба». Він написав і перші опери для дітей — «Коза-Дерева», «Пан Коцький», «Зима і весна, або Снігова краля».

Красномовним є той факт, що за українським патріотом М. Лисенком стежила «царська охоранка», а влада так і не дала дозволу на постановку історико-героїчної опери «Тарас Бульба» — шедевра української оперної класики.

Школа М. Лисенка виховала яскраву плеяду молодих талановитих українських композиторів — Миколу Леонтовича, Кирила Стеценка, Олександра Кошиця та ін.

Запитання та завдання

1. Поясніть сенс виразу «інтелігенція — інтелектуальна й духовна сила народу, нації».
2. Охарактеризуйте етапи розвитку українського професійного театру.
3. Назвіть імена корифеїв українського професійного театру.

4. Назвіть найвизначніші імена та досягнення українського музичного мистецтва за доби модернізації.

5. З'ясуйте причини, які спонукали українські театральні трупи гастролювати за межами України.

6. Проаналізуйте особливості розвитку культурного життя України в другій половині XIX — на початку XX ст.

7. Що спонукало імперські уряди, незважаючи на колонізаторське ставлення до українського народу, розвивати освіту в Україні?

8. Охарактеризуйте особливості розвитку української преси та видавничої справи на початку XX ст.

9. Наведіть історичні докази високої майстерності українських театрів.
10. Поміркуйте над роллю літератури в національному русі.

§ 31. ЖИВОПИС ТА АРХІТЕКТУРА

1. Українська романтична й реалістична школа живопису

Основним напрямом українського живопису другої половини XIX ст. став **реалізм**. Українські митці рішуче відхиляли норми академізму, відходили від вимог того чи іншого художнього стилю й зверталися до зображення дійсності, її життєвих сюжетів і форм. За приклад вони брали творчість Т. Шевченка.

Долучившись до загальноросійського руху передвижництва, українські художники йшли власним шляхом. Завдяки українським національним ідеалам свободи, самобутності й незалежності вони не відмовлялися від набутків українського романтизму: звернення до історичної тематики, відображення народного характеру й побуту, які були проявами реального життя другої половини XIX — початку XX ст.

На думку вченого

Один з ідейних натхненників та учасників руху передвижництва академік **І. Рєпін** писав: «Хай кожен край виробить свій стиль і відобразить свої улюблені ідеали в мистецтві, по-своєму, упевнено й щиро, без вагань, без гонитви за виробленими чужими смаками». На думку видатного художника, цей стиль обов'язково визначатиметься «особливостями, закладеними попередньою історією певної місцевості, її переказів, смаків і характеру народності».

Засновник Київської рисувальної школи М. Мурашко стверджував: «У XX ст. художник має отримати суто індивідуальний розвиток, відповідно до його

Реалізм (від латин. *realis* — дійсний) — напрям у мистецтві, сформований у середині XIX ст., який ставив за мету правдиве відтворення дійсності в її типових обставинах та ознаках.

характеру, його ладу, його симпатій. Утискати його в шеренгу тих, хто йде в ногу із системою, як солдати, — це значить губити дорого́ самобутність, створювати... оригінальну банальність».

Наприкінці XIX ст. в Україні виникають і розгортають діяльність київський, харківський, одеський та львівський осередки, які набувають місцевих особливостей і водночас усі разом працюють в українському національному стилі¹. Реалістична сутність українського стилю розвивалася в кількох жанрах: побутовому, історичному, портретному та пейзажному.

Провідне місце посів побутовий живопис, який створював найширші можливості для звернення до актуальних суспільних питань, давав добрий ґрунт для розкриття національної своєрідності побуту, виявлення етнічних характерів.

Значних успіхів у побутовому жанрі досягнув академік *Микола Пимоненко* (1862–1912). На своїх полотнах він насамперед зображував селян, їхні стосунки, мрії, радості й печалі. Високою художньою майстерністю позначені його картини «Гальорка», «Святочне ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Жниця», «На річці», «Проводи рекрутів», «Свати», «Сінокіс».

Картини художника експонувалися не тільки на всеросійських виставках, а й у Парижі, Берліні, Мюнхені. З притаманним його художній манері ліризмом твори митця набували й соціального звучання. Картини «Жертва фанатизму», «Конокрад», «Проводи запасних», «На Далекий Схід» відтворювали важкі й похмурі реалії тогочасного життя.

М. Пимоненко.
На річці. 1897 р.

С. Васильківський.
Околиця Кам'яної Балки. 1883 р.

Розвинув традиції українського реалістичного краєвиду *Сергій Васильківський* (1854–1917). Він студіював пейзажне мистецтво в Петербурзькій академії мистецтв, у французьких майстрів. Повернувшись в Україну, створив 3,5 тис. полотен і замальовок різних жанрів, насамперед пейзажі. Найвідоміші з них — «Козача левада», «На Журавлівці», «Гуси».

Поєднання жанрових і пейзажних елементів було характерне для *Сергія Світославського* — «Подвір'я, освітлене сонцем», «Воли на ниві».

Історичний батальний жанр започаткував *Микола Самокиш*. Разом із С. Васильківським упродовж багатьох років, за сприяння історика Д. Яворницького, працювали над виданням серії «З української старовини».

У Західній Україні живопис зазнавав впливу художніх шкіл Австрії, Німеччини й Польщі. Проте за змістом він залишався народним. Ліричність відзначалися полотна *Корнила Устияновича* «Гуцулка біля дже-

¹ *Український національний стиль* — реалістичне відображення дійсності, що має на меті утвердження національної самобутності українського народу та ґрунтується на індивідуальному підході художника, вільному від стилєвих обмежень.

рела», «Бойківська пара». Йому ж належить полотно громадського звучання «Тарас Шевченко на засланні».

На початку ХХ ст. український живопис збагатив блискучий майстер пейзажного, жанрового й портретного живопису *Іван Труш* (1869–1971) — автор портретів І. Франка, Лесі Українки, В. Стефаника, М. Лисенка. У 1905 р. художник організував у Львові Першу всеукраїнську художню виставку, яка продемонструвала цілісність художньої культури українського народу, насильно розділеного імперськими кордонами. Найбільший успіх на цій виставці мала картина «Гість із Запоріжжя» *Фотія Красицького* — внучатого небожа Т. Шевченка.

Монументальними полотнами «Вибори полковника Пушкаря і передання йому клейнодів», «Ромоданівський чумацький шлях», «Бій козака Голоти з татариним» прикрашали будинок Полтавського земства С. Васильківський і М. Самокиш. Це були перші в Україні зразки оздоблення громадських приміщень картинами на теми вітчизняної історії. М. Самокиш видав альбом «Війна 1904–1905 року. Очіма художника».

К. Устиянович.
Бойківська пара. 1891 р.

2. Модерн у малярстві

Україна на початку ХХ ст. стала одним із провідних центрів експериментального авангардистського живопису. Захоплені спробами революційного оновлення суспільства, деякі художники віддавали перевагу формальним течіям (кубізму, футуризму, супрематизму, конструктивізму та ін.). Так, учень М. Пимоненка *Казимир Малевич* (1878–1935) намагався поєднати у своїй творчості принципи кубізму й футуризму («На сінокосі», «Станція без зупинки», «Селянка з відрами й дитиною»). Поєднуючи кубізм із футуризмом, він створює новий різновид модерну в живописі — супрематизм (безпредметність), що передбачає втрату картиною сюжетності, є зображенням геометричних фігур, розміщених на площині («Супрематична композиція»). Пізніше став одним із засновників абстрактного мистецтва. Його картина «Чорний квадрат» поклала початок абстрактному мистецтву у світі. Цікаво, що свій «Червоний квадрат» К. Малевич характеризував як «живописний реалізм селянки у двох вимірах».

Поет і художник *Давид Бурлюк* (1882–1967) став визнаним теоретиком футуризму. Друкував статті у футуристичних збірниках «Садок суддей», «Ляпас суспільному смаку» та ін. Він уважав: «Справжній художній твір можна порівняти з акумулятором, від якого надходить енергія електричних навіювань... Багато творів мають запаси естетичної енергії на довгий час». Він неодноразово наголошував, що є вірним сином України, а його «колорит глибоконаціональний». У такому сенсі вирізняють твори митця «Святослав», «Урожай», «Карусель».

К. Малевич. На сінокосі.
1929 р.

3. Стилiзація й модерн в архiтектурi

Володимирський собор.
м. Київ. Сучасне фото

Архітектура того періоду характеризувалася поєднанням багатьох стилів. Дедалі частіше архітектори вдавалися до еклектики — навмисного змішування в одній споруді ознак різних стилів і художніх епох. Архітектори відмовлялися від поділу форм на головні й другорядні. На поверхні стін використовували декоративні деталі. Краса ототожнювалася з багатим оздобленням. Проте перенасиченість деталями призвела до того, що їх перестали помічати.

Продовжувало розвиватися храмове будівництво. Одним із найвидатніших храмів того часу є Володимирський собор у Києві. На заключному етапі його проектував архітектор *Р. Бернгардт*. Храм збудовано у вигляді складної купольної базиліки, увінчаної сімома банями. У дусі пізньої готики наприкінці XIX ст. архітектором *В. Городецьким* було спроектовано й розпочато будівництво костелу св. Миколая в Києві.

Найвидатнішим культовим комплексом став ансамбль Резиденції Буковинських митрополитів у Чернівцях. До його складу входили митрополичий і семінарський корпуси, церква семінарії, будинок для приїжджих, парк. Чеський архітектор *Й. Главка* органічно поєднав українські народні традиції з декоративними елементами візантійського та романського стилів.

Архітектурний стиль міст визначали й приміщення культурно-освітніх установ. Окрасою міст ставали приміщення бібліотек, клубів, музеїв, народних будинків, театрів. Найвидатнішим з-поміж театральних приміщень XIX ст. вважають міський театр в Одесі. Після проведення конкурсу його проектування доручили австрійським архітекторам *Ф. Фельнеру* та *Г. Гельмеру*. На конкурсній основі обирали й проекти для Київського та Львівського театрів. Обидва театри за проектами *В. Шретера* та *З. Горголевського* були збудовані наприкінці століття в бароковому стилі. Споруда Львівського театру за композицією багато в чому подібна до Гранд-опери в Парижі.

Резиденція митрополитів Буковини та Далматії (28 червня 2011 р. занесена до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО). м. Чернівці. Сучасне фото

У цей час продовжували зводити величні адміністративні споруди. Характерним прикладом є будівля судових установ в Одесі (архітектор *М. Толвінський*). Триповерхова споруда з ренесансними формами займає цілий квартал. Яскравим зразком будівлі регіонального й міського самоуправління є будинок Галицького сейму (архітектор *Ю. Гохбергер*).

Не менш показовими споруджували будинки фінансово-кредитних установ. У пишних формах раннього бароко збудовано Земельний банк у Харкові (архітектор *О. Бекетов*). Архітектурного блиску набу-

вали торговельні, лікарняні, готельно-санаторні споруди й комплекси, приватні особняки.

Модерн в архітектурі. На формування архітектурного стилю модерн впливали нові технології й матеріали: бетон, залізобетонні конструкції, скло, алюміній. Це розширювало можливості для архітектурної творчості.

Архітектура модерну характеризувалася кількома, на перший погляд, протилежними ознаками. Насамперед це раціоналізм, прагнення зробити споруду максимально функціональною. Модерну притаманні динамічні форми, іноді геометрично чіткі ритми будівлі, відмова від запозичення елементів з інших стилів (для споруд раннього модерну характерні надмірність декору на фасадах, відсутність чіткого силуету).

Класичним зразком стилю модерн є Будинок з химерами архітектора *В. Городецького* в Києві — яскрава архітектурна неоромантична композиція. Його зовнішній вигляд гармонійно поєднується з вишуканими модерними інтер'єрами. Будівлю прикрашають колони та фігури екзотичних звірів, виготовлені з нового на той час матеріалу — бетону.

Найяскравішими прикладами стилю модерн із неоренесансними елементами в українській архітектурі стали споруджені в Криму царський палац у Лівадії, збудований у 1910–1911 рр. за проектом архітектора *М. Краснова*, і Ластівчине гніздо (1912) (архітектор *О. Шервуд*). Прикладом модерну з елементами італійської неоготики є будинок Державного банку в Києві (архітектори *О. Вербицький* та *О. Кобелев*).

Сутнісною ознакою модерну став національний колорит. **Український модерн** вдало поєднував українські національні традиції, закладені в пропорціях української сільської хати, у дерев'яних церквах із модерністським розумінням доцільності, зручності й краси в традиціях українського бароко.

Прикладом формування національного стилю став будинок Полтавського земства (нині Полтавський обласний краєзнавчий музей), збудований за проектом архітектора *М. Кричевського* в 1903–1908 рр. Зовні будівля має ознаки української адміністративної споруди XVIII ст. Центром внутрішньої архітектурної композиції є вестибюль із парними сходами, оточений колонадою. На фасаді зображені герби козацьких полків Полтавщини. Парадні двері оздоблені різьбленим орнаментом у стилі «Дерева життя». У зовнішньому декорі використано керамічне облицювання, орнаментоване кольоровими кахлями й рельєфними панно.

Земельний банк. м. Харків.
Сучасне фото

Ластівчине гніздо. смт. Гаспра
(Крим). Сучасне фото

Український модёрн — напрям в архітектурі та мистецтві наприкінці XIX ст. — на початку XX ст., що характеризувався використанням нових технічних можливостей і матеріалів, раціоналізмом, функціональністю, зверненням до архітектурних мотивів і традицій.

Бессарабський ринок.
м. Київ. Сучасне фото

У національному стилі також збудовані Харківське художнє училище й корпус водолікарні Миргородського курорту (архітектори *О. Сластіон, В. Зуєв*).

Прикладом раціонального модерну є споруда Бессарабського ринку в Києві (1909–1912) — першого критого ринку в Україні. Ознаками модерну є оригінальна шарнірна конструкція, металеві арки-ферми, великі засклені вітрини, високий зал (32 м в центрі). В оздобленні приміщення раціональні форми поєднуються з національними мотивами. У стилі раціонального модерну збудований і міський залізничний вокзал у Києві (архітектор *О. Вербицький*, 1912–1914).

У Західній Україні сформувався своєрідний стиль, який поєднав модерн і народну архітектуру. Типовим прикладом цього стилю є будинок банку «Дністер» у Львові (архітектор *І. Левинський*, 1905–1906).

4. Зміни в міській і сільській забудові

Масова забудова міст. Першою ознакою модернізаційних змін, що проявилась у містах, стала їх швидка забудова. Спорудження промислових підприємств, торговельних і навчальних закладів, зростання кількості населення й розвиток транспорту зумовили стрімке розширення міських територій. Протягом другої половини XIX ст. міста поглинали передмістя, слободи, близькі села й хутори.

Наслідком збільшення території міст стали принципові зміни в їхньому плануванні. Навколо старих центрів, збудованих наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. у стилі класицизму й ампіру, виростали нові райони. Їх забудову здійснювали хаотично, створюючи мальовничу мозаїку вулиць і провулків.

Міста, які стали центрами промисловості, на окраїнах обростали кільцем підприємств, що утворювали індустріальну межу міста. Проте з часом і за промисловою смугою почали розбудовувати нові житлові райони. Природно, що така безсистемна забудова міст погіршувала умови проживання, спричиняла гуркіт і кіптяву, транспортний шум і пилюку.

У ході індустріальної урбанізації було масово знищено сади, парки та сквери, унаслідок чого великі міста почали «задихатися». Влада розпочала будівництво нових парків та інших зелених зон громадського користування. Однак озеленення здійснювалося вкрай нерівномірно. Зелені насадження зосереджувалися в центрі чи неподалік від нього. Робітничі ж околиці, які найбільше потерпали від диму й пилу, були майже позбавлені зелені.

Комплекс військових інвалідів.
м. Львів. Сучасне фото

Головні вулиці забудовували багатоповірховими будинками, що розташовувалися суцільним фронтом. Фасади оформляли переважно в стилі ренесансу.

Змінився й вигляд центру міст. Громадські споруди почали з'являтися на прилеглих до центру майданах, вулицях і проспектах. Наприкінці століття були збудовані групи споріднених закладів та установ. Навколо залізничних вокзалів виникають готельні комплекси. Біржі, банки й кредитні установи утворюють ділові центри, а розкішні магазини й пасажі — торговельні центри. Університети, бібліотеки й студентські гуртожитки поступово об'єднують у навчальні комплекси.

Такі комплекси вирізнялися й архітектурними стилями. Флорентійський ренесанс був використаний для будівництва банків; для музеїв і бібліотек навчальних закладів частіше обирали античні форми; середньовічна архітектура залишалася прерогативою храмів; театри споруджували в стилі ренесансу; адміністративним спорудам надавали ознак класицизму.

Капіталістичним містам стали непотрібні площі. Базарні площі поступово замінювали критими ринками. Майже повністю відмовилися від соборних площ. Натомість дедалі більше уваги приділяли ансамблевій завершеності вулиць, особливо центральних і прилеглих до них.

Запитання та завдання

1. За допомогою тлумачного словника з'ясуйте зміст понять «супрематизм», «футуризм», «колорит», «стилізація».
2. Виокремте етапи розвитку українського малярства в другій половині XIX — на початку XX ст.

3. Назвіть видатних художників та архітекторів другої половини XIX ст., а також їхні відомі твори.
4. Поясніть, чому в умовах розвитку реалізму український живопис зберігав ознаки романтизму.
5. Охарактеризуйте стиль модерн в архітектурі.

6. Назвіть архітектурні особливості масової забудови міст.

7. Аналізуючи твори українських художників, визначте в їхніх роботах ознаки українського стилю живопису.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 8

ТРАДИЦІЇ Й ПОБУТ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї

1. Знання, необхідні для виконання практичних завдань

- Ознайомтеся з історичним нарисом про зміни в повсякденному житті українських суспільних верств у другій половині XIX — на початку XX ст.

Традиційний побут і звичаї змінювалися під впливом науково-технічного прогресу й урбанізації. Українське суспільство, зокрема й селянство, стало більше цінувати час. Наприклад, традиційне святкування весілля скоротилося від тижня до трьох днів.

У містах і селах дедалі частіше порушували традиційні схеми забудови помешкань. Споруджували будинки з двома, трьома й чотирма кімнатами. Заможні міщани й селяни зводили цегляні будинки, укривали їх бляхою та черепицею. На початку XX ст. трохи покращилися житлові умови незаможного населення міст, насамперед найманих робітників. У найгірших умовах жили некваліфіковані робітники. Власники підприємств надавали їм найдешевше житло: казарми, балагани, напівземлянки тощо. Місячна плата за такі помешкання становила 50–90 коп.

Кваліфіковані робітники винаймали квартири в так званих прибуткових будинках. У 1900 р. в Києві вони сплачували за квартиру в середньому 30 руб., а в 1911 р. — 42 руб. за місяць. Ціни на житло постійно зростали. Тому в 1913 р. сімейний кваліфікований робітник витрачав на житло майже чверть річного бюджету, а одинак — до 15 %.

На початку XX ст. на українському ринку з'явилися фабричні тканини. Однак селяни носили переважно одяг із домотканого полотна. Дорогі фабричні тканини купували лише заможні селяни, які почали наслідувати міську моду. На зміну традиційним сорочкам, які носили як спідню білизну, розпочали шити блузи різного крою. Надзвичайної популярності набули спідниці, куртки, піджаки, жакети й напівпальта з фабричних тканин. Більшість чоловіків восени й навесні носили чоботи, на які навіть у суху погоду одягали галоші. Жінки взувались у вишукані чобітки. Серед головних уборів були популярні шапки з козирками (картузи, кашкети тощо). Набув поширення трикотажний одяг і плетені вовняні светри. Окрему групу становив плащовий одяг: гумові й кашемірові плащі, сіряки, ряси.

Фабрично-заводське виробництво інтенсивно витісняло з побуту речі домашнього виробництва, а разом з ними й твори декоративно-ужиткового мистецтва. Гончарські тарілки, миски, глеки й глечики замінили посудом фабричного виробництва. Ознакою заможності стали такі товари культурно-побутового призначення, як швацькі машинки, грамофони, тюлеві фіранки, гумове взуття, плащі. Найпомітніші зміни відбувались у великих і середніх містах. Їх забудовували багатоповерховими житловими будинками, з'являлися театри, музеї, бібліотеки. У містах запроваджували електричне освітлення вулиці, почали використовувати трамваї.

На початку XX ст. у заможних міщан з'явилися телефони. Вулицями міста їздили автомобілі й мотоцикли. На початку XX ст. міщани захопилися їздою на велосипеді.

Удосконалився й культурний відпочинок. Міщани відвідували концерти, на яких звучали твори відомих композиторів. При цьому плата за вхід була доступною —

50 коп., для учнів — 30 коп. Різні громади й товариства влаштовували «танцювальні вечірки», бали-маскаради за участю музичних оркестрів.

Революція 1905–1907 рр. звільнила український театр від репертуарних обмежень. У першому стаціонарному українському театрі в Києві були встановлені найнижчі ціни на квитки (від 10 коп. до 1 руб. 20 коп.). Театр дуже швидко здобув славу народного.

Історичний факт

У 1910 р. вчителі витрачали на відвідування театру й культурне дозвілля 16,05 руб. (3,16 % їхньої річної заробітної плати). Протягом 1913 р. київський робітник витрачав у середньому на відвідування театральних вистав і культурні розваги 7,7 руб. (1,5 % його річної заробітної плати).

- *Складіть елементарну математичну пропорцію та визначте розміри річної заробітної плати вчителя й робітника.*

На початку ХХ ст. в Україні з'явився синематограф, спочатку в пристосованих приміщеннях, а потім у стаціонарних кінотеатрах — ілюзіонах. Мешканці міст за помірну плату охоче відвідували виставки живопису. Для демонстрації гігантських полотен-панорам у Києві було споруджено окрему будівлю. Тут виставляли знамениту панораму «Голгофа» німецьких художників Й. Крігера та К. Фроша, панораму польського художника Я. Стики «Катування християн у цирку Нерона» та ін.

У містах проводили бали, маскаради, творчі зустрічі, лекції, товариські вечори. Молодь здійснювала екскурсії на диліжансах, що курсували між містами, на пароплавах. Узимку міщани відвідували ковзанку, улітку грали в теніс. Зростав потяг до друкованого слова, функціонували бібліотеки, безплатні читальні. Народні будинки й бібліотеки-читальні споруджували навіть на робітничих околицях.

У Києві функціонували історичний, науково-анатомічний, науковий художньо-промисловий музеї. В Університеті Святого Володимира можна було послухати лекції на історичні теми. У містах діяли товариства фотографів-аматорів, масового характеру набували гуртки прихильників велосипедного спорту тощо.

Усі ці заходи сприяли задоволенню духовних потреб і покращенню життєвого рівня, насамперед міщан.

На початку ХХ ст. поступово змінювались і звичаї селян. У цей час з'явилося третє покоління селян. Це були молоді й енергійні люди, які поклалися на власні сили. Вони відокремлювались від батьків, які не схвалювали поділ землі й господарства, бо це знижувало їхній статус. Панівним типом стала проста сім'я, що складалася з подружжя, двох-трьох дітей віком до 16–17 років і дорослого парубка чи дівчини.

З початком масового виробництва поступово поліпшувався побут людей, насамперед у місті. Стало модним обставляти кімнати «віденськими» гнучими меблями, прикрашати шторами, ламбрекенами, доріжками, килимками, скатерками тощо. Однак масове виробництво вело до уподібнення побуту, нівелювало побутово-національне обличчя українства.

Аби не втратити національної самобутності, українська інтелігенція обставляла свої житла виробами художніх промислів. Завдяки підтримці земств зберігалися українські кустарні художні промисли. Саме їхні вироби й представляли «національний елемент» у міських квартирах: художні меблі (різьблені буфети й столи

Зразки української народної вишивки

Кахлі. Покуття.
XIX ст.

Різьблена рамка для світлин.
XIX ст.

в українському стилі, рами для дзеркал і картин); різьблення по каменю й кістці (вази, шкатулки); декоративний живопис; межигірський фаянс; полтавські глиняні іграшки; вироби вишивальних промислів: гобелени, скатерки, килими.

Так, у художника Георгія Нарбута на підлозі у вітальні лежав килим, на якому «і птахи співали, і ягоди дозрівали, і квіти духмяніли — і все це на світло-жовтому тлі, а навколо — гірлянди по блакитному полю». У кімнаті Олени Пчілки над ліжком висів фрагмент підризника XVIII ст. Виникла мода прикрашати міські інтер'єри предметами сільського побуту.

Становище жінок. Жіноча доля на початку XX ст. невіддільна від долі всього народу. 10–15 % сільського українського жіноцтва належали до верстви заможних господарів. Майже 40 % жили в умовах побутового й сімейного затишку, забезпечуючи його важкою працею нарівні з чоловіками. Решта розділила важку долю бідняків.

Оскільки сільські дівчата виходили заміж у юному віці, то до 25 років вони вже мали по 5–6 вагітностей, а до 45 — 9–10. Часті викидні, пологи, післяпологові ускладнення на тлі важких і виснажливих господарських обов'язків погіршували здоров'я жінок.

Соціально-правове становище жіноцтва дещо покращилося після імперських законодавчих змін 1880–1890-х років. Домашня власність була визначена як сімейна. Це означало, що чоловік уже не міг претендувати на неї як одноосібний власник. Ці нововведення повністю відповідали українському звичаєвому праву. Жінка відтоді мала право розпоряджатися не лише отриманою в посаг землею, а й заробленими нею грошима. Вона могла бути визнана головою господарства. Удови й розлучені жінки отримали право брати участь у селянських зборах. Подекуди вони навіть тимчасово керували ними.

Важке становище сільської бідноти спонукало жінок до пошуків роботи в містах. Однак більшість із них ставала наймичками (служницями) з мізерною платнею

3–4 руб. на місяць. Постійно зростало число фабричних працівниць. Якщо на початку ХХ ст. вони становили приблизно чверть робочої сили, то в 1914 р. — уже 40 %. Увесь день вони проводили в тісних задушливих приміщеннях, які більше нагадували не фабрики, а «вічне дантівське пекло». Жінки страждали на хвороби легенів і нирок, серця, головний біль тощо. Працюючи нарівні з чоловіками, вони отримували 2/3 від їхньої платні. Її вистачало на задоволення мінімальних людських потреб: винайняти кімнатку або «куток», придбати трохи одягу й забезпечити скромне харчування: чай, цукор, хліб, оселедці й суп (м'ясні страви були рідкістю). Ці витрати поглинали весь середньомісячний заробіток жінки (20 руб.).

Щодо подружнього життя, то для фабричної працівниці традиційним був шлюб із робітником. Шлюб, як правило, не приносив жінці звичайної людської радості та сімейного благополуччя. Народження дитини ставало неабияким тягарем для робітничої сім'ї. Аби мати не втратила роботу, дітей гляділи старі бабусі або старші діти. Матері не мали жодних пільг. Запізнення на роботу на 15–20 хв чи спроба піти з роботи раніше каралися штрафом у розмірі половини денного заробітку.

2. Працюємо з історичним джерелом

- Порівняйте зарплати робітників із цінами на продукти харчування. Визначте можливості робітників щодо повноцінного харчування. Подумайте, яких даних бракує, щоб визначити інші характеристики якості життя.

Поденна заробітна плата київських робітників напередодні Першої світової війни становила: землекоп — 1,5 руб.; каменярь — 2–2,5; покрівельник — 2,5; коваль — 2; маляр — 1,8; мостівник — 2,5; пічник — 2; розпилювач — 1,2; тесля — 1,8–2; столяр — 2,5; слюсар — 2; штукатур — 2; чорнороб — 1,2; поденниця — 0,7; робітник із конем — 5–5,5 руб.

На початку ХХ ст. (1903) денна заробітна плата робітників становила 2,25 руб., а поденників — 1,12 руб.

На початку ХХ ст. один кілограм свинини коштував 0,3–0,32 руб.; телятини — 0,3; яловичини — 0,17–0,34; баранини — 0,2–0,37; сала — 0,05–0,6; смальцю — 0,22–0,3; масла — 0,87–1,27; олії — 0,5; сметани — 0,45; сиру — 0,15–0,22; риби свіжої — 0,75; риби солоної — 0,45; карасів — 0,6; щуки — 0,6; оселедців (10 шт.) — 0,5; ковбаси — 0,57; шинки — 0,62; цукру — 0,3; меду — 0,49; цукерок — 1,5; родзинок — 0,35; солі — 1,25–1,5; 1 фунт чаю — 2 руб.; сотня курячих яєць — 2–4 руб.

Одна гуска коштувала 1,2 руб.; курка — 0,45–0,85; індик — 2–2,5; заєць — 0,5; качка — 0,6 руб.; 1 відро молока — 1,2 руб.;

Один кілограм житнього борошна продавали за 0,06 руб.; пшона — 0,09; гречки — 0,11; гороху — 0,08; рису — 0,6; манної крупи — 0,17; локшини — 0,25 руб. Один кілограм житнього хліба коштував 0,05 руб.; пшеничного хліба — 0,07 руб.

Один кілограм зелені коштував 0,9 руб.; цибулі — 0,2; часнику — 0,25; моркви — 0,06; томатів — 0,14; картоплі — 0,025; маслин — 0,75.

Одне яблуко коштувало 1 коп., груша — 2, лимон — 5, помаранч — 10 коп.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ VIII

«ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ в середині XIX — на початку XX ст.»

Модернізаційні процеси розкрили перед українським суспільством нові історичні перспективи. Вони зумовили появу верстви інтелігенції, перетворення її на впливову силу, здатну спрямовувати культурний і політичний розвиток народу. Саме модернізаційні процеси сприяли перетворенню українського народу, що міг усвідомлювати своє існування на етнокультурному рівні, на націю — спільність, яка діяла на політико-правовому рівні. Проміжним етапом цього історичного перетворення стало формування культурної нації. Цей факт засвідчує єднання українського народу довкола своїх культурних діячів.

І хоча в Наддніпрянській Україні царату вдавалося стримувати національне відродження, воно тривало в Західній Україні в умовах конституційної монархії.

Швидка індустріальна модернізація в країні з багатьма залишками феодалізму загострила соціальні суперечності й сприяла поширенню лівацьких і навіть погромницьких настроїв. Потужна українська культура могла протистояти руйнівній ідеології, спрямувати людей на пошуки законних способів урегулювання суспільних відносин, навчити цінувати національні й загальнолюдські, а не «класові» цінності. Саме цією справою займалися українські діячі культури, хоча й зазнавали постійного імперського тиску.

Українська інтелігенція домогалась українізації школи. Найбільших успіхів було досягнуто в роботі недільних шкіл для дорослих. Продовжувала розширюватися мережа вищих навчальних закладів, які ставали осередками формування прогресивних суспільних ідей і проведення наукових досліджень.

Одним із прогресивних наслідків модернізації стало вивільнення (емансипація) жінки. Українські жінки ставали рівноправними членами суспільства й родини.

Активно розвивалися природничі науки. Значних успіхів досягнули вчені М. Авенаріус, І. Пулюй, І. Мечников, Д. Заболотний, М. Гамалія, М. Бернадос, І. Сікорський. Для зміцнення національної самосвідомості й історичної пам'яті працювали Б. Грінченко, А. Кримський, В. Антонович, Д. Яворницький, М. Грушевський, Ф. Вовк.

Культура другої половини XIX — початку XX ст. продовжувала розвиватися в умовах колонізаторських режимів, які панували в Україні. Однак російська й австрійська влада не могла задовольняти культурно-освітні потреби українського суспільства, яке в другій половині XIX ст. зазнало глибоких модернізаційних змін. Суттєвим чинником впливу на українську культуру стала поява українських підприємців-меценатів, готових і спроможних підтримувати розвиток культури. Водночас частина українських митців виїжджала до імперських центрів, а українська культура залишалася штучно розділеною імперськими кордонами.

Українська культура залишалася відкритою, що виявилось в посиленні зв'язків з культурами слов'янського світу та Західної Європи. Уряди Російської та Австрійської імперій уже не могли всебічно контролювати розвиток української культури. Заборони російського уряду виявилися малоефективними. Українські митці, громадсько-культурні діячі долали імперські обмеження й забезпечили гідний розвиток української культури, створили нові цінності й стали в один ряд із митцями світового рівня.

З М І С Т

Від автора	3
Повторення. Ранній Новий час в історії України.	4
Вступ. XIX ст. в історії Європи й України	6

РОЗДІЛ І. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

§ 1. Наддніпрянська Україна в системі міжнародних відносин	15
§ 2. Соціально-економічний стан Наддніпрянської України в першій половині XIX ст.	22
§ 3. Українське національне відродження в Наддніпрянській Україні ...	29
§ 4. Кирило-Мефодіївське братство	35
§ 5. Загальноросійський і польський визвольні рухи на теренах України	40
<i>Практичне заняття 1.</i> Тарас Шевченко й український національний рух	46
<i>Узагальнення до розділу I</i>	48

РОЗДІЛ ІІ. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

§ 6. Українські землі в складі Австрійської імперії	50
§ 7. Пробудження національного життя в Західній Україні	56
§ 8. Європейська революція 1848–1849 рр. в українських регіонах Австрійської імперії.	62
<i>Практичне заняття 2.</i> Альманах «Русалка Дністровая»	68
<i>Узагальнення до розділу II</i>	70

РОЗДІЛ ІІІ. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

§ 9. Освіта і наука в Україні наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.	71
§ 10. Розвиток української літератури. Становлення сучасної української літературної мови.	77

§ 11. Музика, театр, образотворче мистецтво, архітектура	83

<i>Практичне заняття 3. Повсякденне життя українців у селі та місті</i>	<i>89</i>
<i>Узагальнення до розділу III</i>	<i>91</i>

РОЗДІЛ IV. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ в другій половині XIX ст.

§ 12. Україна в міжнародних відносинах у середині XIX ст.	92
§ 13. Селянська реформа 1861 р. та реформи 1860–1870-х років	98
§ 14. Модернізаційні процеси в господарському житті України	103
§ 15. Українське суспільство в другій половині XIX ст.	110
§ 16. Громадівський рух 1860-х — початку 1870-х років	116
§ 17. Розгортання громадівського руху в останні десятиліття XIX ст.	122

<i>Практичне заняття 4. Культурницький етап національного відродження на українських землях у складі Російської імперії: суспільні виклики</i>	<i>129</i>
<i>Узагальнення до розділу IV</i>	<i>131</i>

РОЗДІЛ V. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ в другій половині XIX ст.

§ 18. Особливості соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель	132
§ 19. Формування основних течій західноукраїнського суспільно-політичного руху	139
§ 20. Суспільно-політичний рух у Західній Україні в 1880–1890-х роках	145
§ 21. Політизація західноукраїнського руху	151

<i>Практичне заняття 5. Особливості культурницького й політичного етапів національного відродження на західноукраїнських землях</i>	<i>158</i>
<i>Узагальнення до розділу V</i>	<i>160</i>

РОЗДІЛ VI. УКРАЇНА на початку XX ст. ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

§ 22. Особливості соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України	161
§ 23. Політизація українського національного руху	168
§ 24. Революція 1905–1907 рр. в Україні	175
§ 25. Господарське, політичне й культурне життя України в 1907–1914 рр.	181

<i>Практичне заняття 6. Ідеї автономії та самостійності в програмах українських політичних партій Наддніпрянщини</i>	188
<i>Узагальнення до розділу VI</i>	190

РОЗДІЛ VII. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ на початку XX ст. ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

§ 26. Соціально-економічне становище Галичини, Буковини й Закарпаття на початку XX ст.	191
§ 27. Політичне й національно-культурне життя Західної України на початку XX ст.	197
§ 28. Радикалізація настроїв українства. Буковина та Закарпаття на початку XX ст.	203
<i>Практичне заняття 7. Вплив греко-католицької церкви на піднесення національної свідомості населення українських земель</i>	209
<i>Узагальнення до розділу VII</i>	211

РОЗДІЛ VIII. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ в середині XIX — на початку XX ст.

§ 29. Українське суспільство, освіта, наука в умовах модернізації	212
§ 30. Українські література й театр	218
§ 31. Живопис та архітектура	225
<i>Практичне заняття 8. Традиції й побут української сім'ї</i>	232
<i>Узагальнення до розділу VIII</i>	236

Навчальне видання

Струкевич Олексій Карпович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Редактор *Т. Мусієнко*
Макет і художнє оформлення *Ю. Ясінської*
Художній редактор *Н. Антоненко*
Технічне редагування та комп'ютерна верстка *Л. Ткаченко*
Коректори *С. Бабич, І. Барвінок*

Підписано до друку 02.06.2017 р. Формат 70×100/16.
Папір офс. № 1. Гарнітура Петербург С.
Друк офс. Ум. друк. арк. 19,44. Обл.-вид. арк. 22,909.
Умовн. фарбовідб. 77,76.
Наклад 10 280 прим.
Зам. №

Видавництво «Грамота», вул. Паньківська, 25, оф. 13., м. Київ, 01133.
тел./факс: 253-98-04. E-mail: info@gramota.kiev.ua;
www.gramota.kiev.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитів видавництва «Грамота»
на ПП «ЮНІСОФТ», 61036, м. Харків, вул. Морозова, 13 Б.
Свідоцтво ДК № 3461 від 14.04.2009 р.

ВІХИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ПРОТЯГОМ «ДОВГОГО» ХІХ ст.

Лютий 1873 р. – травень 1876 р.	Південно-Західний відділ Російського географічного товариства
середина 70-х років ХІХ ст. – 1880-і роки	<i>Радикали</i> — течія молоді галицької інтелігенції
1878–1879, 1882 рр.	Вільний український часопис «Громада» у м. Відні
1882 р.	Створення М. Кропивницьким українського професійного театру в Єлисаветграді (нині м. Кропивницький)
1883 р., <i>Львів</i>	«Народна торгівля» — перший споживчий кооператив Західної України
1885 р.	«Народна рада» — політичний клуб народовців
90-і роки ХІХ ст.	<i>Молода Україна</i> — рух студентських громад, зорієнтованих на політичну діяльність
1890–1894 рр.	«Нова ера» — перша спроба українського та польського національних рухів досягти компромісу
1890 р.	Заснування Радикальної партії
1891–1893 рр.	Таємне «Братерство тарасівців»
1894 р.	Заснування юнацького гімнастично-спортивного товариства «Сокіл»
1897 р.	Загальноукраїнська безпартійна організація (ЗУБО) — об'єднання понад 20 українських громад
1898 р.	Перший всеукраїнський з'їзд студентських громад
1899 р.	Створення Української національно-демократичної партії (УНДП)

1899, 1900, 1910 рр.	Студентські віча з вимогою заснувати у Львові український університет
1900 р.	Отримання Андреем Шептицьким галицької митрополичої кафедри
1900 р., <i>Харків</i>	Заснування Української революційної партії (УРП)
1900 р.	Заснування спортивно-протипожежного товариства «Січ»
1902 р.	Створення Української народної партії (УНП)
1904 р.	Створення Української демократичної партії (УДП)
1905 р.	Створення Української радикальної партії (УРП)
1906 р.	Активна участь західноукраїнців у боротьбі за загальне, рівне, безпосереднє й таємне виборче право
1906, 1907 рр.	Діяльність української парламентської громади в І та ІІ Державних думах
1903, 1906, 1907 рр.	Студентські демонстрації з вимогою створення українського університету
осінь 1905 р. — 1910 р.	Діяльність «Просвіт» у підросійській Україні
1.07.1910 р.	Загибель А. Коцька — провідника української студентської громади
1907–1917 рр.	Товариство українських поступовців (ТУП)
1911 р.	Заснування юнацького військово-спортивного товариства «Пласт»
1913 р.	Товариство українських січових стрільців
1914 р.	Святкування Шевченківського ювілею

ISBN 978-966-349-624-5

9 789663 496245 >